

T.C.

BİNGÖL ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

**İHLÂS SÛRESİ BAĞLAMINDA TEVHİD
(MÂTÜRÎDÎ'NİN TE'VÎLÂTÜ'L-KUR'ÂN'I ÖZELİNDE)**

RECEP ÇERTEL

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman

Doç. Dr. Emannullah POLAT

Bingöl – 2024

T.C.
BİNGÖL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

İHLÂS SÛRESİ BAĞLAMINDA TEVHİD
(MÂTÜRÎDÎ'NİN TE'VÎLÂTÜ'L-KUR'ÂN'I ÖZELİNDE)

Recep ÇERTEL

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman

Doç. Dr. Emannullah POLAT

Bingöl-2024

İÇİNDEKİLER

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ	I
Tez Kabul ve Onay	II
ÖN SÖZ.....	III
ÖZET.....	IV
ABSTRAC	V
KISALTMALAR.....	VI
GİRİŞ.....	2
Araştırmanın Konusu	2
Araştırmanın Önemi, Sınırlılıkları ve Metodu	3
Kaynaklar ve Literatür.....	5
İMAM MÂTÜRÎDÎ.....	6
1.Hayatı	6
1.1.Adı ve Nesebi.....	6
1.2.İlmi Kişiliği.....	9
1.3.Hocaları ve Talebeleri.....	11
1.4.Tefsir İlmindeki Yeri	13
1.5.Kelam İlmindeki Yeri	15
1.6.Fıkıh İlmindeki Yeri.....	17
2. Eserleri	18
2.1.Tefsir ve Kur'ân İlimleri	18
2.2.Kelam ve Mezhepler Tarihi.....	19
2.3.Usulü-l Fıkıh	21
3. Mâtürîdî'ye Nispet Edilen Eserler	21
4. Te'vîlâtü'l-Kur'ân	22

BİRİNCİ BÖLÜM	28
İHLÂS SÛRESİ VE TEVHİD'İN KAVRAMSAL ÇERÇEVESİ	28
1.İHLÂS SÛRESİ	28
1.1.İsimleri.....	28
1.2.Sebebi Nüzulü	28
1.3.Faziletleri.....	32
1.4.İhlâs Sûresi'nin Tefsiri.....	34
1.4.1.Birinci Ayet	34
1.4.2.İkinci Ayet.....	42
1.4.3.Üçüncü Ayet.....	44
1.4.4.Dördüncü Ayet.....	47
2. TEVHİD'İN KAVRAMSAL ÇERÇEVESİ	48
2.1.Tevhid	48
2.2.Tevhid-Ehad-Vahid İlişkisi	49
2.3.Ehad ve Vahid Arasındaki Fark	51
2.4.Tevhid'in Çeşitleri.....	53
a. Rübubiyet tevhidi	53
b. Uluhiyet tevhidi	53
c. İsim ve Sıfatların tevhidi.....	54
2.5.Kur'ân'da Ehad-Vahid.....	54
İKİNCİ BÖLÜM	56
1. İHLÂS SÛRESİ BAĞLAMINDA TEVHİD	56
1.1.Kur'ân'da Tevhid.....	56
1.2.Teslisi Red Açısından Tevhid	60
1.3.Allah'ın Şahitliği Ekseninde Tevhid	67
1.4.Rübubiyet Ekseninde Tevhid	69

1.5.Çok Tanrıcılığın Tutarsızlığı ve Olumsuzlukları	72
1.6.Yaratma Sıfatı Bağlamında Tevhid.....	75
1.7.Kıyamet Bağlamında Tevhid.....	79
b1.8.Vahiy AçısındanTevhid	80
1.9.Ahiret İnancı Ekseninde Tevhid	86
1.10.Tevhid ve Düalizm/Seneviyye.....	90
1.11.İbadet Ekseninde Tevhid	92
1.12.Allah'ın Birliği.....	94
1.13.Melek İnancı Bağlamında Tevhid.....	96
1.14.Tebliğ Ekseninde Tevhid	98
1.15.Tebennî ve Tevhid	102
2. Allah'ın Birliği: وَحْدَهُ/Vahdehu.....	105
3. Kur'ân'da Tevhidi Bildiren Bazı Kavramlar	110
4. Mâtürîdî'nin Tevhid Kavramına Tefsirî Yorumu	110
SONUÇ.....	114
KAYNAKÇA	116
ÖZGEÇMİŞ.....	124

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ

Yüksek Lisans tezi olarak hazırladığım İhlâs Sûresi Bağlamında Tevhid (Mâtürîdî'nin Te'vîlâtü'l-Kur'ân'ı Özelinde) adlı çalışmanın öneri aşamasından sonuçlanmasına kadar geçen süreçte, bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle uyduğumu, tez içindeki tüm bilgileri bilimsel ahlak ve gelenek çerçevesinde elde ettiğimi, tez yazım kurallarına uygun olarak hazırladığım bu çalışmamda doğrudan veya dolaylı olarak yaptığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu beyan ederim.

18/01/2024

İmza

Recep ÇERTEL

Tez Kabul ve Onay

ÖN SÖZ

Hz. Adem'den Hz. Muhammed'e, tüm peygamberlerin davetini yaptığı ve özellikle İslam dininin temellerini oluşturan en önemli şey tevhid gerçeğidir. Bu gerçeği İslam dininde en güzel anlatan Kur'ân-ı Kerîm'dir. Bu denli öneme sahip bir konuyu en veciz bir şekilde konu edinen sûre de İhlâs sûresi olduğundan, İhlâs Sûresi Bağlamında Tevhid (Mâtürîdî'nin Te'vîlâtü'l-Kur'ân'ı Özelinde) adlı çalışmanın yapılmasını gerekli kılmıştır.

Bu çalışmanın konusunu belirleme aşamasından, bitim aşamasına yardımlarını esirgemeyen danışman hocam sayın Doç. Dr. Emannullah POLAT'a, tezin yazım aşamasında katkılarını esirgemeyen sayın Doç. Dr. Emrullah ÜLGEN'e, değerli hocam Mehdi KORKUTATA'a, Behçet BALUKEN'e, Musa BAZENCİR'e ve eğitim hayatım boyunca yetişmemde katkısı olan tüm hocalarıma teşekkürlerimi sunmayı bir borç bilirim.

Son olarak tezimi hazırlamam konusunda benden anlayış, sabır ve manevi desteklerini esirgemeyen sevgili eşime, moral ve motivasyonumu üst düzeyde tutmama yardımcı olan aileme de teşekkür etmek isterim.

12/01/2024

Recep ÇERTEL

ÖZET

Tezin Başlığı: İHLÂS SÛRESİ BAĞLAMINDA TEVHİD (MÂTÜRİDÎ'NİN TE'VİLÂTÜ'L-KUR'ÂN'I ÖZELİNDE)
Tezin Yazarı: Recep ÇERTEL
Danışman: Doç. Dr. Emannullah POLAT
Anabilim Dalı: İslami İlimler
Bilim Dalı: Tefsir
Kabul Tarihi:
Sayfa Sayısı:139
<p>Tevhîd, tüm dinlerin temel gerçeği ve iman edilmesi gereken temel bir olgudur. Bütün semavî kitaplarda ilahi dinlerin esasını tevhid teşkil eder. Kur'ân da müminlerin zihin ve gönüllerine <i>tevhid</i> inancının mesajlarını vermiştir ve <i>tevhidi</i> etraflıca ele almıştır. Bu kapsamda <i>tevhid</i> olgusu, Kur'ân'da farklı üsluplar/ifadelerle dile getirilmiştir. Bu ifadeler arasında en dikkat çekici olanı <i>ehad</i> ve <i>vahid</i> kavramlarıdır. Zira tevellere girmeden <i>tevhidi</i> en bariz anlatan ifadelerdir.</p> <p>Tevhid; Türkçede, Allah'ın birliğini, eşsiz ve benzersiz oluşunu ifade eder. Kur'ân-ı Kerim'de tevhidin tanımı geniş şekilde dile getirilmiştir. Ancak tevhidin en etkili, kısa ve öz tanımı İhlâs sûresinde yapılmaktadır. <i>Allah'ın birliği, muhtaç olmadığı, doğmadığı ve doğurmadığı, denginin olmadığı</i> ana hatlarıyla verilmektedir.</p> <p>Bu sûrenin anlatımından yola çıkarak, bu çalışmada Kur'ân'ın bütününde aynı anlatıma ve anlamlara sahip ayetler tek tek işlenerek inanç konusundaki yanlış sapmalara dikkat çekildi. Doğru yolun Allah'ın bir olduğunu kabulden geçtiği gerçeğinin üzerinde duruldu. Ayrıca Mâtürîdî gibi bir alimin bu terime yaklaşımı ve ayetler bazında yorumlarına değinildi.</p>
Anahtar Kelimeler: Tevhid, vahdaniyet, Te'vîlâtü'l-Kur'ân, Mâtürîdî, İhlâs sûresi.

ABSTRAC

Title of the Thesis: TEVHID IN THE CONTEXT OF IHLÂS SURAH (SPECIALLY ON MÂTÜRÎDÎ'S TE'VÎLÂTÜ'L-KUR'ÂN)
Author: Recep ÇERTEL
Supervisor: Doç. Dr. Emannullah POLAT
Department: Islamic Sciences
Sub-field: Commentary
Date:
<p>Tawhid is the fundamental truth of all religions and a fundamental fact that must be believed. In all heavenly books, monotheism constitutes the basis of divine religions. The Quran also gave messages of the belief in monotheism to the minds and hearts of believers and discussed monotheism in detail. In this context, the phenomenon of tawhid is expressed in different styles/expressions in the Quran. The most striking among these expressions are the concepts of ehad and vahid. Because they are the expressions that most clearly explain monotheism without going into interpretations.</p> <p>In Turkish, Tawhid expresses the unity, uniqueness and uniqueness of Allah. The definition of monotheism is explained in detail in the Holy Quran. However, the most effective, short and concise definition of Tawhid is given in the Surah Al-Ikhlâs. The unity of Allah is outlined, that he is not in need, that he is not born and does not give birth, and that he has no equal.</p> <p>Based on the narration of this surah, in this study, the verses with the same expression and meaning throughout the Quran were processed one by one and attention was drawn to the wrong deviations regarding belief. It was emphasized that the right way is to accept that Allah is one. In addition, the approach of a scholar such as Maturidi to this term and his comments on the basis of verses were mentioned.</p>
Keywords: Tawhid, unity, Te'vîlâtü'l-Kur'an, Mâtürîdî, Ihlas surah.

KISALTMALAR

Türkçe	Bibliyografik Bilgiler
Aleyhisselâm	As.
Bakınız	Bkz.
İbn	b.
Cilt	c.
Celle Celaluhu	cc.
Adı geçen eser	a.g.e.
Çeviren/Çeviri	Çev.
Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi	DİA
Diyanet İşleri Başkanlığı	DİB
Hazreti	Hz.
İslam Araştırmaları Merkezi	İSAM
Yayın yeri yok	y.y.
Yayın tarihi yok	t.y.
Çok yazarlı eserlerde ilk yazardan sonrakiler	vd.
Sayfa/Sayfalar	s.
Editör/Yayına hazırlayan	Ed. veya Haz.
Ölüm	Ö.
Sallallahü Aleyhi ve Sellem	Sav

GİRİŞ

İnsan yaradılışı gereği inanma ihtiyacı hisseder. Bu sebepten olmalı ki tarih inançsız toplulmdan bahsetmez. Hak olsun batıl olsun mutlaka bir üstün varlığa, müşkül durumlarda bir yol göstericiye, zorluk anında kurtarıcıya inanma gereği hisseder. Çünkü insanoğlu zayıf bir tabiata sahiptir.¹ Bu zayıflığını din ile tamamlama ihtiyacı duyar. Din ise üstün bir varlığa iman etmeyi gerekli kılar. Bu durum, hak din/semavî dinlerin merkezini oluşturur. Üstün varlığa inanma ihtiyacı da kuşkusuz bu varlığın birliğine inanmayı gerektirir. Buna istinaden denilebilir ki semavî dinlerin temeli tevhid üzere kurulmuştur.

Bu çalışma giriş, iki ana bölüm ve bir sonuçtan oluşmaktadır. Giriş bölümü: Araştırmanın konusu, önemi, sınırlılıkları, metodu ve Mâtürîdî'nin hayatı hakkında elde edilen bilgilere ayrıldı. Birinci bölümde İhlâs sûresi ve tevhid'in kavramsal çerçevesi ele alındı. İkinci bölümde ise İhlâs sûresi bağlamında tevhid ve Mâtürîdî'nin konuya yaklaşımına yer verilmiştir. Sonuç kısmında da varılan sonuç ve değerlendirmelere yer verilmiştir.

Araştırmanın Konusu

Varoluştan beri semavî dinlerin üzerinde durduğu en önemli konu, tevhid inancını insanlara aktarmak olmuştur. Zira tebliğle görevlendirilen her peygamberin ilk tebliğî vazifesi tevhid'e davettir. *"Senden önce gönderdiğimiz bütün peygamberlere, "Şüphesiz, benden başka hiçbir ilah yoktur. Öyleyse bana ibadet edin" diye vahyetmişizdir.*"² *"Andolsun ki biz, her ümmete, "Allah'a kulluk edin, tâğûtтан kaçının" diye peygamber gönderdik.*"³ Bundan dolayıdır ki bütün peygamberlerin ilk daveti ve temel hedefleri, Allah'a imanı ifade eden tevhid olmuştur. Çünkü tevhid Allah'a inanmanın ilk basamağıdır. Her ümmetin, bir peygamber vasıtasıyla Allah'ın birliğine iman ederek amel etmelerinin hedeflenmesinin amacı, insanlara dünya ve ahiret hayatlarında ihtiyaç duydukları mutluluğu ve olgunluğu sağlamaktır. Bu durum tevhid'in "ilahî risâletlerin birliği" olduğunun da göstergesidir.

¹Nisâ, 4/28.

²Enbiyâ, 21/25.

³ Nahl, 16/36.

Semâvî dinlerin sonuncusu olan İslam dininde, iman esaslarının başında Allah'a iman gelir. Hz. Muhammed'in (sav) İslam'a davet sürecinde de ön planda tutulan çağrı, tevhid ilkesidir. Bu noktadan hareketle Allah'ın elçileri olan peygamberleri, tevhid'in temsilcileri ve davetçileri olarak görmek mümkündür.

Allah'ın birliğini ifade eden kavramsal çerçeve oldukça geniştir. Kur'ân-ı Kerîm incelendiğinde, Allah'ın birliği yani tevhid'in farklı kelimelerle ifade edildiği görülecektir.⁴ Kur'ân-ı Kerîm'de, Allah'ın bir olduğu birçok sûre ve ayette geçmektedir. En yalın anlatımını ise İhlâs sûresinde bulmaktadır. İhlâs sûresinin teması ise Allah'ın bir olduğu, eşi ve benzerinin olmadığı, doğurmadığı ve doğmadığı gerçeğidir.

Tevhid'in en büyük şahidi, Allah'ın kendisidir. *“Allah, melekler ve ilim sahipleri, ondan başka ilah olmadığına adaletle şahitlik ettiler. Ondandır başka ilah yoktur. O, mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir.”*⁵

Evrendeki her şeyi, bütün mahlukatı yaratan Allah'tır.⁶ O, vardır ve tektir.⁷ Her şeyin yaratıcısı olan, varlığı zaruri olan ve tek olan Allah'ın birliğine inanmak, insanın öncelik vazifesidir.⁸ Hadis kitaplarında geçen, *“Her doğan fitrat üzere doğar.”*⁹ hadisine istinaden denilebilir ki: Allah'ın varlığına ve birliğine inanmak, insanın fitratında vardır. Allah'a inanma ihtiyacı bu fitrattan gelir. İnsan hem kendi yaratılışını hem de tabiattaki varlıkları düşünerek Allah'ın varlığına ve birliğine ulaşabilir.¹⁰

Arapça kökenli bir kelime olan tevhid: Hak dinlerin temeli, insanoğlunun kurtuluş vesilesi ve Allah'ın birliğinin ortak ifadesidir. Bu ortak ifadeyle çağlardan beri gerçeği yansıtmaktan uzak olan teslîs, hulûl vb. düşünceler yerilerek hakikatin ortaya konması amaçlanmış ve bu gerçek insanoğluna aktarılmaya çalışılmıştır. Bu inançla Allah'ın birliği ispat edilmeye çalışılmıştır. Ayrıca tevhid inancı, ilâh olan varlığın taşınması gereken şartları ve sahip olması gereken sıfatları da açıklar. Kısacası bu inancın özünü, Allah'ın varlığına ve birliğine iman etmek oluşturur. Bu inanç

⁴Âl-i İmrân, 3/6, 62; Nisâ, 4/82; İhlâs, 112/1. vb.

⁵Âl-i İmrân, 3/18.

⁶Ra'd, 13/16.

⁷İhlâs, 112/1.

⁸Zâriyât, 51/56.

⁹Sahîh-i Buhârî, “Cenâiz”, 92.

¹⁰En'âm, 6/75-81.

doğrultusunda Allah, doğmamış ve doğurmamıştır. Eşten ve ortaktan halidir. Böylece Allah'tan başka ilâhların varlığı imkân dahilinden çıkmış olur.

Hasılı denebilir ki: Tevhid inancı; tüm zamanların tebliğini birleştiren İslâm dininin aslını, esas ve temelini oluşturur. Tevhid, Kur'ân'ın özü ve ruhudur, İslam dininin temel özelliğidir.

Araştırmanın Önemi, Sınırlılıkları ve Metodu

Tevhid: Allah'ın birliğine, tek oluşuna,¹¹ bütün yetkin konuların kendisinde toplandığına ve Allah'ın tapılacak tek ma'bûd olduğuna¹² inanmaktır. İnsanın fitrasında var olan inanma ihtiyacı; Allah'ın zatında ve sıfatlarında hiçbir ortağı olmadığına¹³, tek olduğuna inanmakla tatmin olur. Bunun için Kur'ân, insanoğlunu tevhid inancına çağırır. *“Ben cinleri ve insanları yalnızca bana ibadet etsinler diye yarattım.”*¹⁴ mealindeki ayette, Allah'a iman ve ona ibadet etmenin gerekliliğinden söz eder.

Peygamberlik halkasının ilki Hz. Âdem'den, son halkası Hz. Muhammed'e varıncaya kadar vahyedilen ilahî emir ve mesajların özünü içeren son kanun ve hayat anlayışının adı İslâm'dır. İslâm'ın en temel özelliği ise Allah'ın varlığı ve birliğini ifade eden tevhiddir. Bu özelliğiyle İslâm dini hem Hristiyanlık ve Yahudilik gibi tahrife uğramış dinlerden hem de Allah'a ortaklar koştan şirkin vücut bulmuş inancı putperestlikten, tüm şirklerden ayrılır.

Son semavî kitap olan Kur'ân-ı Kerîm, tevhid inancını hem Kur'ân'ın bütününde kapsamlı bir şekilde hem de müstakil bir sûre -İhlâs sûresi- özelinde yalın bir şekilde ortaya koymuştur.¹⁵

“Tevhid inancı, birinci derecede Müslüman bilincin zihnî bölünmüşlüğüne önler; onu ikilemden kurtarır. Hak din olarak İslam'ı, ibadet edilecek yegâne mabud olarak Allah'ı bilip, tanıyıp kabul etmesini; O'nun dışında tüm ilah edinilenleri reddetmesini sağlar.” Tüm bu özelliklere ve öneme sahip olan tevhid inancı çoğu araştırmalara konu olmuştur. Bu hususta akademik çalışmalar yapılmıştır; doktora tezle-

¹¹ İhlâs, 112/1.

¹² Hac, 22/34.

¹³ Sâffât, 37/159

¹⁴ Zâriyât, 51/56.

¹⁵ İhlâs, 112/1-4.

ri¹⁶,yüksek lisans tezleri¹⁷, makaleler/dergiler¹⁸çıkartılmış, kitaplar¹⁹yazılmıştır. Tüm bu çalışmalarda tevhid, farklı konu ve metotlar kullanılarak işlenmiştir. Ancak Kur’ân-ı Kerîm’de Allah’ın birliğini ifade eden v-h-d (ﻮ=ﺢ=ﻮ) kök harflerini kullanarak tevhid meselesini salt tefsirî yöntemle işleyen bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bu alandaki boşluğu bir nebze de olsa doldurmak ve bu konuda yapılacak araştırmalara katkı sağlamak amacıyla konu seçimi yapılmıştır. Bundan dolayı bu çalışmada çok geniş bir yelpazeye sahip olan tevhid ilkesi, v-h-d kök harflerine sahip sözcükler ekseninde ele alınacaktır. Zira tevhid ilkesi, Kur’ân’ın tümünü konu edinmeyi gerektirir. Kur’ân’ın tümünü de bir çalışmada ele almak mümkün değildir. Bu sebepten araştırmanın sınırını belirlemek adına İhlâs sûresi bağlamında Kur’ân’da, “v-h-d” kökünden türeyen tevhidi aynı kök harfleri paylaşan kelimelerle sınırlı tutarak işlemek uygun görülmüştür.

“Tevhid”, kavram olarak Kur’ân’da yer almamaktadır. Ancak Allah’ın birliğini ifade eden ayetlerin anlamsal bağlamından ortaya çıkan kavramlaşmış bir kelimedir. Ayrıca tevhidin aslı olan v-h-d söz öbeğinin fiil kalıbı olarak da Kur’ân’da geçmemektedir. Buna karşılık aynı kökten gelen *vahid-ehad* gibi ifadeler, Kur’ân-ı Kerîm’de yer almaktadır. *Vahid* kelimesi, Kur’ân-ı Kerîm’de bu kalıpta oldukça sık kullanılmış olmakla beraber, “22” yerde tevhidi ifade eder. *Ehad* kelimesi “1” yerde²⁰, *vahdehu* kelimesi ise “6” yerde Allah’ın birliğini ifade etmek için kullanılmıştır.

¹⁶İsa Akpınar, “*Klâsik TürkŞiirinde Tevhîd (Başlangıçtan XVI. Asrın Sonuna Kadar)*”, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2017; Kerim Polat, “*İbn Teymiyye’nin Tevhid Anlayışı ve Vehhabiliğe Etkileri*” Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2024; Şenol Çakmak, “*Oryantalist Literatürde İslâm’ın Tevhid İnancı ve Kaynağı*”, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya 2023.

¹⁷Hatice Rahime Bozdemir, “*Tevhid İnancı Bakımından Kur’ân-ı Kerîm ile Kitab-ı Mukaddes’in (Tevrat ve İncil) Mukayesesi*”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir 2022*; Muazzam Yener, “*Tefsir Kaynaklarında Tevhid*”, Şırnak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şırnak 2016; Eyyüp Tuncer, “*Kur’ân’da Tevhid Melekesinin İnşâsı*”, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2018; Vildan Özişçi, “*İmam Mâtürîdî ve İbn Teymiyye’nin Tevhid Konusundaki Görüşlerinin Mukayesesi*”, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır 2019; Züleyha Güney, “*Eş’ariyye ve Mu’tazile’nin Tevhid Anlayışının Mukayesesi*”, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2010; Fethi Yıldırım, “*Fî Zilâl’ül Kur’ân’da Tevhid*”, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2010; Ahmet Altuntaş, “*Mâtürîdî Alimlere göre İman ve Tevhid*”, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş 2019.

¹⁸Osman Şimşek, “*Tevhidi Düşünce*” *İlmi Yöntem Anlayışına Göre “Medeniyet – Eğitim- Tasavvuf” İlişkisinin İctimai Düzen (Sistem) Kurucu Vasfı*”, Araştırma Makalesi cilt.8, Sayı.23, s.161-200; Ahmet Çelik, “*Kur’an’da “Tevhid”e Delalet Eden Semantik Alanlar*”, *Ekev Akademi Dergisi*, c. III, sayı. 2, Güz 2001; Ramazan Altuntaş, “*İslam Düşüncesinde Tevhid ve Tefrika*”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı. 1, Sivas 1996.

¹⁹ Muhammed b. Muhammed b. Mahmud Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, “*Kitâbü’t-Tevhid*” *Dârü’l Cami’âtü’l Mısriyye, İskenderiye 2010*; Muhammed et-Temimî, “*Kitâbü’t-Tevhid*”, y.y., t.y.; Halil Altuntaş vd., “*Hız. Peygamber Tevhid ve Vahdet*”, DİB Yayınları, Ankara 2016. vb. eserler.

²⁰Halil Altuntaş vd., *Hız. Peygamber Tevhid ve Vahdet*, s.22.

Tevhid konusu daha çok kelimeler alanına mal edildiğinden ve el-Mâtürîdî'nin de daha çok mütekellim kimliğiyle tanınmasında ilk nazarda bu çalışmanın kelamî bir çalışma olduğu düşüncesi hasıl olabilir fakat konu, kelamî bir çalışmadan ziyade tefsir ilmi ekseninde ele alınacaktır. Yani yapılan çalışma tefsirî bir çalışmadır.

el-Mâtürîdî tefsir alanında da yetkin bir alimdir. Zira tefsir alanına kazandırmış olduğu *Te'vîlâtü'l-Kur'ân* adlı eseri bunun bir göstergesidir.

Bu çalışmada, başta el-Mâtürîdî'nin Te'vîlât'ı ele alınmak suretiyle; klasik eserler, kaleme alınmış Arapça eserler, çeviriler (tercümeler), tezler ve makalelerden de faydalanmaya çalışılacaktır.

Araştırmanın ana başlığını teşkil eden *tevhid* kelimesinin anlamı takdir edilirken öncelikle sözlüklere başvurulacaktır. Bu terimle ilişkilendirilen vahid-ehad kelimelerinin anlamları zikredilirken klasik tefsir eserleri ve günümüz çalışmalarından da istifade edilecektir. Ayetlerde geçen *vahid-ehad* kelimelerinin tefsiri/yorumu yapılırken imam el-Mâtürîdî'nin görüşleri dikkate alınmakla beraber; Zemahşerî, Râzî vb. meşhur klasik eserlerin müelliflerine de yer verilecektir.

Ayetlerin meali verilirken Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Kur'ân Yolu Meali baz alınacaktır.

Kaynaklar ve Literatür

Klasik eserlerin temel kaynakları olan Mâtürîdî'nin (ö.333/944) *Te'vîlâtü'l-Kur'ân'ı* ve *Kitâbü't-Tevhîd'inin yanı sıra*, tefsir ilminde söz sahibi olan Mukâtil b. Süleyman'ın (ö.150/767) *et-Tefsîrü'l-Kebîr'i*, Taberî'nin (ö.310/923) *Câmiü'l-Beyan'ı*, Zemahşerî'nin (ö.538/1144) *el-Keşşâf'ı*, Fahrettin er-Râzî'nin (ö.606/1210) *Mefâtihu'l-Gayb'ı*, Beyzâvî'nin (ö.685/1286) *Envârü't-Tenzîl'i*, Hâzin'in (ö.741/1341) *Lübâbü't-Te'vîl'i*, Süyûtî'nin (ö.911/1505) *ed-Dürrü'l-Mensûr'u* başta olmak üzere Âlûsî'nin (ö.1270/1854) *Rûhu'l-Meânî'si*, Mevdûdî'nin (1903-1979) *Tefhîmü'l-Kur'ân'ı* Tabâtabâî'nin (ö.1984) *el-Mizân'ı*, Seyyid Kutub'un (ö.1966) *Fî Zılâli'l-Kur'ân'ı*, Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın (1878-1942) *Hak Dini Kur'ân Dili* adlı eseri gibi alim ve müfessirlerin eserleri gibi çalışmanın temel kaynaklarını oluşturan eserler yanında, son dönemde bu alanda çalışılmış akademik çalışmalardan da ayrıca istifade edilecektir. Zikri geçen eserlerin Arapça metinlerine öncelik verilmekle beraber çeviri ve tercümelerinden de istifade edilecektir.

İMAM MÂTÜRİDÎ

1.Hayati

1.1.Adı ve Nesebi

Mâtürîdî'nin tam adı, Muhammed b. Muhammed b. Mahmud Ebû Mansûr el-Mâtürîdî es-Semerkandî'dir. Künyesi ise Ebû Mansûr'dur. Bugünkü Özbekistan Cumhuriyeti'nin Semerkant şehrinin dış mahallesi olan Mâtürîd'de doğdu. Semerkant'a nispetle Semerkandî, onun bir mahallesi olan Mâtürîd'e nispetle de Mâtürîdî diye anılır. Mâtürîdî'nin konumuna göre zamanındaki insanlar nezdinde çeşitli lakapları mevcuttur. Birkaçını şöylece sıralamak mümkündür: “İmâmü'l-Hüdâ” (hidayet önderi), “Alemü'l-Hüdâ” (hidayet meşalesi), “İmâmü'l-Mütekellimîn” (kelamcıların imamı), “Musahhihi-akâidi-l-Müslimîn” (Müslümanların akaidini yanlışlardan arındıran), “Reis'i-ehl-i sünne” (Ehl-i Sünnetin reisi) ...²¹ Mâtürîdî'ye nispet edilen bu nitelikler (lakaplar), O'nun, Müslümanların gönlündeki yerine işaret eder. Ayrıca Hz. Peygamber'in ve ashabının savunduğu İslâm'ın temel konularına dair anlayışları desteklediğinin ve Müslümanlar arasına yerleştirdiğinin de bir göstergesidir.

Mâtürîdî'nin nesebini, Ebû Eyyûb el-Ensârî'ye nispet edenler olmuştur. Ebu Eyyûb el-Ensârî, Hz. Peygamber'in Medine'ye hicret ettiğinde evinde konakladığı zattır. Bundan dolayı Beyâzîzâde onu, el-imam Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmud el-Mâtürîdî el-Ensârî şeklinde zikretmiştir. Sem'ânî'nin ifade ettiğine göre Ebû Eyyûb el-Ensârî'nin soyundan olan Kâdî imam Hasan Ali b. Hasan'ın annesi, el-Mâtürîdî'nin de kızıdır.

Arapların meşhur geleneklerinden biri de evliliklerde kefâet'e²² önem vermesidir. Bu evlilikten anlaşılan o ki Ebû Eyyûb'un şerefli ailesine, ancak onun denginde olan bir ailenin kızı layık görülebilirdi. Tam da bu noktada el-Mâtürîdî'nin ailesinin de eşraf ailelerden olduğu anlaşılıyor. Ebu Eyyûb el-Ensârî soyuna nispet edilmesi, Mâtürîdî için bir şereftir ve onun soyunun saygınlığının bir delilidir.²³

²¹Muhammed b. Muhammed b. Mahmud Ebû Mansûrel-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 2005, 1/73.

²²Bir fıkıh terimi olarak kefâet, evlenecek eşler arasında belli hususlarda denkliğin bulunmasını ifade eder.

²³el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 1/73,74.Mâtürîdî gibi bir alimin sırf bu sebepten şeref sahibi olduğu iddia edilmemektedir. Mâtürîdî gibi bir alimin kızıyla evlenmek karşı tarafa şeref olarak addedilmelidir. Burada yalnızca soylu bir aileden geldiğine, ailenin kavimler arası saygın olduğuna temas edilmek istenmiş olmalıdır.

Tarih kaynaklarında Mâtürîdî'nin doğumuyla ilgili tatmin edici bir bilgi yer almamaktadır. Abbâsîler'in merkezi otoritelerinin oldukça zayıfladığı bir dönemde, siyasi bakımdan hilafete bağlı müstakil beyliklerden Sâmânîoğulları'nın, Mâverâün-nehir bölgesine hâkim oldukları dönemde yaşadığı zikredilmektedir.²⁴ Hicri 232-247 yıllarında Mütevekkil döneminde yaşadığı iddia edilmektedir. Doğumuyla ilgili bu tarih aralığı baz alındığı takdirde, bu dönemin hicri III. (IX) asrın ilk yarısına denk geldiği görülmektedir. Bu da el-Mâtürîdî'nin, onunla aynı dönemlerde yaşadığı bilinen Ebu Hasan el-Eş'arî'den 20 yıl kadar önce doğduğu anlamına gelmektedir. El-Eş'arî'nin 260 senesinde doğduğu bilinmektedir. Bu iddia dikkate alınırsa Mâtürîdî'nin 240 senesinden önce doğduğu söylenebilir.²⁵

Bir başka görüşe göre ise Mâtürîdî'nin doğum yılını tespit edebilmek için, hocalarından Muhammed b. Mukâtil er-Râzî'nin ve Nusayr b. Yahya el-Belhî'nin vefat tarihlerine başvurulması gerektiği söylenmektedir. Bu iddiaya/görüşe göre Mukâtil er-Râzî'nin 248 yılında, Nusayr b. Yahya'nın ise 268 yılında vefat ettikleri ifade edilir. Mâtürîdî'nin Mukâtil er-Râzî'ye öğrenci olabilmesi için ise 248 yılından önce doğmuş olması gerekmektedir. Çünkü öğrenci olmak için makul bir yaş sınırı gerekmektedir. Bunun için en düşük yaş sınırı baz alınacak olursa 8 yaş, genel öğrencilik yaşı baz alınacak olursa 15 yaşında olması lazım gelmektedir. O zaman Râzî'nin öldüğü gün, Mâtürîdî'nin 8 veya 15 yaş dolaylarında olduğu söylenebilir. İddia sahipleri bu iddialarını şöyle gerekçelendirirler: "Mâtürîdî'nin Râzî'ye öğrenci olabilmesi için, bir süre onun yanında ders görmesi gerekir. Bu iddiaya istinaden 248 yılından önce doğduğunu söylemek mümkündür."²⁶ Tüm bu iddialara rağmen Mâtürîdî'nin doğumuyla ilgili kaynaklarda kabul gören kesin bir tarih yer almamaktadır.

el-Mâtürîdî'nin vefat tarihi hususunda da farklı görüşler mevcuttur. Tercüme eserlerin büyük çoğunluğu el-Mâtürîdî'nin hicri 333/944 yılında vefat ettiği söyler. Kâtip Çelebi, el-Mâtürîdî'nin 332 yılında vefat ettiği görüşündedir. Bazı araştırmacılar da bu görüşü desteklemektedirler. Taşkoprizâde, 336 yılında vefat ettiğini söyler.

²⁴el-Mâtürîdî, (çev. Bekir Topaloğlu) *Te'vilâtü'l-Kur'an tercümesi*, Ensar Neşriyat Tic. AŞ., İstanbul 2015, 1/13.

²⁵el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 1/75.

²⁶el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 1/75.

Ancak bu görüşler arasında tabakat müelliflerinin de ittifak ettiği genel kabul gören görüş, hicri 333/944 senesinde vefat ettiği yönündedir.²⁷

Özetle denebilir ki Mâtürîdî'nin doğumu konusunda kaynaklarda kesin kabul gören bir tarih olmamakla birlikte, edinilen bilgilerden yola çıkılacak olursa Mâtürîdî'nin, hicri III. asrın ilk yarısından, hicri IV. asrın ilk yarısı arasında yaklaşık bir asır yaşadığı tahmin edilebilir. Vefat tarihi hakkında farklı birkaç görüş olsa da üzerinde ittifaka yakın görüş belirtilen tarih, 333/944 tarihidir. Mâtürîdî, Semerkant'ın ünlü Çâkerdîze Kabristanı'na defnedilmiştir.²⁸

“1920 yılında Semerkant'a seyahat eden Barthold, zikri geçen mezarlıkta Mâtürîdî'nin türbesini gördüğünü iddia etmiştir. Ancak Semerkant'ın meşhur olan Çâkerdîze Mezarlığı, Sovyetler Birliği Dönemi'nde inşaat alanına dönüştürülmüştür. Türbenin bulunduğu yer de bir evin bahçesinde kalmıştır. 1991 yılında şehri ziyaret eden Türk ilim adamları; mezkûr yerde türbenin olmadığını, türbenin olduğu söylenen yere beton dökülüp avlu olarak kullanıldığını söylerler. Semerkant'ın Siyab merkez ilçesinin ikinci şark mahallesi, Gucdüvân Sokağı'nda yer alan mezarına ise 2000 yılında tamamlanan yeni bir türbe ve külliye inşa edilmiştir.”²⁹

Mâtürîdî hakkında bir başka tartışma da onun hangi milletten olduğu konusudur. Mâtürîdî'den bahseden kaynaklara bakılınca hakkında fazla bilgi olmadığı; kendisi, babası ve dedesinin isimlerinden başka bir bilginin de mevcut olmadığı görülecektir. Bazı araştırmacılar İmam Mâtürîdî'nin Arap kökenli olduğunu savunmakta, bunu kanıtlamak için kaynak dahi sunmaktadırlar. Sunulan kaynakta, Sem'ânî ve Zebîdî'nin rivayet ettiği ve Mâtürîdî'nin *Kitâbü't-Tevhîd* adlı eserinin yazma nüshasının kenarında kim tarafından yazıldığı bilinmeyen mevcut bir kayıta soyunu, Arap kökenli oluşunu Ensârî olmasına bağlamaktadırlar. Buna karşın, O'nun Arap kökenli olduğu tezini çürüten pek çok kanıt mevcuttur. Yapılan yorumları şöyle sıralamak mümkündür: “a) Onun soyunu Ebû Eyyûb el-Ensârî'ye dayandıran Zebîdî, soyunun gerçekten ona ulaştığı için değil takdir ve şerefleendirme amacıyla kullandığını belirtmektedir. b) Mâtürîdî'nin eserleri, özellikle *Kitâbü't-Tevhîd'in* Arap dili bakımından bazı ifade bozuklukları, muğlaklık yani kapalılık ve gramatik hataları içermesi,

²⁷ el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 1/75.

²⁸ el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 1/74,75.

²⁹ ŞükrüÖzen, "Mâtürîdî", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/maturidi#1> (21.02.2024).

onun Arap olmayan birisi tarafından kaleme alındığını açıkça göstermektedir.” c) “Kitâbü't-Tevhîd Türkçe'ye çevrilince eserde kullanılan cümlelerin birçoğunun Türkçe cümle kuruluşlarına benzediği görülmüştür. Bu da onun; Türklerin çoğunluğu oluşturduğu Semerkant bölgesinde yaşamış, Türk kökenli bir ailenin soyundan geldiği tezini destekler. d) Eserlerinde bazen Farsça kelimeler kullanması ve Türklerin yaygın olarak yaşadığı Mâverâünnehir bölgesinin köy ve kasabalarında konuşma dili olarak Türkçe, ilim ve kültür dili olarak ise Farsça'nın kullanılması da bu tezi kanıtlayan önemli bir delildir. e) Mensupları tarafından Eş'arî'nin, Arap asıllı olmasıyla övünülürken aynı şeyin Mâtürîdî için yapılmaması da onun Arap olmadığına bir başka delildir. Böylelikle onun Türk asıllı olduğu kuvvet ve kesinlik kazanmış olur.”³⁰

1.2.İlmi Kişiliği

Maveraünnehir bölgesinin ribât'lar, eğitim merkezleri ve medreseler sayesinde İslam dünyasındaki çok sayıda alimi bir araya getiren konuma sahip olması, Mâtürîdî'ye çeşitli alimlerle tanışma fırsatı vermiştir.³¹Mâtürîdî'nin bu farklı alimler zümresinden faydalanmasından kaynaklanmış olmalı ki bir alanla hasredilmeyip çok yönlü bir alim olarak tanınmıştır. Bu da onun, çok yönlü bir ilim yelpazesine sahip olmasını sağlamıştır, denilebilir.

Yaşadığı Maveraünnehir bölgesinin ilim şehri, İslam kültür merkezi haline gelmiş olan Semerkant'ta tahsil görmüştür. Tabii olarak bu imkanlardan faydalanıp ilmi alanda yararlanmak için Mâtürîdî de çaba sarf etmiştir. O dönem (h.III. asırda) Ebû Hanife'nin fikirleri etrafında, Cûzcânîyye Medresesi adıyla bilinen önemli bir medrese kurulmuştur. Zamanının en meşhur ilim yuvalarından olan bu medresede, ders halkaları oluşturulmuştur. Mâtürîdî de şöhret bulmuş bu medresede ders halkaları kuran alimlerin tedrisatına nail olma fırsatı bulmuştur. Ayrıca bu ilim meclisinde eğitim-öğretim veren alimlerin Hanefî ekolüne bağlı olduğu ifade edilir.³² el-Mâtürîdî, Hanefî Mezhebi'nde yetişmiş üçüncü kuşak alimlerden biridir. el-Mâtürîdî (ö.333/944), Ebu Hanife'nin, (ö.150/767) hem itikat hem de fıkıh alanlarında ihtisas

³⁰ el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 1/74.

³¹Recep Önal, *Mâtürîdî'nin Hayatı, Eserleri ve Kelam İlmindeki Yeri*, Akademik incelemeler dergisi, cilt.8, sayı.3, 2013, s.329.

³²el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 1/80.

sahibi olan sayılı alimlerinden biridir. Bu sebepten kaynaklarda, “Fakih” unvanı da kullanılmaktadır.³³

el-Mâtürîdî; kelim, tefsir, fıkıh ve mezhepler tarihi alanlardaki çalışmalarıyla tanınmaktadır. Sünni kelamının klasik eserlerinden biri olan *Kitâbü't-Tevhid*, O'nun eseridir.³⁴ Bu alandaki (kelam) mevkiini gösteren bir başka özellik ise Ehl-i Sünnet'in önemli itikadi mezheplerinden biri olan Mâtürîdiyye'nin kurucusu olmasıdır. Kendisine ait olan eserlere verdiği isimlerden anlaşıldığı kadarıyla Mutezile, Haricîye ve Mürcie gibi aşırı gruplarla tartışmış; tevhide aykırı davranan Seneviyye, Haşviyye gibi fırkaları tenkit etmiş; İslam'ı Peygamber (as) ve sahabelerden tevarüs ettiği gibi aktarmış; Müslümanlara doğru inanç yolunda rehberlik etmiştir.

İmam el-Mâtürîdî, önemli mevkiine rağmen, birçok ilimler ve mezhepler tarihçisi tarafından ihmal edilmiştir. Ondan söz edenlerin sayısı; kendisinin konum, mevki, mezhebi, Mutezile, Şia ve benzeri gruplara karşı verdiği mücadeleye hiç de mütenasip değildir.³⁵ el-Mâtürîdî, ilmi şöhretine ve etkisine rağmen geri planda kalmıştır. Mezhepteki imamlık konumunda olduğu kadar, eserleriyle tanınmamış; bundan muhteşem tefsiri de nasibini almıştır. İbn-ü Nedim'in(ö.385/995) *el-Fihrist'inde*, Bağdadî'nin(ö.429/1037) *el-Fark Beyne'l-Fırak*'ında, İbn Hazm'ın (ö.456/1063) *el-Fasl*'ında, el-İsferâyînî'nin(ö.471/1078) *et-Tabsîr fi'd-Dîn*'inde, eş-Şehristânî'nin(ö.548/1153) *el-Milelve'n-Nihal*'inde, İbn Haldun'un(ö.808/1405) *Mukaddime*'sinde, es-Süyûtî'nin(ö.911/1505) *Tabâkâtü'l-Müfessirîn*'de, Muhammed b.Ali Dâvûdî(ö. 945/1538)" gibi klasik kaynaklar onun hakkında yeterli bilgi vermemiştir.³⁶ İslam medeniyetinin en muhteşem yüzyılı olarak tavsif ettiği 4/10. yüzyılı, ilim ve kültür açısından inceleyen ve Mâtürîdî'nin yaşadığı bölgeleri İslam medeniyetinin ilim merkezleri olarak takdim eden Adam Mez'de (ö. 1917) ilgili bölümlerde bu yüzyılda yazılmış tefsirleri ve müfessirleri anmasına rağmen, Mâtürîdî'den ve eserinden bir kelimeyle de olsa bahsetmez."³⁷

³³Sönmez Kutlu, *Bilinmeyen Yönleriyle Türk Din Bilgini: İmam Mâtürîdî*, Dini Araştırmalar Dergisi, cilt.5, sayı.15, s.7.

³⁴ Şükrü Özen, "Mâtürîdî", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/maturidi#1> (22.02.2024).

³⁵Bu durum klasik eserler dönemi için söylenmektedir. Son dönemlerde Mâtürîdî hakkında kitaplar, akademik çalışmalar, dergiler sempozyumlar yapılmıştır.

³⁶Muhammed b. Tavî et-Tancı, *Ebü Mansûr el-Mâtürîdî*, İlahiyat Fakültesi Dergisi, Ankara Üniversitesi cilt: IV, sayı: I-II, Ankara 1955, s.1-9.

³⁷İsmail Çalışkan, *Tefsirde Mâtürîdî'yi Keşfetmek: İmam Mâtürîdî ve Te'vilâtü'l-Kur'ân'ın Tefsir İlmindeki Yeri*, İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi, cilt 7, sayı 2, Mayıs – Ağustos 2010, s.69.

Bu ihmalin sebepleri kaynaklarda özetle şöyle geçmektedir: “Mâtürîdî’nin Türk asıllı olması, eserlerinin anlaşılmasının lafız bakımından zorluklar içermesi, Semerkant’ın hilafet merkezlerinden uzak olması, yolunu takip ettiği Ebû Hanife’nin gölgesinde kalması ya da Ebû Hanife’nin şöhretinin önüne geçme endişesi, siyasetten uzak olması, yönetimle arasının iyi olmaması, Mutezile ve Mürcie gibi gulat fırkalara kimi benzer fikir beyanatlarının olması.³⁸ Ancak bunlar bir alimin gölgede kalmasını meşru gösterecek ya da haklı çıkaracak bir tarafının olduğunu göstermez. Kaldı ki ihmalin sebepleri iddiaların ötesine geçmemektedir. Bu ihmali sebepleri tam anlamıyla çözülmüş değildir.

el-Mâtürîdî, her ne kadar klasik ve kimi çağdaş eserlerde ihmal edilmişse de el-Mâtürîdî’nin kitaplarından, ömrünü Ehl-i Sünnetin savunuculuğunu yapmakla geçirdiğini, itikadi yönden gelecek tenkitleri ikna edici bir şekilde cevaplandırıldığını, özellikle Mutezileye karşı yazdığı reddiyelerle Ehl-i Sünneti savunduğunu görmek mümkündür. Bunun için İslam alemi, bu büyük alime karşı çok şey borçludur.

el-Mâtürîdî, elde ettiği kendisine has usulü, kesin delillerle desteklemiş; furu’u da güçlü kanıtlarla savunduktan sonra ilmi diyalog ve tartışmayı şüpheden arındırıp kuvvetli delillerle sistemleştirmiştir. Böylelikle Ebu Hanife ekolünün önderi, Maveraünnehir bölgesindeki Ehl-i Sünnet Müslümanlarının (Hanefi ekolüne bağlı olanların) reisi olmuştur. Ayrıca Mâtürîdî, ilmi istişare ve tartışmalarda bulunmak için seyahatlerde de bulunmuştur.³⁹

1.3.Hocaları ve Talebeleri

el-Mâtürîdî, Hanefi mezhebinin üçüncü kuşak alimlerindedir. İlmî silsilesi Ebû Hanife’ye kadar dayanmaktadır. Tabii bu görüşün doğruluğunu yani el-Mâtürîdî’nin Ebu Hanife’ye kadar giden ilim silsilesi meselesi; el-Mâtürîdî’nin, eğitim-öğretim gördüğü ders halkalarından, rahle-i tedrisatından geçtiği hocalarından yola çıkarak ispat edilebilir.

Mevcut bazı kaynaklarda bilginler ve araştırmacılar, Ebu Mansur el-Mâtürîdî’nin döneminin ve ülkesinin alimlerinden ders aldığı hususunda görüş bil-

³⁸İsmail Çalışkan, *Tefsirde Mâtürîdî’yi Keşfetmek: İmam Mâtürîdî ve Te’vilâtü’l-Kur’ân’ın Tefsir İlimindeki Yeri*, s.69-70; Recep Önal, *Mâtürîdî’nin Hayatı, Eserleri ve Kelam İlimindeki Yeri*, s.334; Sönmez Kutlu, *Bilinmeyen Yönleriyle Türk Din Bilgini: İmam Mâtürîdî*, s.23.

³⁹el-Mâtürîdî, (çev. Bekir Topaloğlu), *Kitâbü’l-Tevhid-AçıklamalıTercüme-*, İsam Yayınları, İstanbul 2014, s.24.

dirmektedirler⁴⁰. Ayrıca bu alimlerin ders halkasının, Ebu Hanefi'ye ulaştığını da belirtmektedirler. Mâtürîdî'nin bilinen hocaları: Ebu Nasır Ahmed b. Abbas b. Hüseyin el-Îyazi (ö. III. /IX. Yy. son çeyreği), Ebu Bekir Ahmed b. İshak b. Salih El-Cüzcani (III. /IX yy.), Nusayr b. Yahya el-Belhî ve KadilKudat Muhammed b. Mukâtil er-Razi'dir (ö.248/862).

“Ebu Nasır el-Îyazi, Mâtürîdî'nin hem hocası hem de arkadaşıdır. Ayrıca her ikisi de Ebu Bekir Ahmed el-Cüzcani'nin (III/IX. yy.) öğrencisidir. Ebu Bekir Ahmed el-Cüzcani, Ebu Süleyman Musa b. Süleyman el-Cüzcani'nin (ö.200/816) talebesidir. Cüzcani de Kadı Ebu Yûsuf (ö.182/798) ve Muhammed b. Hasan eş-Şeybani'den (ö.189/805) ders almıştır. Ebu Yûsuf ve İmam Muhammed'in Ebu Hanefi'nin öğrencileri olduğu bilinen bir gerçektir. Mâtürîdî'nin hocalarından Nusayr b. Yahya el-Belhî de Ebu Süleyman el-Cüzcani'den tahsil görmüştür. Cüzcani ve Muhammed b. Mukâtil er-Razi; Ebu Mutî' el-Hakem b. Abdullah el-Belhî (ö.199/815) ve Ebu Mukâtil Hafs b. Müslim es-Semerkandî'den (ö.208/823) okumuştur. Razi de Şeybani'den ders almıştır. Şeybani, Ebu Hanife'nin öğrencisidir.”⁴¹ Anlaşılan o ki Ebu Mansur el-Mâtürîdî'nin ilim tahsil ettiği hocaları, her yönüyle Ebu Hanefi'ye ulaşmaktadır. Bundan sebep, Mâtürîdî Ebu Hanife'nin öğrencisidir, tezi ortaya konabilir.

Büyük alimler; arkalarında ilimlerini miras bırakabilecek, fikirlerini savunup yayacak öğrenciler yetiştirirler. Mâtürîdî de bu geleneği devam ettirmiştir. Yetiştirmiş olduğu öğrenciler, onun görüşleri etrafında birleşip yolunu takip etmişler; fikirleri etrafında Mâtürîdiyye mezhebinin oluşmasında kilit görevi görmüşlerdir. Kendisinden ders aldığı bilinen öğrencileri şunlardır: “Ebû'l Kasım İshak b. Muhammed b. İsmail el-Hâkim es-Semerkandî (ö.345/956), Ebû-l Leys Nasır b. Muhammed b. Ahmed b. İbrahim el Buhari es-Semerkandî (ö.373/984), Ebu Muhammed Abdülkerim b. Musa b. İsa el-Pezdevî (ö.390/1000) ve Ali b. Said Ebû'l Hasan Rüstüfîni (Rüstüfeğni okuyan da var) (345/956).”⁴²

⁴⁰ el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 1/80.

⁴¹Muhammed b. Muhammed b. Mahmud Ebû Mansûr el- Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhid*, s.22,23; el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 1/80-83; Recep Önal, *Mâtürîdî'nin Hayatı, Eserleri ve Kelam İlmindeki Yeri*, s.329-331.

⁴²el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, s.83,84; Talip Özdeş, *İmam Mâtürîdî'nin Te'vilâtu Ehli's-Sünne Adli Eserinin Tefsir Metodolojisi Açısından Tahlil ve Tanıtımı*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 1997, s.30,31; Ömer Faruk Bilgin, *el-Mâtürîdî'nin Te'vilâtü'l-Kur'an'ının Dirâyet Tefsiri Açısından Tahlili*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi, (Dr.), Bursa 2012 s.10.

1.4.Tefsir İlmindeki Yeri

Genel olarak rivayet ve dirayet olmak üzere tefsirin iki çeşidinden bahsedilir.⁴³ Kur'ân-ı Kerîm, tarih boyunca birçok kişi tarafından tefsir edilmiştir. Bunların bir kısmı, tefsirlerini genel olarak rivayet ağırlıklı yaptıkları için bu tür tefsirlere rivayet tefsirleri, bir kısım da akli yorumlara ağırlık verdikleri için bu tür tefsirlere de dirayet tefsiri denilmiştir. "Rivayet tefsirlere "me'sûr" ve "menkûl" tefsir de denilir. Bu tefsir çeşidi, tefsiri şöyle ifade eder: Kur'ân'ın Kur'ân'la tefsiri, Kur'ân'ın sünnetle tefsiri ya da sahabelerden gelen nakillerle tevsir."⁴⁴"Dirayet tefsiri ise "re'y" veya "ma'kûl" tefsir olarak da adlandırılır. Bu tefsir çeşidinde müfessir; sadece rivayetlerle yetinmeyip ayrıca dil, din, mezhep ve farklı bilgilere dayanarak akli muhakeme etrafında Kur'ân'ı tefsir etmeye çalışır."⁴⁵

el-Mâtürîdî, bu iki geleneğe göre değerlendirildiğinde, akılcı geleneğinin ilk temsilcilerinden biri olduğu kabul edilir. Hatta günümüze ulaşan ilk dirayet tefsirinin müellifidir. Ancak klasik kaynaklarda ve kimi çağdaş kaynaklarda dirayet tefsirlerinden bahsedilirken Fahrettin er-Râzî'nin *Mefâtihu'l-Gayb* eseri, başlangıç kabul edilmektedir.⁴⁶Bu da yanlış anlaşılmalara sebebiyet vermiştir. Zira Mâtürîdî, Râzî'den daha önce yaşamış ve akla önem vererek tefsir faaliyetinde bulunmuş; dirayet metodunu Râzî'den önce kullanmıştır. Daha önce ilmi kişiliği başlığı altında, Mâtürîdî'nin ihmal edildiği ifade edilmişti. Burada da bunun bir yansıması olarak dirayet alanında eser vermiş ilk müellif olmasına rağmen, kimi kaynaklarda ismi bu alanda zikredilmemiştir. Râzî'den önce dirayet tefsiri alanında eser vermiş müelliflerden biri olan Zemahşeri de aynı kaynaklarda zikredilmemiştir. Bu da dirayet tefsir geleneğinin Râzî'yle başlatılmasının doğruluğu konusunda tartışma yaratmıştır. Çünkü Râzî'den yaklaşık üç asır önce yaşamış olan Mâtürîdî'nin *Te'vilât*'ı ve Râzî'den yaklaşık yetmiş yıl öncesinde yaşamış olan Zemahşeri'nin *Keşşâf*'ı mevcuttu.⁴⁷ Daha önce mev-

⁴³İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, Fecr Yayınevi, Ankara 1996, 2/118; Muhittin Akgül, *Ebü Mansûr el-Mâtürîdî ve Te'vilâtü'l-Kur'ân*, Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 4, 2001, s.59; Abdulhamit Birişik, "Tefsir", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/tefsir#1> (26.02.2024).

⁴⁴İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, s.118.

⁴⁵ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, s.210; Sönmez Kutlu, *Bilinmeyen Yönleriyle Türk Din Bilgini: İmam Mâtürîdî*, s.9.

⁴⁶İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, s.211; Ali Karataş, *Mâtürîdî'nin Te'vilâtü'l-Kur'ân'ında Kur'ân'ı Kur'ân'la Tefsir*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Dr.), Ankara 2010, s.42-43; Bekir Topaloğlu, "Mâtürîdî", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/maturidi#3-tefsir-ilmindeki-yeri> (26.02.2024).

⁴⁷Bekir Topaloğlu, "Mâtürîdî", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/maturidi#3-tefsir-ilmindeki-yeri> (26.02.2024).

cut olan bir tefsir geleneğini görmezden gelmek ya da yok saymak doğru bir yaklaşım olmasa gerektir.

Tefsire dair yazılmış olan *Te'vilâtü'l-Kur'ân* eseri, Mâtürîdî'nin günümüze ulaşan iki eserinden biridir. Tefsir alanında yazılan önemli kaynak kitaplarından da biridir. Mâtürîdî tefsirinde, ayeti başka bir ayetle veya hadisle tefsir etmeye önem vermekle beraber eserinde, sahabe ve ardındaki tabiin ve tebei tabiin silsilesinin de görüşlerine yer vermiştir. Böylece hem tefsir hem de muhtemel manaları akıl yürüterek belirlemeye çalışmak suretiyle te'vil yöntemini uygulamıştır.⁴⁸ Tefsirinde nakli bilgileri ihmal etmemesinin bir sonucu olarak bazen israiliyat türünden rivayetleri kullandığı da olmuştur.⁴⁹ Bazen ayetleri tefsir ederken lafzi ve zahiri anlamları vermek yerine, mecazi anlamlara yöneldiği de olmuştur.⁵⁰

İmam el-Mâtürîdî, tefsire başlamadan önce, *Te'vilat* adlı eserinde, öncelikle te'vil ve tefsir arasındaki farka temas etmiştir. Bu iki terimi işleyerek te'vil ve tefsir arasındaki ayrıma, kendinden önceki alimlerin yüklediği manalardan daha farklı bir anlam katarak iki kavrama yeni bir yaklaşım getirmiştir.⁵¹ Ona göre tefsir: "Allah'ın muradının ne olduğu konusunda kesin bir fikir beyan etmektir." Te'vil ise: "Allah'ın muradının ne olduğu konusunda kesin hüküm vermeksizin muhtemel olanlardan sadece bir tanesini tercih etmektir." Birincisini sahabeye, ikincisini ise sonraki nesillerden dinde fakih olanlara hasretmiştir. Yapılan te'villeri ise sadece sahibini bağlayan te'viller olarak görmüş, kutsallık atfetmemiştir.⁵²

İmam el-Mâtürîdî; tefsirinde başlıca Kur'ân'ı Kur'ân'la tefsir etmesinin yanında, Kur'ân'ı sünnetle tefsiri, sahabe kavliyle tefsiri, tabiun kavliyle tefsiri, Kıraat farklılıklarına göre tefsiri, lügat yoluyla tefsiri, soru cevap tarzında tefsiri de kullan-

⁴⁸el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 1/314-332; Bekir Topaloğlu, *Te'vilâtü'l-Kur'ân terc.*, 1/19-20; Muhtittin Akgül, *Ebü Mansûr el-Mâtürîdî ve Te'vilâtü'l-Kur'ân*, s.59-62.

⁴⁹el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân terc.*, 1/20.

⁵⁰ Ömer Faruk Bilgin, *El-Mâtürîdî'nin Te'vilâtü'l-Kur'ân'ının Dirâyet Tefsiri Açısından Tahlili*, s.99-102.

⁵¹el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 1/349; Sönmez Kutlu, *Bilinmeyen Yönleriyle Türk Din Bilgini: İmam Mâtürîdî*, s.9; İsmail Çalışkan, *Tefsirde Mâtürîdî'yi Keşfetmek: İmam Mâtürîdî ve Te'vilâtü'l-Kur'ân'ın Tefsir İlmindeki Yeri*, s.76; Ali Karataş, *Mâtürîdî'nin Te'vilâtü'l-Kur'ân'ında Kur'ân'ı Kur'ân'la Tefsir*, s.48; Talip Özdeş, *İmam Mâtürîdî'nin Te'vilâtü'Ehli's-Sünne Adlı Eserinin Tefsir Metodolojisi Açısından Tahlil ve Tanımı*, s.71-75.

⁵²el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, c.1, s.349; Ali Karataş, *Mâtürîdî'nin Te'vilâtü'l-Kur'ân'ında Kur'ân'ı Kur'ân'la Tefsir*, s.48; Talip Özdeş, *İmam Mâtürîdî'nin Te'vilâtü Ehli's-Sünne Adlı Eserinin Tefsir Metodolojisi Açısından Tahlil ve Tanımı*, s.71-75.

mıştır.⁵³ Bunların yanında Mâtürîdî'nin eserinde, dirayet tefsiri olarak kabul edilmesini sağlayan akli istidlallere ağırlık vermiştir. Eserinde kullandığı hadis ve haber senetlerinden bahsetmeyişi de göze çarpmaktadır. Ayrıca kullandığı hadislerde, hadislerin kritiğini hadis usulü kurallarına göre yapmadığı bilinen bir durumdur. Yararlandığı bu nakillerde, akla uygunluğu ön planda tutar.⁵⁴

Mâtürîdî, ifade edilen metotlardan yararlanır ancak bunun yanında ayetleri tefsir ederken genellikle kendi görüşünü en başta vermeyi tercih eder. Kimi görüşleri de isim belirtmeden “kale” nin meçhul kipi olan “kîle” ifadesini kullanarak verir.⁵⁵ Kimi ayetleri tefsir ederken aynı ayet hakkında yapılan yorumları eleştirir ve konudaki asıl maksadın ne olduğunu belirtir. Bunun örneğini, Kevser sûresindeki “Kevser” kelimesine yaklaşımında görmek mümkündür.⁵⁶

Mâtürîdî; ayetleri tefsir ederken zâhirî manalar yanında, Kur'ân'ın genel hedefleri, toplumun dünya ve ahiret planındaki ihtiyacı, gelişme ve mutluluğu, sosyolojik, kültürel ve ekonomik şartları göz önünde bulundurarak yorum, sentez ve analizler yapmıştır.⁵⁷

1.5.Kelam İlmindeki Yeri

Ebu Mansur el-Mâtürîdî, fakih ve müfessir kimliğinden daha çok mütekellim (kelamcı) kimliğiyle tanınan ve bu sahada takdir edilen bir şahsiyettir.⁵⁸ Kendi adına nispetle “Mâtürîdîlik” olarak bilinen, sistematik bir kelam ekolünün kurucusu unvanını almıştır. Kendi döneminden itibaren görüşlerini takip eden ve yorumlayan Pezdevî (ö.493/1100), Ebü'l-Muin en-Nesefî (ö.508/1115), Ömer en-Nesefî (ö.537/1142), Ebu İshak Saffar el-Buhari (ö.534/1139), Ebu Muhammed Nureddin es-Sabuni (ö.580/1184), Ebu-l Berekat en-Nesefî (ö.710/1310), İbnü'l-Hümâm

⁵³Ömer Faruk Bilgin, *El-Mâtürîdî'nin Te'vilâtü'l-Kur'ân'ının Dirâyet Tefsiri Açısından Tahlili*, s.59-72; Ali Karataş, *Mâtürîdî'nin Te'vilâtü'l-Kur'ân'ında Kur'ân'ı Kur'ân'la Tefsir*, s.67-115; Muhittin Akgül, *Ebü Mansur el-Maturidi ve Te'vilâtü'l-Kur'ân*, s.60-65.

⁵⁴Muhittin Akgül, *Ebü Mansur el-Maturidi ve Te'vilâtü'l-Kur'ân*, s.61.

⁵⁵ Bekir Topaloğlu, *"Mâtürîdî"*, TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/maturidi#3-tefsir-ilmindeki-yeri> (26.02.2024).

⁵⁶el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 10/627.

⁵⁷Bekir Topaloğlu, *"Mâtürîdî"*, TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/maturidi#3-tefsir-ilmindeki-yeri> (26.02.2024).

⁵⁸Recep Önal, *Mâtürîdî'nin Hayatı, Eserleri ve Kelam İlmindeki Yeri*, s.337-338; Sönmez Kutlu, *Bilinmeyen Yönleriyle Türk Din Bilgini: İmam Mâtürîdî*, s.8.

(ö.861/1457) başta olmak üzere çok sayıda kalamcı yetişmiş ve çok kıymetli eserler vücuda getirmişlerdir.⁵⁹

Mâtürîdî'nin Te'vîlâtü'l-Kur'ân'ı ve Kitâbü't-Tevhîd'i incelendiğinde, daha önce kelim ilminde kullanılmayan, tartışılmayan usul, metot, konuları kullandığı ve tartıştığı ayrıca kelama gerçek bir ilim hüviyeti kazandırdığı görülür. Esasları kendinden önce belirlenmiş, Ehl-i Sünnet akaidini akli bilgilerle temellendiren deliller getirerek, Ebu Hanife'den sonra Ehl-i Sünnet kelim okulunun ikinci kurucusu olarak kabul görmüştür. Dinin öğrenilmesinde "aklı ve nakli iki önemli bilgi kaynağı" olarak gören Mâtürîdî; kelim problemlerin çözümünde akla, istidlale çok büyük önem vermekte ve akıl yürütmenin gerekli olduğunu savunmaktadır. Mâtürîdî sadece oturup öğrenci yetiştirmek ya da eser yazmakla kalmamış, İslam'ın doğrularını hurafele ve yakışıksız yaklaşımlara karşı da savunmuştur. Zaten Mâtürîdî'ye nispet edilen eserlerin isimlerinden, onun Mutezile, Şia ve Karamita gibi mezheplerin fikirlerine karşı mücadele ettiği de anlaşılmaktadır.⁶⁰

Mâtürîdî'nin kelim problemlerin çözümüne dair ortaya koyduğu deliller, kendisinden sonra gelen Sünni kelimciler tarafından benimsenip kullanılmasına rağmen, gelenekçi ve daha çok nakli istidlale bağlı kalan fakih ve muhaddislerce akla önem vermesinden dolayı, Mutezileye yakın görülmüştür.⁶¹ Bu da Mâtürîdî'nin ilmi kişiliği başlığı altında zikredilen ihmal konusuna zemin hazırlamış hatta bir bakıma sebep olmuştur, denebilir. Böylece hayatı uzunca bir süre ihmal edilmiş, eserleri hak ettiği değeri görememiş ve çoğu eseri böylelikle kaybolmaya yüz tutmuştur.

Batı düşüncesindeki değişimin oluşturduğu atmosfer, dini düşüncede yenilenme ihtiyacını beraberinde getirmiştir. Osmanlı Devleti'nin yıkılmasından sonra, modernizmin etkisiyle kafa karışıklığına maruz kalmış günümüz İslam dünyasında yol gösteren bir ışık olarak Mâtürîdî'nin kelim yöntemi ve din anlayışı, önem kazanmıştır. Böylece akademik alanda, Mâtürîdî ve eserleri işlenmeye başlanmıştır. Günümüz akademik çalışmalarında, yapılan araştırmalara konu olmuş ve olmaya

⁵⁹ Recep Önal, *Mâtürîdî'nin Hayatı, Eserleri ve Kelim İlmindeki Yeri*, s.330.

⁶⁰ Recep Önal, *Mâtürîdî'nin Hayatı, Eserleri ve Kelim İlmindeki Yeri*, s.337-355; Sönmez Kutlu, *Bilinmeyen Yönleriyle Türk Din Bilgini: İmam Mâtürîdî*, s.8-9; el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhid Terc.*, s.23-25.

⁶¹ İlmi kişiliği başlığı altında bu hususa değinilmiştir.

devam etmektedir. Mâtürîdî bu ilgiyi daha önce (klasik eserler döneminde) de hak eden büyük bir şahsiyettir.⁶²

1.6.Fıkıh İlmindeki Yeri

Talebelerinin derlediği eserlerinde, fakih unvanıyla tanıtılan Mâtürîdî, telif ettiği kitapların yanı sıra okuttuğu fıkıh dersleri sayesinde, Semerkant yöresindeki fıkıh okulunun da reisi kabul edilmiştir.⁶³ Mâtürîdî, fıkıhı: “Bir şeyi, başka bir şeyi bilmek için delil olarak kullanmak.” diye tarif eder ve hüküm koyma yolunun sadece kıyasa hasredilemeyeceğini, bunun yanı sıra içtihadın da çok önemli bir hüküm koyma yöntemi olduğunu benimser.⁶⁴

Mâtürîdî'nin, akla verdiği önem neshe bakışında da kendini göstermektedir. Akla uymayan ve aklen mümkün görünmeyen neshi caiz görmezken akla uyan neshi ise caiz görür. Ona göre, iyinin iyi, kötünün de kötü olması akılla bilinir; dini emir ve yasaklar da ancak vahiyyle bilinebilir. Vahiy olmadan akıl bunları kendi başına bilemez.”⁶⁵

Mâtürîdî fıkıhta, sünnete de önem vermektedir çünkü ayet-i kerîme peygambere itaatın Allah'a itaat olduğunu (*Nisâ,4/80*) ve bununda peygamberi, Allah adına konuşma yetkisine sahip kıldığı görüşünü savunmaktadır. Sahabeden beri uygulana gelen ahad hadisleri, fiili mütevatir kabul etmiştir. Bunların, Kur'an'ın hükümlerini nesih edebileceği kanaatindedir⁶⁶. Mâtürîdî içtihadı: “İlahi buyruklara itaat eden, müçtehitlerin belirli konularda naslardan çıkardığı ortak hükümler.” anlamını verir. Bu ortak hüküm kararı da kendiliğinden olmayıp Allah'ın lütfu ve onları başarılı kılmalarından dolayı gerçekleşir.”⁶⁷ İstihsanı, naslardan hareketle bir olayı çözme yolu bulamayan müçtehidin, en isabetli hükmü bulmak için galip zannına dayanarak içtihat etmesi olarak değerlendirir.

⁶²Osmanlı döneminden sonra Türkiye'deki akademik çalışmalar, sempozyumlar, kitaplar gibi çalışmalar için bkz. Ahmet Ak, *Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik ile İlgili Türkçe Akademik Çalışmaların Değerlendirmesi*, *Journal of Islamic Research* 2018;29(2):380-98. Bu çalışmada Mâtürîdî hakkında yapılan çalışmalar konu edinmiş, derlenip toplanan eserler tarihi sıralamasına dikkat edilerek işlenmiştir.

⁶³ Sönmez Kutlu, *Bilinmeyen Yönleriyle Türk Din Bilgini: İmam Mâtürîdî*, s.7.

⁶⁴el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an terc.*, 1/21; Şükrü Özen, "Mâtürîdî", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/maturidi#4-fikih-ve-fikih-usulundeki-yeri> (27.02.2024).

⁶⁵ Sönmez Kutlu, *Bilinmeyen Yönleriyle Türk Din Bilgini: İmam Mâtürîdî*, s.22-23.

⁶⁶el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an terc.*, 1/88.

⁶⁷el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhid terc.*, s.14-15; Şükrü Özen, "Mâtürîdî", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/maturidi#4-fikih-ve-fikih-usulundeki-yeri> (27.02.2024).

Sonuç olarak denebilir ki İmam Mâtürîdî'nin İslam'a yaptığı hizmetler, takdire şayandır. Her ne kadar hayatı ve eserlerine ilk başlarda ihtimam gösterilmemiş, hayatı ve eserleri ihmal edilmişse de daha sonraları değeri anlaşılmaya başlamıştır. Kalam alanında yaptığı atılımlarla iki Ehl-i Sünnet ekolünden biri olan Mâtürîdîye'nin kurucusu olmuştur. Fıkıh alanında ve özellikle tefsir alanında göstermiş olduğu ilmi çabaların meyvesi, kendisinden sonrakiler ve zamanımızdakiler tarafından akademik alanlarda toplanmaya ve yararlanılmaya çalışılmaktadır.

2. Eserleri

Kaynaklarda, İmam Mâtürîdî'nin eserleri ile ilgili derlenen bilgi birikimine bakılınca günümüze ulaşan ya da ulaşmayan eserlerinin Mâtürîdî'ye ait olup olmadığı konusunda tartışmanın varlığı gözlemlenir. Bu bağlamda konuya yaklaşılabilecek olursa eserlerin Mâtürîdî'ye aidiyeti olan ve olmayan diye ikiye ayrılması mümkündür. Gerek Mâtürîdî'ye aidiyeti üzerine görüş birliği olan veya ait olmadığı halde kendisine nispet edildiği iddiasında bulunulan eserlere bakıldığında, bu eserlerin isimlerinden de anlaşılabilir onun başta Mutezile olmak üzere Şia ve Karamita gibi bazı mezheplerle ve mezheplerin fikirleriyle mücadele ettiği anlaşılmaktadır. Aşağıda verilecek olan eserlerin adlarından bu husus açıklık kazanacaktır.

el-Mâtürîdî, İslami ilimlerin çoğuna vakıf biriydi. Mâtürîdîye mezhebinin sonraki alimlerinden Nesefî, (ö.1115) el-Mâtürîdî hakkında şöyle der: O, kolayca elde edilemeyecek farklı bilgilere sahip bir şahsiyettir. Dini ihya etmeye çalışmış, onda bulunan deruni hikmet ve hakikatleri açığa çıkarmak için zihnini yoğurmuş bir alimdir.”⁶⁸

Kaynaklarda Mâtürîdî'ye nispet edilen birçok eserin yazma ve matbu nüshalarına, vakıf olmak mümkün değildir. Eserleri hakkında tanıtım yapmaya başlamadan önce, İmam Mâtürîdî'nin günümüze sadece iki eserinin ulaştığını ifade etmek gerekir. Bu iki eser: *Kitâbü't-Tevhid* ve *Te'vilâtü'l-Kur'ân*'dır.

2.1.Tefsir ve Kur'ân İlimleri

Te'vilâtü'l-Kur'ân

⁶⁸el-Mâtürîdî, *Te'vilatul Kur'ân terc.*, 17/18-19.

Mâtürîdî'nin, günümüze ulaşan ikinci eseri olmasının yanında, günümüze intikal eden en hacimli eseridir. Ayrıca tefsire dair erken devir İslam düşüncesi ürünlerinin en önemlilerindedir. *Te'vilâtü'l-Kur'ân* olarak şöhret kazanan eser, kaynaklarda "*Kitâbü't-Te'vilât, Te'vilâtü Ehl-i Sünnne ve Te'vilâtü'l Mâtürîdîyye*" şeklinde de anılmaktadır. Tefsire yönelik olan bu eser; kelim, mezhep, fıkıh, usul-i fıkıh gibi temel İslami ilimlerin yanı sıra İslam dışı din ve gruplara yönelik önemli bilgilerden de bahsetmektedir.⁶⁹ Aşağıda ayrıca eser hakkında müstakil bir başlık açılıp eserden bahsedilecektir.

2.2.Kelam ve Mezhepler Tarihi

1. Kitâbü't-Tevhid

Mâtürîdî'nin günümüze ulaşan iki eserinden biri olma özelliğine sahiptir. Ehl-i Sünnnet kelam okulunun en hacimli ilk kaynak eseri olma özelliğine sahiptir. Eserin adı ve müellifine nispeti konusunda herhangi bir tereddüt yoktur. İmam Mâtürîdî'den bahseden bütün biyografi kitapları kendisine *Kitâbü't-Tevhid*'i izafe etmişler. Kitap bu adla meşhur olmakla beraber, başka kaynaklarda "*Kitâbü't-Tevhid ve İsbâtü's-Sıfat*" olarak da geçmektedir.⁷⁰

"Eserin bilinen tek bir nüshası mevcuttur ve bu nüsha, İngiltere'de Cambridge Üniversitesinde yer almaktadır (Add, nr. 3651). Fethullah Huleyf bu nüshaya dayanarak eseri uzun bir mukaddime ile neşredmiş (Beyrut 1970), ofset yoluyla basımı tekrarlamış (İstanbul 1979), 1982 (Beyrut), Kahire'de de fotokopi yoluyla çoğaltmıştır (Daru-l camiati-l Mısıriyye)."⁷¹

Kitâbü't-Tevhid, Mâtürîdî'nin kelamî görüşlerini yansıtmaya açısından en önemli eserlerinden biri olmasının yanında, Mâtürîdîyye akidesinin en temel kaynaklarından biridir. Farklı mezhep, farklı dinler, inanç ve felsefi görüşleri gösteren en eski kaynaklardan biridir. Bu özelliklere sahip olmakla beraber, anlaşılması zor bir kitaptır. Çünkü kapalı ibareleri, açık olmayan lafızları gibi zorlukları vardır. Zira bu konuya dikkat çeken Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî'nin, Kitâbü't-Tevhid'i kapalı bulduğu için

⁶⁹Recep Önal, *Mâtürîdî'nin Hayatı, Eserleri ve Kelam İlmindeki Yeri*, s.334.

⁷⁰Recep Önal, *Mâtürîdî'nin Hayatı, Eserleri ve Kelam İlmindeki Yeri*, s.331-332; Ali Karataş, *Mâtürîdî'nin Te'vilâtü'l-Kur'ân'ında Kur'ân'ı Kur'ân'la Tefsir*, s.13-14; Fatih Küçük, *İmam Mâtürîdî'nin Kitâbü't-Tevhid Adlı Eserindeki İtikadi Ayetlerin Yorumu*, s.6-7.

⁷¹el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhid terc.*, s.26; Fatih Küçük, *İmam Mâtürîdî'nin Kitâbü't-Tevhid Adlı Eserindeki İtikadi Ayetlerin Yorumu*, s.6.

yeni bir eser yazdığı da kaynaklarda geçmektedir.⁷² Mâtürîdî'n; geniş bir ilim yelpazesine sahip, talebeleri çok olan bir alimdir. Her fırsatta da esere atıfta bulunmuşlardır. Bunlara rağmen, eserin yaygınlık kazanmaması ve üzerinde çalışmaların olmamasına neden olan şey olarak ise Kitâbü't-Tevhid'in yazma nüshalarının kapalı olması gösterilebilir.

“Kitapta Mâtürîdî'nin akla fazla önem vermesi, kitabı yarı felsefi bir eser konuma taşımıştır. Eserin Ehl-i Sünnet mensupları arasında rağbet görmemesi de daha çok bu sebeptendir. Kitâbü't-Tevhid'de, başlıklar halinde bir bölümlenme yapılmamış; sadece otuz yedinci sayfadan başlayıp kitabın sonuna kadar devam eden otuz beş kadar mesele başlığına yer verilmiştir. Eseri bir mukaddime ve beş bölüm halinde incelemek mümkündür. Dinin konularını, akıl ve nakille destekleyerek öğrenmenin gerekliliği işlendikten sonra, mukaddimede bilgi edinme yolları aktarılmaya çalışılmıştır. Birinci bölüm ilahiyat konularına, ikinci bölüm nübüvvet konusuna, üçüncü bölüm kaza ve kadere, dördüncü bölüm İslam ve iman konularına, beşinci bölüm ise iman kavramına ayrılmıştır.”⁷³

2. Kitâbü'l-Makalat⁷⁴

Mâtürîdî'ye nispeti ve eserin ismi konusunda farklı rivayet ve yaklaşımlar mevcut olmakla beraber, başta Nesefi gibi Mâtürîdî'ye mensubu alimlerin tespitine bakılırsa -ki kabul gören görüşte bu yönde- Mâtürîdî'nin bu isimde bir eseri olduğu söylenebilir. Kitabın nüshasının elde bulunmaması, onun yok olduğunu kanıtlamaz. Yapılan bilgilendirmelere bakılırsa müellif, muhtemelen eserinde aksi görüşte olan ekolleri eleştirmiş, onlara reddiyeler yazmış olmalıdır.

3. Kitâbü'l-Usul (Usulü-d Din)

4. er-Red alel Karamita

Ebü'l Muin Nesefi, Karmatilere reddiye bağlamında, Mâtürîdî'ye iki eser nispet etmiş ancak isim belirtmemiştir. Nispet edilen eserlerde, Karmatilerin asli ve

⁷²Ali Karataş, *Mâtürîdî'nin Te'vilâtü'l-Kur'an'ında Kur'an'ı Kur'an'la Tefsir*, s.14.

⁷³Bekir Topaloğlu, "Kitâbü't-Tevhid", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/kitabut-tevhid--Mâtürîdî> (27.02.2024).

⁷⁴Muhittin Akgül, *Ebü Mansur El-Maturidi ve Te'vilâtü'l-Kur'an*, s.58; Recep Önal, *Mâtürîdî'nin Hayatı, Eserleri ve Kelam İlmindeki Yeri*, s.337; Talip Özdeş, *İmam Mâtürîdî'nin Te'vilâtü Ehl-i Sünne adlı eserinin Tefsir Metodolojisi Açısından Tahlil ve Tanıtımı*, s.37.

feri' konularına dair görüşleri eleştirilmiştir. Fethullah Huleyf, bu eseri şu şekilde kaydetmiştir: “er- Red ala usul-i Karamita.”⁷⁵

5. Reddi Usul-i hamse li ebi Muhammed el-Bahilî
6. Reddu Evaili-l Edille lil Ka'bi.⁷⁶
7. Reddu Tezhibi-l Cedel lil Ka'bi
8. Reddu vaidi-l Fussak lil Ka'bi
9. Reddu Kitâbî İmame li-ba'zır Revafız
10. Beyan-u vehmi-l Mutezile⁷⁷

2.3.Usulü-l Fıkıh

1. Kitâbü'l-Cedelfi Usûli'l-Fıkıh
2. Me'ahizu-ş Şeria fi Usûli'l-Fıkıh
3. Usûlü'd-Din⁷⁸

3. Mâtürîdî'ye Nispet Edilen Eserler

Eserler bölümünde de ifade edildiği gibi İmam Ebu Mansur El-Mâtürîdî'nin eserleri olmadığı halde, kendisine isnat edilen eserlerin varlığından bahsedilmişti. Bu alt başlıkta Mâtürîdî'ye ait olmadığı halde, kendisine isnat edilen eserler verilmeye çalışılacaktır.

1. Şerhu-l fıkhi-l ekber.

Eser, Ebu Leys es-Semerkandî' ye (ö.373/983) ait olup Ebu Hanife'nin el-fikhul ebsat'ının şerhidir, yanlışlıkla Mâtürîdî'ye nispet edilmiştir.⁷⁹

2. er-Risale fil akaid.

Risalenin Mâtürîdî'ye değil, Mâtürîdîyye okuluna mensup bir alime ait olduğu belirlenmiştir.⁸⁰

⁷⁵el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhid terc.*, s.27.

⁷⁶el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhid terc.*, s.28.

⁷⁷el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân terc.*, 1/16; Muhittin Akgül, *Ebü Mansûr el-Mâtürîdî ve Te'vilâtü'l-Kur'ân*, s. 58-59; Recep Önal, *Mâtürîdî'nin Hayatı, Eserleri ve Kelam İlmindeki Yeri*, s.337; Şükrü Özen, "Mâtürîdî", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/maturidi#1> (28.02.2024).

⁷⁸Talip Özdeş, *İmam Mâtürîdî'nin Te'vilâtü Ehl-i Sünne adlı eserinin Tefsir Metodolojisi Açısından Tahlil ve Tanıtımı*, s.38; Recep Önal, *Mâtürîdî'nin Hayatı, Eserleri ve Kelam İlmindeki Yeri*, s. 336.

⁷⁹el-Mâtürîdî, *Te'vilâtul Kur'ân terc.*, 1/16; Şükrü Özen, "Mâtürîdî", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/maturidi#1> (28.02.2024).

3. Kitâbü't-Tevhid.

Bu eser yukarıda Mâtürîdî'ye aidiyeti kesin olan ve günümüze ulaşan eser ile aynı isme sahip olmasına rağmen, farklı eserlerdir.⁸¹ Kaynaklarda Mâtürîdî'ye ait iki Kitâbü't-Tevhid yoktur. Yanlışlıkla Mâtürîdî'ye nispet edilen eserlerden biridir.

4. Risale fi mala yecuzu'l vakfu aleyhi fil Kur'ân.

Tek varaktan oluşan yazma bir risaledir. Kimi kaynaklarda Mâtürîdî'ye ait olduğu zikredilir. Ancak içeriğinde “Kimi vakıflarda durulduğunda dinden çıkar.” gibi ifadeler vardır. Bu ifadeler de Mâtürîdî'nin anlayışına uymadığından, müellifinin Mâtürîdî olmadığı söylenebilir.

5. Pendname-i Mâtürîdî.

Adından da anlaşıldığı gibi Farsça bir eser olup İrec Efşar (ö.2011) tarafından Mâtürîdî'ye nispet edilmiştir.⁸²

6. Risale-i Şeyh Ebû Mansûr Mâtürîdî.

7. Risale-i Canıvâr Dâri.

4. Te'vîlâtü'l-Kur'ân

Te'vîlât, el-Mâtürîdî'nin belki de en önemli eseridir. Mâtürîdî'nin Kur'ân tefsirine dair telif etmiş olduğu Te'vîlât, bir kültür hazinesi değerindedir. Eser Mâtürîdî'nin kelam ve fıkha dair telif etmiş olduğu eserlerinin yanında, onun farklı alanlardaki görüş ve yorumlarını da derleyip toplayan, Kur'ân ayetlerini tertip sırasına göre belli bir metot çerçevesinde tefsir etmeye çalıştığı, herkesin takdirini kazanmış değerli bir eserdir. Kitâbü't-Tevhid'le üslup ve muhteva bakımından yakınlık arz etmektedir. Bu eserin aynı zamanda kendisine özgü orijinal yönler taşıması, tefsir, tefsir tarihi ve kelam yönünden ilim aleminin başvurduğu bir kaynak olması ile de alanının ilk seçkin örneklerindedir. Bütün bu özellik ve ayrıcalıklara rağmen, eserin üzerine zamanında⁸³ yeterli çalışma yapılmamıştır. Ancak günümüzde Mâtürîdî'nin

⁸⁰el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân terc.*, 1/16; Şükrü Özen, "Mâtürîdî", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/maturidi#1> (28.02.2024).

⁸¹el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 1/16; Şükrü Özen, "Mâtürîdî", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/maturidi#1> (28.02.2024).

⁸² el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhid terc.*, s. 17. Not: “Mâtürîdî'ye nispet edilen eserler” başlığı altındaki her bir eser için aynı kaynaklara başvurulabilir. Dipnotlardaki kaynaklarda her biri geçmektedir. Aynı kaynağı her bir açıklamanın ardında zikretmemek adına bu notun düşülmesi uygun görülmüştür.

⁸³Klasik eserler devrinde eser çok da rağbet görmemiştir. Mâtürîdî'nin ihmal edilmesinin yanında eserleri de bu ihmalden nasibini almıştır. Daha önce de ifade edildiği gibi eser dirayet tefsirlerinin ilki olmasına rağ-

ilmi alanlara bakışı ve yorumlarına göre eserleri incelenerek akademik alanda konular bağlamında eser üzerine çalışmalar yapılmaktadır. Tez ve makale çalışmaları yapılmış ve yapılmaya devam edilmektedir.⁸⁴

el-Mâtürîdî'nin, özellikle kelimî görüşleri üzerinde çalışmaların yapılması ve bu görüşlerinin ön plana çıkarılması, zihinlerde onun bir tek kelimî konularla ilgilendiği, o sahada uzmanlaştığı, başka sahalarda fazla ilgilenmediği veya o sahalarda etkili olmadığı tarzında yanlış bir anlayışa yol açabilmektedir. Tefsir tarihine ait bir takım eserlerde ve tabakat kitaplarında *Te'vilât'a* yer verilmemesi, meşhur dirayet tefsirlerinden örnekler verilirken er-Râzî'nin *Mefâtihu'l-l Gayb* ile başlanması geleneğinin de bu kanaatin oluşmasında etkili olduğu söylenebilir.⁸⁵

İmam Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, çağ itibarıyla tefsir tarihinin ilk dönemlerine yakın bir zamanda yaşamıştır. Bu durum; tefsir tarihindeki gelişmeleri, o dönemin kanaat ve tutumları ile problemlerini, onun şahsında tefsire kazandırılan yenilik ve farklılıkların gün yüzüne çıkarılması açısından el-Mâtürîdî ve eserlerini daha da önemli kılar.⁸⁶ Zamanında hayatına ve eserlerine gösterilmeyen ehemmiyet; kelim, fıkıh ve özellikle araştırmanın alanı olan tefsir dalındaki çabasına, getirmiş olduğu yeni metot ve yöntemlerine, kelimelere verdiği farklı mana ve yorumları ile tefsir ediş şekillerine varıncaya kadartam anlamıyla gün yüzüne çıkarılmamasına sebep olmuştur. Bu hususlarda dağınık ve kısıtlı bilgi kalıntıları dışında literatür ve araştır-

men kendisinden bahsedilmemektedir. Kendisinden yaklaşık üç asır sonra yaşamış olan er-Râzî'ye bu ilim ithaf edilerek başlanmıştır. Ancak modern dönemde yine ihmal eden, kendisinden ve eserinden bahsetmeyen kimi eserler olmakla beraber Mâtürîdî'nin *Te'vilât'ı* hakkında oldukça çalışma yapılmıştır. Ahmet Ak'ın *Mâtürîdî ve Mâtürîdilik ile İlgili Türkçe Akademik Çalışmaların Değerlendirmesi* adlı çalışmasında Türkiye'de Mâtürîdî hakkındaki araştırmaların ilk defa 1932 yılından Şerafettin Yalıtıkaya tarafından yapıldığından bahseder. Ahmet Ak'ın bu çalışmasında Türkiye'deki çalışmalar araştırılmıştır. Daha geniş bilgi için Ahmet Ak'ın zikri geçen eserine bkz.

⁸⁴Sönmez Kutlu, *Bilinmeyen Yönleriyle Türk Din Bilgini: İmam Mâtürîdî*; Ahmet Ak, *Mâtürîdî ve Mâtürîdilik ile İlgili Türkçe Akademik Çalışmaların Değerlendirmesi*; İsmail Çalışkan, *Tefsirde Mâtürîdî'yi Keşfetmek: İmam Mâtürîdî ve Te'vilâtü'l-Kur'an'ın Tefsir İlmindeki Yeri*; Recep Önal, *Mâtürîdî'nin Hayatı, Eserleri ve Kelam İlmindeki Yeri*; Muhammed b. Tavit et-Tancı, *Ebû Mansûr el-Mâtürîdî*; Ali Karataş, *Mâtürîdî'nin Te'vilâtü'l-Kur'an'ında Kur'an'ı Kur'an'la Tefsir*, Talip Özdeş, *İmam Mâtürîdî'nin Te'vilâtü Ehl-i Sünne adlı eserinin Tefsir Metodolojisi Açısından Tahlil ve Tanıtımı*; Ömer Faruk Bilgin, *El-Mâtürîdî'nin Te'vilâtü'l-Kur'an'ının Dirâyet Tefsiri Açısından Tahlili*; Fatih Küçük, *İmam Mâtürîdî'nin Kitâbü't-Tevhid Adlı Eserindeki İtikadi Ayetlerin Yorumu*; Esat Sabırlı, *İmam Mâtürîdî'nin Te'vilâtü'l-Kur'an İsimli Tefsirinde Mu'tezilî Söylemin Eleştirisi*; Bekir Topaloğlu, *Te'vilâtü'l-Kur'an Tercümesi*; Ahmet Altıntaş, *Mâtürîdî Alimlere Göre İman Ve Tevhid*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yl., Kahramanmaraş 2019; Osman Güven, *Mâtürîdî 'de Allah-Âlem İlişkisi*, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yl., Adana 2006; Vildan Özişçi, *İmam Mâtürîdî Ve İbn Teymiyye'nin Tevhid Konusundaki Görüşlerinin Mukayesesi*; Şükrü Özen, "Mâtürîdî", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/maturidi#1> (28.02.2024), vb.

⁸⁵Daha önce bu kaynaklara yer verildiğinden burada ayrıca aynı kaynaklar tekrar edilmeyecektir.

⁸⁶İsmail Çalışkan, *Tefsirde Mâtürîdî'yi Keşfetmek: İmam Mâtürîdî ve Te'vilâtü'l-Kur'an'ın Tefsir İlmindeki Yeri*, s.67-68; Recep Önal, *Mâtürîdî'nin Hayatı, Eserleri ve Kelam İlmindeki Yeri*, 334-335; Talip Özdeş, *İmam Mâtürîdî'nin Te'vilâtü Ehl-i Sünne adlı eserinin Tefsir Metodolojisi Açısından Tahlil ve Tanıtımı*, s.39.

ma kaynaklarında hakkında fazla bilginin bulunmayışı, geri planda kalmasına illet teşkil etmiştir. Oysa el-Mâtürîdî'nin hayatı ve eserleri hakkında çalışma yapılır⁸⁷ ve yapılan bu çalışmalar daima ileri taşınırsa tefsir tarihi yönünden önemli bir konuma sahip olan bir şahsiyet ve eseri her yönüyle ortaya çıkartılır. Bu sayede, yapılan çalışmalar insanların aydınlatılmasına, geçmişin değerlendirilmesiyle geleceğe (özellikle tefsir ilmi açısından) dair atılımların sağlam bir zemine oturtulmasına katkı sağlayabilir.

el-Mâtürîdî'nin, *Kitâbü't-Tevhid*'i bizzat kaleme almasının aksine *Te'vilât*'ı; bizzat kendi kalemiyle yazmadığı, öğrencilerine yapmış olduğu takrirlerden meydana geldiği söylenebilir.⁸⁸ Bu durum, eserin el-Mâtürîdî'ye aidiyeti konusunda bir sorun teşkil etmez.

Tefsir ilmini genel bir sınıflandırmaya tabi tutmak gerekirse tefsirin, biri rivayet diğeri de dirayet olmak üzere iki sınıfa ayrıldığını söylemek mümkündür.⁸⁹ *Te'vilâtü'l-Kur'ân* da bunlardan dirayet tefsiri grubuna girmektedir. Dirayet tefsiri olmasının yanında, içerisinde rivayet tefsirlerinde aranılan yeterli rivayetler de bulunmaktadır. Denebilir ki eser, dirayet ağırlıklı olmasının yanında rivayetten de yoksun değildir.⁹⁰

el-Mâtürîdî'nin, *Te'vilât*'ta tefsir ilmine yaklaşırken izlediği metod: Kur'ân'ı Kur'ân'la, sahih haberlerle, dilsel yaklaşımlarla, filolojik kurallara ve akla başvurarak tefsir etmeye çalışır. Ayrıca sahabe ve tabiinden gelen rivayetlere de başvurur.⁹¹ Başvurduğu rivayetleri bazen kendi değerlendirmeye tabi tutar, bazen de bir değerlendirmede bulunmayıp rivayeti olduğu gibi zikreder. Kimi zamanda “bu meselede asıl olan şudur.” diyerek konuyla alakalı fikrini beyan eder. Buna göre bir sonuca ulaşır.⁹² Kimi İsrail'i rivayetlere de yer verir. İslam'la bağdaşmayan İsrail'i rivayetleri, eleştiri süzgecinden geçirir; kimi zaman kurcalanmasına gerek yoktur diyerek sa-

⁸⁷ Klasik eserler dönemine işaret edilmek istenmektedir.

⁸⁸ Ali Karataş, *Mâtürîdî'nin Te'vilâtü'l-Kur'ân'ında Kur'ân'ı Kur'ân'la Tefsir*, s.15; Talip Özdeş, *İmam Mâtürîdî'nin Te'vilâtü Ehl-i Sünne adlı eserinin Tefsir Metodolojisi Açısından Tahlil ve Tanıtımı*, s. 39-40.

⁸⁹ Muhittin Akgül, *Ebü Mansûr el-Mâtürîdî ve Te'vilâtü'l-Kur'ân*, s.59.

⁹⁰ Muhittin Akgül, *Ebü Mansûr el-Mâtürîdî ve Te'vilâtü'l-Kur'ân*, s.59; Recep Önal, *Mâtürîdî'nin Hayatı, Eserleri ve Kelam İlmindeki Yeri*, s.335; Ali Karataş, *Mâtürîdî'nin Te'vilâtü'l-Kur'ân'ında Kur'ân'ı Kur'ân'la Tefsir*, s.16; Talip Özdeş, *İmam Mâtürîdî'nin Te'vilâtü Ehl-i Sünne adlı eserinin Tefsir Metodolojisi Açısından Tahlil ve Tanıtımı*, s. 39.

⁹¹ Ömer Faruk Bilgin, *El-Mâtürîdî'nin Te'vilâtü'l-Kur'ân'ının Dirâyet Tefsiri Açısından Tahlili*, s. 59-81; İsmail Çalışkan, *Tefsirde Mâtürîdî'yi Keşfetmek: İmam Mâtürîdî ve Te'vilâtü'l-Kur'ân'ın Tefsir İlmindeki Yeri*, s.84; Muhittin Akgül, *Ebü Mansûr el-Mâtürîdî ve Te'vilâtü'l-Kur'ân*, s.59-60.

⁹² İsmail Çalışkan, *İmam Mâtürîdî ve Te'vilâtü'l-Kur'ân'ın Tefsir İlmindeki Yeri*, s. 84-85.

dece verilmek istenen mesaj üzerinde durur.⁹³ Gereksiz açıklama ve uzatmalardan kaçınır. Sonuç olarak eserde rivayete önem verildiği bariz şekilde görülmektedir.

el-Mâtürîdî, *Te'vilât*'ta ilk önce, tefsir ve te'vîl'in arasındaki farklara değinir. Bu konuda el-Mâtürîdî, kendisinden önceki müfessirlerden farklı olarak te'vîl ile tefsire farklı manalar yükleyerek hareket eder. Ayetleri tefsir ederken başta kendi görüşleri olmak üzere rivayet ettiği başka müfessir ya da ravilerin görüşlerini de bu bağlamdan açıklar. Te'vîl ile tefsir arasındaki ayrımı şu şekilde izah eder: "Tefsir ashaba, te'vîl ise alimlere ait bir iştir. Bu demektir ki sahabe-i kiram çeşitli meclislerde bulunmuş, birçok hadiseye şahit olmuş ve Kur'ân'ın hangi olay veya mevzu hakkında nazil olduğunu bilmişlerdir. Böylelikle denilebilir ki sahabelerin ayetleri tefsir edişleri büyük önem arz etmektedir çünkü onlar olup biteni görüp şahit olmuş ve olay esnasında hazır bulunmuşlardır. Ayetten kastedilen de budur. İndirilen ayetlerin neyi amaçladığını bilmek, bir şeyi görmeye benzer; bu hususu işin iç yüzünü bilen, şahit olandan başkasının bilmesi mümkün değildir."⁹⁴ Bu yaklaşımla Mâtürîdî'nin tefsir anlayışında ya da Kur'ân'ı anlamada, nüzul sebeplerinin önemini anlamak mümkündür.

el-Mâtürîdî'nin, te'vîl ile tefsir arasındaki yorumun sebebini de rivayet edilen şu hadisten kaynaklandığını kendisi ifade eder: "*Kur'ân'ı şahsi görüşüyle tefsir etmeye kalkışan kimse (cehennemdeki yerine) hazırlansın.*"⁹⁵ Bu rivayetten hareketle Kur'ân'ın nazil oluşuna şahit olup manasına tam anlamıyla vakıf olan sahabilerin görüşlerini tefsir olarak kabul ederken, onlar dışındakilerin açıklama ve yorumlarını ise te'vîl olarak kabul eder. Zaten Mâtürîdî'nin bu görüşte olduğunu, eserinin *Te'vilât* olarak isimlendirilmesinden de anlamak mümkündür.

Eserin salt bir dirayet tefsiri olmadığı, aksine yeterince rivayetleri de ihtiva ettiği daha önce ifade edilmişti. Kur'ân'ı tefsir ederken izlediği metot, bir önceki sayfada ifade edilmişti. Eserinde kullandığı metotlardan birkaçı şu şekildedir: Ayeti ayetle tefsir edişi: Bütün tefsir kitaplarında, cümle müfessirlerin işlemiş olduğu metot, hiç şüphesiz Kur'ân'ın Kur'ân'la tefsiridir. Zira Kur'ân'ı en iyi anlatan, yine

⁹³İsmail Çalışkan, *İmam Mâtürîdî ve Te'vilâtü'l-Kur'ân'ın Tefsir İlmindeki Yeri*, s. 86; Muhittin Akgül, *Ebû Mansûr el-Matürîdî ve Te'vilâtü'l-Kur'ân*, s. 59-67; Ali Karataş, *Mâtürîdî'nin Te'vilâtü'l-Kur'ân'ında Kur'ân'ı Kur'ân'la Tefsir*, s.16.

⁹⁴el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 1/349.

⁹⁵Muhammed b. İsa et-Tirmizî, *Sünen'i-Tirmizî*, Darü'l-Garbi'l-İslamî, Beyrut 1996, 2950.

Kur'ân'ın kendisidir. Yani Kur'ân İslam'ın her yönden ilk kaynağıdır, dolayısıyla tefsir ilminin de ilk temel kaynağıdır. Bir yerde mücmel olarak zikredilen ayet, başka bir yerde açıklamalı olarak zikredilmiş olabilir. Kimi yerde bir konu kısaca zikredilmişken başka yerde geniş bir şekilde açıklanmış olabilmektedir. Kur'ân'ın bu metotla indirilmiş olması, Kur'ân'ın Kur'ân'la tefsirini olmazsa olmaz kılmıştır. Bu sebepten olacak ki el-Mâtürîdî, ayetin diğer ayetlerle tefsirine çok önem vermiş; ayetleri zikrederken ilişkisi olan diğer ayetleri beraberce zikretmiştir. Bu da dirayet ağırlıklı olan *Te'vilât*'ın en bariz özelliklerinden biridir. Örnek verilecek olursa: Kehf, 1.ayetini tefsir ederken En'am, 1. ve İsrâ, 111.ayetleri ile Fâtır, 1. ayetini şahit olması bakımından beraber zikretmiştir.⁹⁶ Ayeti hadisle tefsir edişi: el-Mâtürîdî, ayetleri tefsir ederken hadisleri de önemsemiştir çünkü Kur'ân'ı Kur'ân'dan sonra en iyi açıklayan, Hz. Peygamber (sav) dir. Bu yüzden tefsirde izlenecek yolların ilki, Kur'ân'ı Kur'ân'la tefsir etmektir. Bunun yanında hadisle tefsir etmek ise izlenecek yolların ikincisi olarak kabul edilir. el-Mâtürîdî; tefsirde başvurduğu hadislerin, Kur'ân'ın ihtivasına, uygunluğuna ve akılla ters düşmemesine dikkat eder. Hadisleri senetsiz zikreder. Kimi zaman da hadisin mefhumunu vermekle iktifa eder.⁹⁷ Örnek vermek gerekirse şöyle ki: Kehf, 28.ayetini tefsir ederken hadise başvurmaktadır. Ayette geçen "*Sabah akşam rablerinin rızasını isteyerek nefsini onlarla, beraber tut!*" mealindeki ayette geçen sabah akşamın, kinaye yoluyla sabah ve ikindi vakitleri de olabileceğini, Buhari ve Müslimde de geçen şu manadaki hadisle açıklar (tefsir eder)⁹⁸: "*Her kim ikindi namazını kılmayıp kaçırırsa sanki ailesinde ve malında bir eksiklik olmuş gibidir.*"⁹⁹ Ayeti; ashab, tabiin ve diğerlerinin görüşleriyle tefsir edişi: Mâtürîdî, bu hususa da önem vermiştir. Tefsirinde, bu tür rivayetler oldukça fazladır. Bu rivayetleri zikrederken, senedini vermeden bu görüşün sahibini belirtmekle yetinir. Örnek üzerinden değerlendirilecek olunursa şöyledir: "*Onlara şu iki adamı misal olarak anlat.*"¹⁰⁰ Müfessir, burada iki kişinin kim olduğunu belirtirken sahabeden İbni Abbas ve İbni Mesud'un görüşlerine yer verir. İbni Abbas şöyle demiştir: "*Beni*

⁹⁶el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 7/132.

⁹⁷Muhittin Akgül, *Ebü Mansûr el-Matürîdî ve Te'vilâtü'l-Kur'ân*, s.61; Talip Özdeş, *İmam Mâtürîdî'nin Te'vilâtü Ehl-i Sünne adlı eserinin Tefsir Metodolojisi Açısından Tahlil ve Tanıtımı*, s.139-140; Ömer Faruk Bilgin, *el-Mâtürîdî'nin Te'vilâtü'l-Kur'ân'ının Dirâyet Tefsiri Açısından Tahlili*, s. 64-66.

⁹⁸ el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 7/163.

⁹⁹Ebü'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *el-Câmi'u's-Sahih*, Matbaatu İsa el-Babî, Kahire 1955, "Mesacit", 200, 201; Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail. *Sahihi Buhari*, Dımaşk: Dârü İbn-i Kesir, 1993, "Mevakiti's-Salat",13.

¹⁰⁰Kehf,18/32.

*Mahzundan olan bu iki kardeşin durumunu misal olarak Mekkelilere anlat.” İbni Mesud ise şöyle demiştir: “Bunlar iki kardeş idiler. Babalarından kendilerine miras olarak mal kalmıştı. Sonra onu paylaştılar.”*¹⁰¹ Görüldüğü üzere Mâtürîdî burada rivayet zinciri zikretmeden görüş sahipleri İbni Abbas ve İbni Mesud’u zikreder. Bu görüşü zikrettikten sonra da müfessirlerin bu mevzudaki nakillerini aktarır.

el-Mâtürîdî, Kur’ân’ı tefsir ederken kıraat farklılıklarını göz ardı etmez. Bundan da istifade eder. Ayrıca filolojik, nahiv ve sarfa da başvurması; kimi zaman soru ve cevap tarzında da tefsir yapması, meseleyi karşıdakine daha iyi ve kolay anlatmasını sağlamaktadır.

Hülasa denebilir ki el-Mâtürîdî’nin, *Te’vîlâtü’l-Kur’ân*’ını önemli kılan esaslar çok olmakla beraber, eseri özel kılan başlıca hususlar şunlardır: Farklı konuları işlemesi, farklı metotlar kullanması, yalnız tefsir ilmiyle sınırlı kalmadan başka ilimleri de ihtiva etmesi ve kelimelere farklı ve yeni anlamlar katması. İslam alemi, el-Mâtürîdî’ye ilme kazandırmış olduğu konular ve metotlardan ötürü çok şey borçludur. İslam’a hizmet için çabası göstermesi, tefsir, kelam ve fıkıh gibi eserler vermesi onu başka kılmaktadır. İslami ilimlerde çığır açan bir alim olarak da bu özelliklere sahip sayılı birkaç alimden biri olarak karşımıza çıkmaktadır.

el-Mâtürîdî, yalnız mezhep ve kelam ilmiyle ilişkilendirilmemelidir. Bu ilimlerde imam olarak kabul görülmesinin yanında; onun tefsirde çığır açan, akli tefsirle birleştiren, akli tefsire başlangıç yapan ilk alim olma özelliği de mevcuttur. Hanefi mezhebi görüşleri ekseninde, fıkıh konularını ele almış eserlerinde de bu ekole mensubiyetini göstermektedir. Çoğu ilim dalında çaba göstermiş ve farklı alanlarda eserler vermiştir. Bunu da eserlerinden ve eserlerine vermiş olduğu isimlerden anlamak mümkündür. Vermiş olduğu mücadele ve eserleri her ne kadar klasik eserler döneminde hak ettiği değeri görmemiş olsa da çağdaş dönemden itibaren kendisi ve eserleri araştırmalara konu olmuş ve hak ettiği yeri almıştır. İlk zamanlarda yapılan araştırmalarda, imam Mâtürîdî’ye yer verilmemiştir. Günümüzde ise eserleri her alanda incelenmekte ve gün yüzüne çıkarılmaya gayret gösterilmektedir.

¹⁰¹el-Mâtürîdî, *Te’vîlâtü’l-Kur’ân terc.*, 9/55.

BİRİNCİ BÖLÜM

İHLÂS SÛRESİ VE TEVHİD'İN KAVRAMSAL ÇERÇEVESİ

1.İHLÂS SÛRESİ

1.1.İsimleri

Sûrenin birçok adı vardır. En meşhur olanları “*İhlâs*” ve “*كُلُّهُوَ اللَّهُ أَحَدٌ*” *kul hüvellahu ahad*” dir. Sûre, dinin esaslarını en güzel şekilde ifade ettiği için, “*İhlâs*” denildiği gibi “*el-Esas*” da denilmiştir. Allah; Kur’ân dışında hiçbir kitapta, İslam dışında hiçbir dinde İhlâs sûresinde anlatıldığı gibi güzel ve özlü bir şekilde anlatılmamıştır. Sûreye ayrıca, Allah’ın birliği ve tek olduğunu, ondan başka ilah olmadığını ifade ettiği için “*Tevhid*”, “*Tefrit*” ve “*Tecrit*” sûreleri, bir hadis-i şerifte ifade edildiği gibi okuyan birine Peygamber’in (sav) (cennet) vacip oldu demesinden dolayı “*Necat*” sûresi, Allah’ın evlat sahibi olmadığını ve kimsenin evladı olmadığını ifade etmesinden dolayı da “*Velayet*” sûresi, Allah’ın sıfatlarıyla, soranlara Allah’ı tanıttığından “*Marifet*” sûresi, Ahad, Samed gibi Allah’ın güzel isimlerini ve sıfatlarını barındırdığından “*Cemal*” sûresi, Allah’ın nesebinin sorulması üzerine inmesinden ve Allah’ın nesepten münezzehe olduğunu bildirdiğinden “*Sûre-i Nisbe*”, her şeyin O’na muhtaç olduğunu bildiren Samed kelimesi sebebiyle “*Samed*” ismi de verilmiştir. Ayrıca korunmak için okunduğundan “*Muavvize*”, kabir sıkıntılarına mâni olduğu için “*Sûre-i Mânia*”, okunduğu zaman meleklerin hazır bulunmalarından dolayı “*Sûre-i Mahzar*”, şirkten beri kıldığı için “*Berâe*” denilmiştir. “*Nur*”, “*Müzekkire*” vb. isimleri de mevcuttur.¹⁰²

1.2.Sebebi Nüzulü

Genel kabule göre sûre dört ayettir, “*لم يلد*” ayrı bir ayet sayarak beş ayet olduğunu savunanlar da vardır.¹⁰³

¹⁰² Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer b. Hüseyin et-Teymî er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, Daru İhya-u Turasi el-Arabî, Beyrut 1999,32/357-358; Şihabuddin Ebû Sena Muhammed b. Abdullah el-Âlûsî, *Rûhu'l-Me'âni fi Tefsiri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-Seb'il-Mesâni*, Müessesetu'r-risale, Beyrut 2010, 29/421-423; Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2023, 6/896-898.

¹⁰³ Ebû Hafs Necmüddin Ömer b. Muhammed b. Ahmed en-Nesefî, *et-Teysîr fi't-Tefsîr*, Tahkik-u Turasi, İstanbul 2019, 15/529; el-Âlûsî, *Rûhu'l-Me'âni*, 29/323; Muhammed et-Tahir b. Muhammed b. Muhammed et-Tahir (İbni-i Âşûr), *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, Dârü't-Tunusiyye, Tunus 1984, 30/612.

Sûrenin nüzulüne dair genel olarak iki farklı görüş mevcuttur. Sûrenin Mekkî olduğu meşhur olmakla beraber Medeni olduğunu savunanlar da az değildir. er-Râzîve Zemahşerî, Mekkî görüşünü benimserler.¹⁰⁴ Beyzâvî ve Ebu-s Suud muhtelefun fih yani ihtilafı olduğunu söylerler.¹⁰⁵ İbn-i Mesûd, Abdullah, Hasan, İkrime, Ata, Mücahid ve Katade Mekkî olduğunu naklederler. İbni Abbas, Muhammed b. Ka'b, Ebu-l Aliye ve Dehhak; Medenî görüşündeler.¹⁰⁶ Süyûtî, sebebi nüzulüne dair rivayet edilen iki farklı hadisten dolayı iki görüşün olduğunu söyler; ardından tercihini de "Bana Medenî olduğu zahir oldu." sözüyle dile getirir.¹⁰⁷ er-Râzî, üçüncü bir rivayetin -görüşün- varlığından daha bahseder.¹⁰⁸ Süyûtî'nin farklı rivayet dediği, nüzulü hakkında müşrik ve Yahudilerin olduğu hadisleridir. Mevzu bahis hadislere, sebebi nüzulü anlatılırken yer verilecektir.

Bahsi geçen rivayetler şunlardır: Müşriklere cevaben geldiğini kabul edenler; Ebu-l Aliye tarikiyle, Übey b. Ka'b'dan ve Şa'bi kanalıyla Cabir'den naklen demişler ki: "Müşrikler, bize rabbinin nesebini zikret dediler ve sûre-i celile inzal oldu."¹⁰⁹ İkrime'den naklen denir ki: "Müşrikler; Resulullah'a hitaben rabbinden bize haber ver, rabbini bize tarif et, O'nu vasıfla; o nedir, neydenir, mahiyeti nedir, faslı nedir? dediler. Allah, İhlâs sûresini inzal etti."¹¹⁰ Yahudilerin sorularına karşılık indi diyenler, İkrime İbn-i Abbas'tan rivayeten der ki: "Bir grup Yahudi yanlarına Kâb b. Eşref'i de alarak Peygamber'e (sav) geldi. "Ya Muhammed Allah her şeyi yarattı, peki Allah'ı kim yarattı?" dediler. Hz. Peygamber kızınca Cebrail İhlâs sûresini, onlara cevap olarak getirdi."¹¹¹

er-Râzî'nin nakline göre, üçüncü bir kavil de Hristiyanların sualleri sebebiyle nazil olduğu görüşüdür. Âta, İbni Abbas'tan şöyle rivayet etmiştir: "Necran'dan bir grup gelince Hz. Peygamber'e 'Bize rabbini vasıfla; O, hangi cevherdendir?' demiş-

¹⁰⁴ er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 32/356; Mahmud b. Ömer b. Ahmed ez-Zemahşerî, *el-Keşşaf 'an Hakâ'iki Gavâmizi't-Tenzil ve 'uyûni'l-Ekâvil fi vücûhi't-Te'vil*, y.y., y.t.,4/817.

¹⁰⁵Nâsirüddîn Ebû Saîd Abdullah b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî, *Envârü't-Tenzil ve Esrârü't-Te'vil*, Daru İhyaü't-Turasi elArabî, Beyrut 1997, 5/347; Ebüssuûd el-Îmadî Muhammed b. Muhammed b. Mustafa, *İrşâdü'l-'Akli's-Selim ila Mezâya'l-Kitâbü'l-Kerîm*, Daru İhyaü't-Turasi elArabî, Beyrut y.t., 9/212.

¹⁰⁶Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammedb. Muhammed b. Habib el-Mâverdî, *en-Nüket ve'l-'Uyûn*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2010, 6/369; el-Âlûsî, *Rûhu'l-Me'âni*, 29/423.

¹⁰⁷Abdurrahman b. Ebu Bekir Celalettin es-Süyûtî, *el-İtkan fi Ulumi'l-Kur'ân*, el-Hey'etü'l-Mısriyye, Mısır 1974, 1/55.

¹⁰⁸er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 32/356-357.

¹⁰⁹et-Tirmizî, 3364.

¹¹⁰ Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin el-Beyhâki, *el-Esma ve's-Sıfat lil-Beyhâki*, Mektebetü's-Sevadi, Cidde 1993, Hadis no: 50, 606, 607.

¹¹¹er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 32/357.

lerdi. Peygamber onlara: “Rabbim bir şeyden değildir; O, eşyanın yaratıcısıdır.” dedi. Bunun üzerine sûre nazil oldu.”¹¹²

Rivayette geçen “müşrik” kelimesi, ilk bakışta sûrenin Mekke de nazil olduğunu düşündürmektedir. Ancak “Ebu-l Aliye’nin başka rivayetlerinde “Kade-i Ahzâb” şeklinde tefsir etmesi ve meşhur Ahzâb olayında Medine’de vuku bulması ayrıca bu olayda Yahudilerin de bulunması sûrenin, Medenî olduğunu gösterir. Allah hakkında sorulan bu tarz sorular, soran kişinin müşrik olarak nitelenmesine sebep olmaktadır. Bütün bunlara istinaden rivayetlerin genelinden, sûrenin Medeni olduğu daha uygun görünmektedir. Süyûtî ’nin de daha önce benimsediği Mekkî görüşünden vazgeçerek Medenî görüşü benimsemesinin sebebi de ifade edilen bu durumlardan kaynaklanmış olmalıdır.¹¹³

Gerek Yahudilerin gerekse Hristiyanların Allah’a evlat isnat etmeleri, nesep nispetinde bulunmaları, O’ndan başka ilahların var olduğunu dile getirmeleri ve - haşa- başkasının Allah’ı yaratmış olabileceğini düşünmeleri Allah’a şirk olduğundan, muhatap kitlenin müşrik olarak anılmasına sebep olmuştur. Yani rivayetlerde *müşrik* ifadesinin geçmesi, kastedilen kitlenin Mekkeli müşrikler olduğunu ifade etmez. Ayrıca Müşriklerin bu tür sualleri sorması, sûrenin Mekke’de nazil olmuş olmasını - kesinlik derecesinde- gerekli kılmaz.

Görüldüğü üzere, sûrenin Mekkî veya Medenî olduğunu gösteren birden çok görüş mevcuttur. Bunun rivayetlerden kaynaklanan bir problem olmadığını söylemek mümkündür. Farklı görüşlerin olmasının nedeni, Peygamber (as) ile muhatap kitlenin hangi gruptan olduğuyla alakalıdır. Süyûtî gibi hem muhaddis hem de müfessir olan bir alimin, daha önce benimsediği Mekkî görüşünden vazgeçerek Medenî görüşü kabul etmesiyle de durum biraz daha hassaslaşıyor.

Zikredilen ve bahsi geçen bütün bu görüş ve yaklaşımlara rağmen, çoğunluk tarafından kabul gören görüş: İhlâs sûresinin Mekkî oluşudur. Mevcut Kur’ân-ı Kerîmlerde de sûre başlıkları bölümünde, sûrenin Mekkî olduğu yer almaktadır.

¹¹² er-Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, 32/357.

¹¹³M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’ân Dili*, 6/899-900.

Şunu söylemek gerekir ki araştırmanın temel kaynağı olan *Te'vilâtü'l-Kur'an* tefsirinde de Mâtürîdî, sûrenin Mekkî olduğunu kabul etmektedir.¹¹⁴

Yukarıda sebebi nüzulü hakkında birkaç rivayete değinildi fakat nüzulüne dair farklı rivayetlere ve sûre hakkında bilgi ve detaya haiz olan rivayetlere aşağıda ayrıca yer verilecektir.

Sûrenin nüzulü hakkındaki rivayetlere bakılacak olursa çok fazla rivayet mevcuttur. Bu çalışmada mevcut rivayetlerden detaylar barındıran, rivayet tefsirlerin çoğunda kendilerine yer verilen müşterek rivayetlere yer verilecektir. Übey b. Kâb (ö.33/654) kanalıyla rivayet edilen; Buhari (ö.256/870), Tirmizî (ö.279/892), Ahmed b. Hanbel (ö.241/855) gibi muhaddislerin de eserlerinde yer verdikleri bir rivayet şöyledir: “Müşrikler, Hz. Peygamber’e (sav) gelip “Ey Muhammed bize rabbini tanı, nesebi hakkında bilgi ver.” dediler. Bunun üzerine yüce Allah: “*De ki: O, Allah birdir. Allah Samed'dir. O, doğurmamış ve doğmamıştır. Onun hiçbir dengi yoktur*”¹¹⁵ ayetlerini indirdi. O doğmamıştır çünkü doğan her şey ölür. Ölen her şey de ardında mirasçılar bırakır. Oysa yüce Allah ne ölür ne de mirasçı bırakır. Hiçbir şey ona denk ve benzer değildir. Onun benzeri başka da bir varlık yoktur.”¹¹⁶

Bir başka rivayette, Abdullah b. Selam (ö.43/663-64), Yahudi bilginlerine: “Atam İbrahim’in mescidine (Kabe’ye) gideceğim.” dedi ve Mekke’de bulunan Hz. Peygamber’in (sav) yanına gitti. Resulullah Mina’daydı ve ashab da etrafında toplanmıştı. Resulullah onu görünce: “Abdullah b. Selam sen misin?” diye sordu. Abdullah: “Evet benim.” deyince Allah Resulü ona, yaklaşmasını buyurdu. Abdullah yaklaşıncı Resulullah (as): “Allah aşkına söyle! Tevrat’ta Allah’ın Resulü olduğumun ifade edildiğini görmüyor musun?” diye sordu. Abdullah: “Bize Rabbini anlat” deyince Cebrâil: “*De ki O, Allah birdir. Allah Samed'dir. O, doğurmamış ve doğmamıştır. Onun hiçbir dengi yoktur.*” sûresini getirdi. Resulullah (sav), bu sûreyi Abdullah’a okuyunca Abdullah: “Allah’tan başka ilah olmadığına, senin de Allah’ın

¹¹⁴ el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 10/643. el-Mâtürîdî, İhlas sûresi tefsirini yaparken “Mekkeliler Peygamber (as)’a: Allah’ın nesebi ya da sıfatı hakkında sorduklarında sûre nazil oldu” görüşünü zikreder. Bu da el-Mâtürîdî’nin sûrenin Mekke’de nazil olduğunu kabul edişinin göstergesidir.

¹¹⁵ İhlâs, 112/1-4.

¹¹⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, Müessesetu’r-Risale, y.y. 2001; Buhari, *et-Tarihü'l-Evset*, Darü'l-Vaî, Halep 1977, 2/280; et-Tirmizî, 3364.

Resulü olduğuna şahitlik ederim.” diyerek Müslüman oldu. Daha sonra Medine’ye döndü ve Müslümanlığını gizli tuttu.”¹¹⁷

Bir başka rivayette, Said b. Cübeyr (ö.94/713) diyor ki: “Yahudilerden bir topluluk Resulullah’a geldiler ve “Ey Muhammed! Allah mahluku yarattı. Peki onu kim yarattı?” dediler. Bu sözler karşısında Resulullah çok kızdı. Öyle ki rengi değişti. Sonra Allah için onlara sert bir şekilde çıktı. Bu olay üzerine Cebrâil (as) geldi, Resulullah’ı teskin etti ve ona: “Ey Muhammed, kanatlarını indir.” dedi. Yani sakın ol diye yatıştırdı. Resulullah’a, Yahudilerin sormuş olduğu sorunun cevabı geldi. Cebrâil (as) dedi ki: Allah Teala buyuruyor ki: “(Ey Muhammed!) De ki: Allah biridir. Allah Samed’dir. Hiçbir şeye muhtaç değildir. Her şey ona muhtaçtır. O ne doğurmuş ne de doğmuştur. Onun hiçbir dengi yoktur.” Resulullah bu sûreyi Yahudilere okuyunca onlar: “Rabbini bize vasıflandır. Onun pazuları, kolları ve yapısı nasıldır?” dediler. Bunun karşısında Resulullah (sav), öncekinden daha şiddetli bir şekilde kızdı ve onlara sert bir şekilde çıktı. Bunun üzerine Cebrâil (as) tekrar geldi ve Resulullah’a daha önce söylediği gibi sözler söyledi. Resulullah’a, Yahudilerin bu sorularının cevabı da geldi. O da Zümer, 67. ayetidir: “Onlar Allah’ı hakkıyla takdir edemediler. Halbuki bütün yeryüzü, kıyamet günü onun kudret ve hakimiyeti altındadır. Gökler onun kudretiyle dürülmüş olacaktır. O, müşriklerin koştuğu ortaklardan münezze ve yücedir”¹¹⁸

1.3.Faziletleri

Sûrenin hacim olarak küçüktür fakat sûrenin İslam’ın temel prensibi olan Allah’ın birliğine (tevhid’e) ve sıfatlarına yer vermiş olması, sûreyi daha değerli ve ayrıcalıklı kılmıştır. Allah’ın birliği ve sıfatları, başka sûre ve ayetlerde de yer almıştır ancak İhlâs sûresini diğer sûrelerden ayıran özellikler vardır. Hacmi küçük olduğu için, insanların kalplerinde ve zihinlerinde daha kalıcıdır. Bu sayede Allah’ın isim ve sıfatları başka bir deyişle vahdaniyet ve rübubiyet’i, kulların dilinde ve zihninde her zaman yer edindir. Ayrıca İhlâs sûresi, diğer sûre ve ayetlerden farklı olarak yalnızca Allah’ın birliğini konu edindir. Dolayısıyla bu özellikleri ile diğer sûrelerden ayrılmış

¹¹⁷Ebü’l-Kâsım Süleymân b. Ahmed b. Eyyüb et-Taberânî, *Mu’cemü’l-Kebir*, Mektebetü İbn-i Teymiye, Kahire 1994, 13/372; Süyûtî, *ed-Dürri’l-Mensûr*, Darü’l-Fikr, Beyrut t.y.,8/670.

¹¹⁸ Ebû Câfer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu’l-Beyân an Te’vili Âyi’l-Kur’ân*, y.y., t.y., 24/688.

ve kendini daha iyi gösterebilmiştir. Sûrenin bu özelliklere sahip olması, sûre hakkında araştırma yapmayı ve bilgi edinmeyi cazip kılmıştır.

Sûrenin faziletine dair rivayetler, sayısal olarak oldukça fazladır. Rivayet edilen hadislerden biri şöyledir: Beyhâki (ö.458/1066), Enes'ten (ö.93/711-12) naklen der ki: "Resulullah'la birlikte Tebükte'ydik. Bir sabah Güneş öyle parlak ve ışıklı doğdu ki daha önce böyle doğduğunu görmüş değildik. Resulullah (sav) onun bu kadar ışıklı ve parlak bir şekilde doğuşunu hayretle izlerken Cebrâil (as) yanına geldi. Cebrâil'e: "Neden Güneş daha önce hiç görmediğim bir şekilde bu kadar aydınlık, ışıklı ve parlak doğdu?" diye sorunca Cebrâil dedi ki: "Çünkü bugün Medine'de, Muâviye b. Muâviye el-Leysî vefat etti. Yüce Allah da cenaze namazını kılmak için yetmiş bin melek gönderdi." dedi. Hz. Peygamber (sav): "Ey Cebrâil! Bunun sebebi nedir?" diye sorunca Cebrâil (as): "Çünkü İhlâs sûresini çokça okurdu. Ayaktayken, otururken, yürürken, gece, gündüz her zaman bu sûreyi okurdu. Siz de bu sûreyi çokça okuyun. Zira rabbinizi anlatan bir sûredir..."¹¹⁹

Beyhâki'nin, Enes'ten bildirdiğine göre Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: "Kim, İhlâs sûresini namazda olduğu gibi abdestli bir şekilde ve Fatiha sûresiyle başlamak suretiyle yüz defa okursa Yüce Allah okuduğu her bir harfe karşılık ona on iyilik sevabı yazar, on günahını siler, derecesini on derece yükseltir, Cennet'te ona yüz köşk inşa eder ve Kur'ân'ı otuz üç defa okumuş gibi olur. Bu sûreyi okumak kişiyi şirkten uzak tutar. Melekleri yanına getirirken, şeytanı kaçırıp uzaklaştırır. Arş'ın etrafında da okuyanı hatırlatan öyle bir yankısı olur ki sonunda Yüce Allah, dönüp sesin sahibine bakar. Yüce Allah da bir kula nazar ettiği zaman artık onu asla cezalandırmaz."¹²⁰

Buhari'de geçen bir rivayete göre ise Enes b. Malik şöyle rivayet eder: "Ensar'dan bir kişi, Kubâ Mescidi'nde onlara imamlık yapıyordu. Namazda okuduğu her sûreden önce İhlâs sûresini okuyor, onu bitirdikten sonra da başka bir sûre okuyordu. Her rekâta böyle yapıyordu. Arkadaşları onunla konuştular ve ona "Sen bu sûreyle başlıyorsun, sonra bunun yetmediğine kanaat getirip başka bir sûre daha okuyorsun. Ya sadece bu sûreyi oku ya da onu bırak başka bir sûre oku" dediler. O kişi: "Ben bu sûreyi bırakmam. Siz bu şekilde İmamlık yapmamı isterseniz yaparım, istemezseniz

¹¹⁹el-Beyhâki, *Delâilü'n-Nübüvve*, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, y.y., t.y., 1988, 5/245-246.

¹²⁰el-Beyhâki, *Şuabü'l-İmân*, el-Mektebetü'r-Rüşd, Hindistan 2003, 4/151. (hadis no:2318).

bırakırım.” dedi. Enes diyor ki: “Ensarlılar, bu zatın, en üstünleri olduğu kanaatindeydiler. Onun dışında birinin, kendilerine İmam olmasını istemiyorlardı. Resulullah (as) bunlara gelince durumu bildirdiler. Resulullah (as), ona (imamlık yapan sahabe-ye): “Ey filan! Arkadaşlarının istediği bir şeyi yapmana engel olan nedir? Bu sûreyi bırakmamana sebep nedir?” buyurdu. O zat da: “Ben onu seviyorum” dedi. Resulullah: “Senin onu sevmen, seni Cennet’e koydu.” buyurdu.”¹²¹

Yine Buhari’de geçen başka bir rivayete göre, Ebu Said el- Hudri (ö.74/693-94) diyor ki: “Resulullah, sahabelerine: ‘Sizden biriniz, Kur’ân’ın üçte birini, bir gecede okumaktan aciz olur mu?’ buyurdu. Bu onlara zor geldi ve onlar: ‘Ey Allah’ın Resülü, hangimiz buna güç yetirir?’ dediler. Resulullah: ‘Kul hüvellahu ahad (İhlâs sûresi), Kur’ân’ın üçte biridir.’ buyurdu”.¹²²

Hiz. Aişe’den rivayet edilen bir hadiste, Aişe (ra), şöyle anlatıyor: “Resulullah bir müfrezenin başında (emir olarak) bir adam gönderdi. O kişi, arkadaşlarına kıldır-dığı namazların her kıraatından sonra, rekatları “kul hüvellahu ahad” ile bitiriyordu. Müfrezede bulunanlar, geri döndüklerinde bu durumu Resulullah’a bildirdiler. Resulullah da onlara: “Ona sorun bunu niçin yapıyor?” buyurdu. Onlar sordular, o da: “Bu sûre Rahman olan Allah’ın sıfatıdır. Bunun için onu okumayı seviyorum.” dedi. Resulullah: “Söyleyin ona, Allah da onu seviyor.” buyurdu.”¹²³

Yukarıda da ifade edildiği üzere, İhlâs sûresinin faziletine dair hadis külliya- tında, rivayetlerin oldukça fazla olduğu söylenebilir. Burada, birkaç rivayete sûrenin faziletine değinmeye çalışıldı.

1.4.İhlâs Sûresi’nin Tefsiri

1.4.1.Birinci Ayet

“قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ” *“De ki: ‘O, Allah’tır, bir tektir.’”*

Sûre-i Celile, قل (De ki) emriyle başlamıştır. Daha önce nüzul sebebi konusunda ifade edildiği gibi Peygamber’e (sav), Allah’ın nesebi hakkında ya da ne olduğu hususunda sorular yöneltmiştir. Bu olaylar üzerine İhlâs sûresi nazil olmuş ve sûre “قُلْ” (De ki) anlamına gelen bir kelime ile başlamıştır. Böylelikle sûre, Allah hakkın-

¹²¹Buhari, “Kitâbü’s-Sıfati’s-Salat” 24.

¹²²Buhari, “Kitâbü Fedaili’l-Kur’ân”13.

¹²³Buhari, “Kitabu’t-Tevhid” 1.

da kendisine soru sorulan herkese, sorulan soruya nasıl cevap vermeleri gerektiğini öğretmiştir. el-Mâtürîdî'nin de *Te'vilât*'ta ifade ettiği gibi, “Bu sebepten cevap, “De ki” anlamına gelen “قُلْ” kelimesiyle ifade edilmiştir ki Allah hakkında sorulan soruya muhatap olan herkese, ilahi hitabın şekli bu olsun ve bu “De ki” emri, sadece Peygamber'e (sav) yönelik olmasın.”¹²⁴ İlk akla gelen, buradaki hitabın sadece Peygamber'e ait olduğudur ancak Mâtürîdî'nin de ifade ettiği gibi bu sûredeki “قُلْ” ve Kur'ân'da buna benzeyen diğer bütün yerlerde suale muhatap olanın yalnızca Peygamber (sav) olmadığı, bütün Müslümanların suale muhatap olduğunu anlamak mümkündür.¹²⁵ Buradan da anlaşılmaktadır ki ayet sadece Resulullah'a öğretmek için gönderilmemiştir. Aksine Peygamber (sav), böyle sorulara maruz kaldığında kendisine öğretilmesinden en çok müstağni olan kimsedir. Hatta denebilir ki Peygamber (sav) bu emir gelmeden evvel de İslam'a davet faaliyetlerini sürdürürken bu ve buna benzer soruların muhatabı olmuş ve sorulara gereken cevabı vermiştir. İslam'a davet edilen veya yeni bir dine girecek kişinin, bu dini sorgusuz sualsiz yani körü körüne kabul etmesi mümkün değildir ayrıca bir dini bu şekilde kabul etmesi de uygun olmaz. Elbette, davet edildiği ve kabul edeceği dinin ne olduğunu bilerek, iman edeceği İlah'ın nasıl ve ne gibi sıfatlara sahip olduğunu merak edip, tanımaya çalışıp, ardından da iman etmeye karar vermesi gerekmektedir. İmana, Allah'ın birliğine davet faaliyetlerini icra eden bir elçinin de muhatabını bu konuda bilgisiz bırakarak sessiz kalması düşünülemezdi. Aksi takdirde muhatap, iman etmekten vazgeçerdi. Hasılı, Hz. Muhammed (sav), bu sûrenin nüzulünden önce de bu konularda bilgilendirme yapıyor; davet faaliyetlerini Allah'ın birliği yani *tevhid* ekseninde yürütüyordu.

Cenab-ı Hakk'ın “De ki” beyanının, önceden sorulmuş bir soru üzerine geldiği ve sorulana cevap teşkil ettiği anlaşılmaktadır. Mâtürîdî, Kur'ân'da yer alan bütün söyle emirlerinin, iki konumda bulunduğunu dile getirir. “Bu da ya sorulan bir suale cevap teşkil etmekte veya benzer bütün sorularla muhatap olana cevap vermeyi öğretmeyi amaçlamakta ya da henüz vuku bulmamış ama ilahın ilim ve iradesiyle gelecekte

¹²⁴ el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 10/643.

¹²⁵ el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 10/643.

böyle bir durumun olacağını bildiğinden tevhid ehli arasında, lütuf ve keremiyle da-
ima hükmünü icra edecek bir cevap indirmiştir.”¹²⁶

“Alimler, Kafirun sûresinin başındaki “قل” emir kipinin gerekli olduğu hususunda
birleşmişlerdir. Tebbet sûresinin başında da böyle bir emrin olmaması hususunda
icmâ etmişler ama “İhlâs sûresinin” başındaki “De ki” emir kipi hakkında ortak bir
fikre varamamışlardır. Meşhur kıraat, “قل” ile başlamak şeklindedir. Übeyy b. Kâb
(ö.33/654) ve İbn-i Mes’ûd (ö.32/652-53), sûreyi, “قل” emri olmaksızın okumuşlar.
Peygamber (as) ise bunu hem emir kipi ile okumuş hem de “قل” emri olmaksızın
okumuştur. “قل” emir kipiyle okuyan kişi, bununla: Ayetin bu sıra ve düzeninin Hz.
Peygamber’in gücü dahilinde olmadığını, O’nun sadece kendisine vahyedileni ak-
tarmakla vazifeli olduğunu, söylemiş olur. Ayeti “قل” emri olmadan okuyan kişi ise
bununla: Peygamber’in (as), ayette geçen gerçek (Allah’ın birliğini ifade etme) husu-
sunda bilgi sahibi olmadığı vehmine kapılmasınlar ve böyle bir yanlışa düşmesinler
diye böyle okudum, demek ister.”¹²⁷

(هُوَ)-(O)-, kelimesini, Mâtürîdî’nin naklettiğine göre alimlerin bir kısmı şöyle ifa-
de etmişlerdir: “Buradaki “هُوَ” cevabı, bildirilen tarihte vuku bulmuş ya da vuku bu-
lacak olan sualin ana konusunu teşkil eden yegâne varlıkla ilgilidir. Yani hakkında
sual ettiğiniz varlık; ahad olan Allah, Samed olan Allah’tır.” Bazı alimler ise “هُوَ”
nin, Allah’ın en büyük ismi olduğunu iddia etmişlerdir. Bu yorumu, Hz. Ali’nin so-
yundan gelen birine dayandırmışlardır.”¹²⁸

هو -O-, mübteda olan bu zamirin, bu sûrede mercii (işaret ettiği) geçmemiştir. Se-
bebi nüzulüne nazaran, sual edilmiş bulunan Allah’a raci olmasıdır. Kendinden ön-
ceki sûrelere nazaran kendisine en yakın sûre olan Nasr sûresinde zikrolunan, Allah
ismi akla gelmektedir ancak İhlâs sûresi, müstakil bir sûredir. Bağımsız okunduğun-
da bunların hiçbiri bulunmadığından, ilk etapta ipham (belirsizlik) içinde malumiyet,
malumiyet içinde bir ipham (belirsizlik) ifade eden bu zamirin mercii, dikkate şayan-
dır. Bu sebepten muhatapların haline göre burada iki vecih söz konusudur.¹²⁹ Birisi,

¹²⁶el-Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 10/643.

¹²⁷er-Râzî, *Mefatihü-l Gayb*, 32/359.

¹²⁸el-Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 10/644. Bu iddia olanlar, bu iddialarını bahsi geçen Ali evlatlarından
olan zatın “يا هو يا من لا هو الا هو” şeklinde dua ettiğine dair yapılan rivayete dayandırmaktadırlar.

¹²⁹Ebü’l Bekâ Muhibüddîn Abdullah b. el-Hüseyn b. Abdillâh el-Ukberî, *et-Tibyân fi İ’rabi’l Kur’ân*,
y.y., t.y., 2/1309; Muhiddinb. Ahmed Mustafa Derviş, *İ’râbü’l-Kur’ân ve Beyânühü*, Dârü’l Yemâme, Dimaşk
1994, 10/616.

her şeyin üzerinde hazır-u nazır şahit olan, vacibu-l vücud Hâk Teâlâ'nın zatına raci olmasıdır. Nitekim bu zamirin (هو), Allah Teâlâ'nın mertebe-i zatında ancak “هُوَ” yani “O” demekten başka bir vecihle idrak ve ifade olunamayacağına işaret olduğu söylenmiştir. Bu da kendisini ancak kendi bilen, zatını akılların idrak edemediğinden mertebe-i zatında ancak “هُوَ” -O-, demekle tarif edebilecek olan vacibu-l vücud Hâk Teâlâ'nın zatı, hüviyeti demektir. Bu “هو” zamirinde, diğer bir vecih de “şan zamiri” yani durum bildiren zamir olmasıdır, meşhur olan görüş de budur. Filolojik tefsirlerde ve İ'râbü'l-Kur'ân eserlerinde de bu zamirin durum ve şan bildiren zamir olduğu ifade edilmektedir.¹³⁰Gerek sûrenin bağımsız müstakil bir sûre olması ve gerekse lisan-ı belagât'ı sebebiyle en bariz görüş budur. Malumdur ki “zamiri şan”; “söylenecek olan bir cümlenin ehemmiyetini, iş'âr için müphem olarak evveline getirilip şana irca' edilerek, emri şan-ı söylenecek gayet mühim söz, hakikat şudur manasına önündeki cümle ile beyan edilir.”¹³¹ Bu surette “Allah'u Ahad” cümlesi, haber olur.

Yukarıda “هو”nin, Allah'ın en büyük ismi (İsm-i A'zam) olduğuna dair görüşü dile getirilmişti. Bu durum iki şekilde yorumlanabilir. Birincisi, Allah zatından ötürü vardır. O'ndan başka herkes kendisine nispetle yokluğa da varlığa da müsaittir ancak yüce Allah müstesna. İkincisi, “هو” nin, dilin ifadeden aciz kaldığı Allah'ın ismine nispet edilmesidir. Allah'ın yarattıklarına bildirmediği ismi Azam'ı, budur. İmam Mâtürîdî, bu iki görüşten birincisini, akla daha uygun görüp benimser. Bu tercihinin sebebini de: “Hakkında soru sorulan varlığın anlatılması ve örneklerin geçmiş şekillerle açıklanması açısından daha elverişli olmasıyla” açıklar.¹³²

Bu ayetle alakalı olarak şöyle bir takdirde bulunanlar olmuştur: “Ey müşrikler, sizin sorduğunuz zat Allah'tır, birdir.”¹³³

İhlâs sûresine, felsefi yaklaşımlarda bulunanlarda olmuştur. Felsefi yaklaşımda bulunanlar, ayette geçen “هو” kelimesi üzerinde epeyce durmuşlardır. Bu ifade özetinde, Allah'ın hüviyetiyle alakalı tartışmalara girmişler, birbirinden farklı yorumlarda bulunmuşlardır. Böylece zatı İlahiye'nin, bilinip bilinemeyeceği gibi tartışmalar

¹³⁰er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 32/359; el-Ukberî, *et-Tibyân fi İ'rabi'l Kur'ân*, 1/1309; Ebü'l-Hasen Nûreddin Ali b. el-Hüseyn el-Bakûlî el-İsfahanî, *İ'râbü'l-Kur'ân lil Bakûlî*, Dârü'l-Kitabü'l-Mısri, Kahire 1999, 2/564; Mustafa Derviş, *İ'râbü'l-Kur'ân ve Beyânühü*, 10/616.

¹³¹M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 6/904-905.

¹³²el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 10/644.

¹³³Ebü İshak İbrahim b. es-Serî b. Sehl ez-Zeccac, *Me'âni'l-Kur'ân ve İ'râbüh*, Alemü'l-Kutub, Beyrut 1988, 5/377.

meydana gelmiştir. Bu tartışmalara girmeden -çalışmanın konusundan farklı olduğundan- yalnızca İhlâs sûresinin felsefi yorumuna dair bir kısım alıntı yapılacaktır.

İhlâs sûresini felsefi olarak yorumlayanlar; sûrenin ilk ayetinde yer alan “هو” zamirini “mutlak “هو” yani hüviyeti başkasına bağlı olmayan, hüviyeti, zatının gereği olan varlık” yorumunda bulunurlar. Daha sonra “hüviyeti zatının gereği olan varlığın, vacibu-l vücud” olduğunu ifade ederler. “Böylelikle zatının mahiyetinin aynısı olduğunu belirtirler. O’nun dışındaki bütün varlıklar, zatlari nazar-ı itibare alındığında – varlığı başkasından olduğundan- zatlari, mahiyetlerinin aynısı olmaz. Dolayısıyla sadece vacibu-l vücud için “O, odur” denilebilir. Böylece hüviyeti ilahiye’nin bilinemeyeceği, dolayısıyla kendine delalet eden herhangi bir lafzın olmadığı anlamında “adim’ul isim” şeklinde bir mana olduğu ifade edilir. Bu durumda O’na, sadece “O” denilebilir.”¹³⁴Ayrıca varlığı, zorunlu ve mümkün olarak iki kısma ayırırlar; Allah’ın varlığının da zorunlu olduğunu beyan ederler.¹³⁵

Allah (الله) -Lafzatullah- kelimenin aslı (kökeni) hususunda, Arap dili alimlerinde farklı görüşler dile getirilmiştir. Kimi alimler “الله” in müştak (türemiş) olduğunu savunurken kimi alimler de müştak olmadığını savunurlar.¹³⁶ *Lafzatullah* hakkında yirmi görüşün varlığından bahsedilir ve bunların arasında sahih görüş, “Allah” lafzının özel isim olduğudur. Yani müştak olmadığı görüşüdür.¹³⁷ Bu konuda doğru olanın, kelimenin belli bir kökten türediği mi yoksa türemenin olmaması mıdır? Böyle bir sorunun sorulma sebebinin el-Mâtürîdî, Arap dilinde, Allah diye isimlendirilen varlığın başka dillerde farklı isimlerle anılıyor olmasına bağlamaktadır.¹³⁸Ve böylelikle bu ismin şekli, her dilin kendine özgü özelliklerine göre farklılık arz etmektedir. Hülâsa olarak denilebilir ki ifadeyi meram ederken ağızdan çıkan harfler ve sözcükler, amaç edinmiş şeyin anlaşılması içindir. Buradaki asıl amaç, kişilerin ismin gerçek mahiyetinin, bu harf ve sözcüklerden ibaret olması gerektiği fikrine kapılmamalarının önüne geçmek ve bunun yanılığına düşülmelerine engel olmaktır. İmam el-Mâtürîdî, bu konuyu şöyle bir örneklendirme yaparak izah eder: “Allah’ın, “كُنْ” (ol)

¹³⁴ Ahmet Faruk Güney, *İbn-i Sina’dan Elmalılı’ya İhlâs sûresi Felsefi Tefsir Geleneği -Bir Varlık İdrakinin Zemini Olarak İhlâs sûresi-*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Dr., İstanbul 2008, s. 63-64.

¹³⁵ Emine TAŞÇI, *Osmanlı düşüncesinde İbn-i Sina Şarihlerinden Hadimi ve İhlâs sûresi Haşiyesi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yl., Ankara 2011, s.195.

¹³⁶ez-Zeccac, *Tefsîru Esmâ’illâhi’l-Hüsna*, Daru Sekâfeti’l-Arabîyye, y.y., t.y., s.25.

¹³⁷ Muhammed b. Yakup el-Firûzâbâdî, *el-Kâmûsü’l-Muhît*, Müessesetu’r-Risale, Beyrut 2005, s.1242.

¹³⁸el-Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 10/644.

kelimesiyle yaratıkları meydana getirmesi gibi ki burada yaratma işleminde “kef” ve “nun” harflerinin herhangi bir rolü yoktur. Allah Teâlâ’nın isimlendirildiği bütün kelime ve sözcükler, isimlendirmeyi ifade eden harflerin mahiyetine bağlı değildir. Lafzatü Allah da böyledir. Yani “elif- lam- ha” harfleri, Allah’ı tanımayı ve anlatılmak istenen varlığı, zihinlere yaklaştırmayı hedeflemektedir. Yoksa zikri geçen harfler, Allah’ın o harflerden ibaret olduğu anlamını taşımamaktadır.”¹³⁹

Bazıları da şöyle demişlerdir: “Allah, Arap dilinde mabud demektir. Bu husus, kelimenin kuruluşundan kaynaklanan bir durum olmayıp kullanılışından kaynaklanmaktadır. Yani böyle vaz’edilip kullanılması sebebiyledir”. el-Mâtürîdî, bunu da şöyle delillendirmektedir: “Arapların taptıkları herkese ve her şeye ilah demelerinden kaynaklanıyor.” olmasındandır.¹⁴⁰

el-Mâtürîdî, görüldüğü üzere gündemde olan birkaç tane görüş serdettikten sonra kendi görüşünü de şöyle beyan eder: “Allah, zatından dolayı halik, bizatihi Rahman ve Rahim olup bunların her biriyle ezelden nitelenmiştir. Bununla birlikte, rahmet eserinin ulaştığı, ilahi tedbir ve tasarrufun kendisinde tecelli ettiği her varlık, bilahare vücut bulmuştur. Tıpkı ibadet ve teslimiyetin sonradan varlık kazanan insandan neşet edip devam ettiği gibi ama Allah ezelden ebede ilah ve mabuttur.”¹⁴¹

Kimi alimler ise ilah kelimesinin gerçek mabudun adı olmasını ya da herhangi bir dilden türemiş bir isim durumunda bulunmasını kabul etmemiştir. Çünkü Allah, ezelden beri ilahdır. İbadeti ifa edecek kişi veya kendisinden ilah kelimesinin türeyeceği dil ise daha sonra yokluktan vücut bulmuştur.¹⁴² Aksi takdirde -haşa- Lafzatü Allah da hadis duruma düşmüş olacak ki bu da Allah’ın, isimlerinin ve sıfatlarının hakkında mümkün değildir. Çünkü Allah ezeli ve ebedidir. Allah’ın ezeli ve ebedi olması isim ve sıfatlarının da ezeli ve ebedi olmasını gerektirir.

Allah lafzı: “Allah, Celal ve Cemal bütün kemal sıfatlarıyla varlık kendinin olmakla uluhiyet kendisinin hakkı, yani bi hakkın mabud olan hak Teâlâ olarak tarif

¹³⁹el-Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 10/644-645.

¹⁴⁰el-Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 10/645.

¹⁴¹el-Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 10/645.

¹⁴²el-Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 10/645.

edilir ve Fatıha sûresinin tefsirinde: Allah lafzı celali, mabudi Hâkk'ın ismi hassıdır. Daha doğrusu ismi zattır ve ismi alemdir"¹⁴³ şeklinde tanımını yapılmaktadır.

Kur'ân, kendi ifade ettiği üzere, Arapça olarak indirilmiştir.¹⁴⁴ Her dilin kendine özgü özellikleri olduğu gibi Arapçanın da kendine özgü özellikleri ve kuralları vardır. Bu özelliklerden biri de iştikaktır (kelime türetme). Yani Arapçada bir kelimenin tahlili yapılabilmesi için o kelimenin aslına/köküne inilir, böylelikle doğru mana verilmeye çalışılır. Kelimenin özelliği vb. durumlar ortaya konulur. Kur'ân da Arapça dili ile indirildiğinden kelime/ifadeleri dilcilerin araştırma sahası olmuştur. Dil bilgileri, Kur'ân kelimelerini incelemeye çalışmışlardır. İncelenen kelimelerden biri *Lafzatü'llah* 'tır. Haliyle Lafzatü'llah'ı, iştikak metoduyla ele alanlar da olmuştur. Böylelikle Arap dili sınırları içerisinde, kelimenin kökeni bulunmaya çalışılmışlar.

Allah lafzı celalinin, iştikakının ne olduğu hususunda görüş birliği olmayıp buna dair farklı görüşler ileri sürülmüştür. Kimi grup alimler, "Allah" (الله) kelimesinin aslının "ilah" (إِلَهِ) olduğunu savunmuşlar. Sığınma, talep etme, koruma ve güvence altına almak¹⁴⁵ anlamlarını ifade eden kökten geldiğini ifade ederler. Bu kökten alınarak Hak Teâlâ'ya da "ilah" denildi (fial kalıbında). Daha sonra tazim için başına "elif" ve "lam" harfleri getirildi. (الْإِلَهِ). Kolaylık sağlamak adına Kureyş lehçesi baz alındı ve "hemze" kaldırıldı, iki "lam" harfi birbirine katılarak şeddelendi (idğam) ve böylece son hali "Allah" (الله) şeklinde türedi (meydana geldi).

Bir başka görüş ise "velehe- yelihu- velehen" (وَلَهُ - يَلِيهِ - وَلَهُ) kökünden geldiğidir. Bu kelime Allah'a sığınma/her şeyde Allah'a koşmak anlamına gelir.¹⁴⁶

Başka bir yaklaşım şöyledir: "أَلِيهِ-يَلِيهِ" vezninde ibadet manasındadır.¹⁴⁷ Cenâb-ı Hakk'a, Allah denilmesinin sebebi de "her şeyi kendisine kul edinmesidir."¹⁴⁸ şeklinde yorumlanabilir.

Başka bir grup alim ise: "elihe- ye'lehu- alihun" (أَلِيهِ - يَلِيهِ - أَلِيهِ) kökünden geldiğini ifade etmiştir. Allah kelimesinin bu kökten geldiğini düşünen alimler, kelimeye

¹⁴³M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 1/137.

¹⁴⁴Yûsuf, 12/ 2; Ra'd,13/37, Nahl,16/103.

¹⁴⁵el-Firûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhîr*. S.1242

¹⁴⁶Ebü'l-Hasen Alâüddîn Ali b. Muhammed b. İbrâhim el-Hâzin, *Lübâbü't-Te'vîl fi Me'âni't-Tenzil*, Dârü'l- Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1994, 1/17.

¹⁴⁷Ahmed Fâris Efendi, *el-Casus-u âlâ Kamus*, Matbaatu'l-Cevaib, İstanbul 1882, s.46.

¹⁴⁸el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 10/646.

şu manayla yaklaşmışlardır: “Allah’ın azametini düşünmekte, zihinlerin hayrete düşmesi manasındadır.”¹⁴⁹

“Lafzatü Allah, “الله” Allah’ın büyük ismi’dir (İsm-i Azam). Çünkü bu isim Allah’ın diğer isimlerinden farklı olarak zatına delalettir. Diğer isimler ise Allah’ın sıfatlarına delalet eder.”¹⁵⁰ O halde bu görüşe istinaden denilebilir ki Allah lafzı, bütün kemal sıfatlarını camî olması itibariyle, zat-ı akdes’in ismidir (ondan bedel) ve bu durum; sıfatın, zatın aynısı olduğunu; aralarında akli itibar dışında başka bir farkın bulunmadığını ortaya koyar. “الله” isminin bir başka özelliği de şöyledir: “Arap dilinde mevcut olan hazf kuralını icra edip “Lafzatü Allah’da herhangi bir hazf yapılsa geriye kalan bölüm hazfedilene delalet eder, elif-lamları hazfedilse bile geride kalan *ha* harfi hazfedilenlere delaleti kaybetmez.”¹⁵¹

Lafzatü Allah’ın iştikakını dile getiren, Lafzatü Allah’ı savunanlar olduğu kadar, buna karşı olan, böyle bir yaklaşımın yanlış ve yanılma olduğunu ifade eden alimler de mevcuttur. Bu alimler; iştikakın gereksiz ve hatta sakıncalı olduğunu, bu tür iştikaklara itibar edilmemesi gerektiğini, yaptıkları bu işlemin bu köklerden gelen kelimelerin başka şeylere de isim verilebilir hale gelme sakıncasını doğuracağını – ki “Allah” isminin, Hakk Teala dışında başka bir cisme veya şahsa isim olarak konulamayacağı konusu tüm kesim alimlerin ittifakıyla caiz değildir- bu sebepten yapılan bu tür çalışmaların doğru olamayacağını savunurlar.¹⁵² Hasılı buradaki maksat, bu konuda mevcut olan görüşlere değinmek olup, maksadın alıntılanan görüşlerle hasıl olduğu kanaatine varıldığını ifade etmektir. Yoksa maksat, bu minvalde bir tartışma ortamı oluşturmak ya da bir grubun tarafının savunularak karşıt diğer grubun haksız ve yanlış olduğunu savunmak, taraftar olmak ya da ispat etmek değildir. Bu çalışmada böyle bir amaç güdülmemiştir. Asıl amaç, konuyla ilgili yorumları derleyip toplamak ve zikretmektir. Farklı fikirler arasında ayrışmaya neden olmak ve böyle bir ortama zemin hazırlamak hedeflenmemektedir.

¹⁴⁹Ebü’l-Kasım İsmail b. Abbâd (Sâhib b. Abbâd), *el-Muhît fi’l-Luga*, Alemü’l-Kutub, Beyrut 1994, 4/64.

¹⁵⁰el-Hâzin, *Lübâbü’t-Te’vîl*, 1/17.

¹⁵¹el-Hâzin, *Lübâbü’t-Te’vîl*, 1/17.

¹⁵²el-Mâtürîdî, *Te’vîlâtü’l-Kur’ân*, 10/646; ez-Zeccac, *Tefsîru Esmâ’illâhi’l-Hüsâ*, s.25; el-Hâzin, *Lübâbü’t-Te’vîl*, 1/17.

Görüldüğü üzere “الله” lafz-ı celali ile alakalı, oldukça farklı yorumlar mevcuttur. Bu da gösteriyor ki gerek dilciler (lügat) gerekse kelamcılar gerekse de müfessirler vb. her daldan -en asgari- bir grup alim bu konuda fikir beyan etmişlerdir.

أحد: kelimesinin aslının “وَحَدٌ” olduğunu söyleyenler¹⁵³ olmakla beraber, el-Mâtürîdî, “وَاجِدٌ” manasına geldiğini ve “وَاجِدٌ” nispet edilme durumunda benzer ve denklikten uzak olan manasını ifade ettiğini söyler.¹⁵⁴

Kimi alim ise: “أَحَدٌ” aslının “وَاجِدٌ” olduğunu söyleyerek *vav* harfinin *hemzeye* çevrildiğini ve “الحد” şeklinde iki elif peş peşe gelince -hemzeye de eliften sayarak- hafiflik için bir elifi hafif ederek, “أَحَدٌ” şeklini aldığını söyler.¹⁵⁵ “أَحَدٌ” Tüm mükemmelliklerle bir olan, bütün kemal sıfatlara sahip bir tek olan, sahip olduğu kemal sıfatlarda eşsiz ve benzersiz olan demektir.¹⁵⁶ el-Mâtürîdî, ayette geçen “أَحَدٌ” kelimesini “وَاجِدٌ” manasında kabul ederek “Birdir, hak mabuttur, sayı niteliğinden ve benzerlerden münezzehtir” şeklinde açıklar ve bu tekliğin iş ve faaliyet tekliği olduğunu söyler.¹⁵⁷ Kimi tefsirlerden naklen şöyle denir: “Ehad Allah’ın sıfatlarındandır. O sıfatta hiçbir şey Allah’a ortak değildir, Allah’tan başka hiç kimse “ehad” sıfatıyla nitelenemez.”¹⁵⁸

1.4.2. İkinci Ayet

(اللَّهُ الصَّمَدُ) “Allah Samed’dir. (Her şey O’na muhtaçtır, O, hiçbir şeye muhtaç değildir).” Ayette geçen “الصَّمَدُ” ifadesi, Allah’ın Esmâ’ul-Hüsna’sındandır. Bilindiği üzere “Samed” ifadesi; Kur’ân’da tek bir kez, Allah’ın sıfatı olarak İhlâs sûresinin ikinci ayetinde geçer.

Sözlükte “bir şeye yönelmek” anlamındaki *samd* (sumûd) kökünden türemiş olan Samed: “İhtiyaçların giderilmesi için başvurulanan kimse” demektir.¹⁵⁹ “Yönelmek (kastetmek), bir şeyde sertlik, sert zemin” anlamlarına da gelir. Ayrıca efendi

¹⁵³Ebü’l-Münzir Seleme b. Müslim Avtebi es-Suhari, *Kitabü’l-İbane fi’l-Lugati’l-Arabiyye*, Vizaretü’t-Türasi’l-Kavmi ve’s-Sekafe, Umman 1999, 1/252.

¹⁵⁴ el-Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 10/647-648.

¹⁵⁵ el-Âlûsî, *Rûhu’l-Meânî*, 29/439.

¹⁵⁶Ebü Abdullah Abdurrahman b. Nasır es-Sâ’dî, *Tefsîru Esmâ’illâhi’l-Hüsna*, el-Cami’âtü’l-İslâmiyye, Medine 2000, s.167.

¹⁵⁷ el-Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 10/648.

¹⁵⁸ el-Alusî, *Ruhul Meani*, 29/439.

¹⁵⁹Bekir Topaloğlu, “Samed”, Tdv İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/samed> (17.03.2024).

anlamı da mevcuttur. Allah'ın sıfatı olarak da “kulların dua ve isteklerinde yöneldiği zat demektir.”¹⁶⁰

Bu sığata el-Mâtürîdî: “Yokluktan varlığa gelmek, var oluştan sonra selamet ve güven içinde bulunmak, varlığın devamını sağlamak konusunda herkesin ve her şeyin ihtiyaç duyduğu varlık anlamını verir.” Başka bir ifadeyle Allah, kendisinden başka herkesi muhtaç konumda tutmuştur; Allah'ın kendisi ise kimseye muhtaç değildir. İmam el-Mâtürîdî, bu yorumu yaptıktan sonra “Samed” hakkında bazı yorumların varlığından bahseder. Bu yorumların bir kısmı şöyledir: “Efendiliği son noktaya ulaşan efendidir. Ayrıca ihtiyaç sahiplerinin son mercii, her şeyin ve her kesin maksadı.”¹⁶¹“Allah'ın “Samed” olarak nitelenmesi, teslis inancını reddettiği yani Allah'ın üç kişiye bölünemeyeceği aksine mutlak bir birlik olduğu anlamına geldiği” yorumunu yapanlar da olmuştur.¹⁶²

“Şişenin tıkaçı ve örtüldüğü kılıf anlamında *sımad* kalıbında, sağlamlık anlamına geldiği de ifade edilmiştir.”¹⁶³

Samed: “Efendiliği son noktaya ulaşan efendi, kendisinden üstünü olmayan” demektir.¹⁶⁴Bu da insanların tüm ihtiyaçlarını ve durumlarını ona arz etmesi anlamına gelir.¹⁶⁵

Fiil olarak “صمد-يصد-صمداً- صموداً” şeklinde olup sığınmak, başvurmak manalarına gelir.¹⁶⁶

Ayette geçen “الصِّمْدُ” kelimesi, Übey b. Kâb kanalıyla gelen bir hadis-i şerifte, “Doğmayan ve doğurmayan” anlamına geldiği ifade edilmiştir.¹⁶⁷ el-Mâtürîdî, *Te'vilat'ında*, hadis-i şerifte geçen anlam doğrultusunda bir kısım müfessirlerden şu nakilleri aktarır: “Samed, ibarenin seyrine göre Kur'ân'ın genel açılımı olup, muhte-

¹⁶⁰ Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ b. Muhammed er-Râzî el-Kazvîni el-Hemedani, *Mu'cemü Meşkâysî'l-Luga*, Dârü'l-Fikir, y.y. 1979, 3/309; Ebü'l-Kâsım Ali b. Câfer b. Ali b. Muhammed es-Sikillî, *Kitâbü'l-Ef'âl*, Alemü'l-Kutub, y.y. 1983, 2/229.

¹⁶¹ el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 10/649.

¹⁶² Nuriye Özsoy, *Der İslam Dergisinde Yayımlanan 112. el-İhlâs sûresiyle İlgili Makaleler Örneğinde Oryantalistik Kur'ân Çalışmalarının Değerlendirilmesi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2010, s.48.

¹⁶³Said b. Muhammed el-Meâfirî, *Kitâbü'l-Ef'âl*, Müessesetu Daru's-Ş'ab, Kahire 1975,3/404.

¹⁶⁴Ebü Bekir Muhammed b. Uzeyr el-Uzeyzî es-Sicistânî, *Garîbü'l-Kur'ân*, Daru Kuteybe, Suriye 1995, s.308.

¹⁶⁵el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 10/649; Ebü'l Ferec Abdurrahman b. Ahmed b. Recep el-Hanbelî, *Tefsîru Suretil-İhlâs*, el-Faruku'l-Hadiseh, y.y. 2003, s.540.

¹⁶⁶el-Meâfirî, *Kitâbü'l-Ef'âl*,3/78.

¹⁶⁷et-Tirmizî, 3364.

vası bu sûrede Samed kelimesinden sonra (أَلَمْ يَلِدْ) diye belirtilen kısımdır.”¹⁶⁸ Ayrıca “Samed” içi boş olmayan (kof olmayan) anlamına da gelmektedir.¹⁶⁹ İçi boş olmayan derken; yemeyen, içmeyen, ortasında boşluk olmayan, böylece içine bir şey girmeyen ve bir şey çıkmayan anlamlarını kastetmektedir.¹⁷⁰ Bu da Allah’a evlat isnat edenlere en güzel cevaptır. Zira içinde bir boşluk olmadığı halde evladı nasıl olabilir? Allah’a evlat isnat edenler, evlat sahibi olmak için bedeninde bir boşluğun (döl yatağının) olması gerektiğini biliyorlardı. Samed ifadesiyle, Allah bu inançta olanlara yanlışlarını göstermiştir.

Sonuç olarak “الصَّمَدُ” kelimesi: “Allah’ın hiçbir şeye muhtaç olmadığı ve her şeyin kendisine muhtaç olduğu zat”¹⁷¹ anlamına gelir. “İçi boş olmayan, dolayısıyla döl yatağı bulunmayan, böylelikle evlat sahibi olmayan”¹⁷² anlamlarını da ifade eder. Bu da şu ayetle temellendirilebilir: “O’nun bir eşi olmadığı halde nasıl bir çocuğu olabilir?”¹⁷³ Zira Allah’a evlat isnadında bulunanlar, evlat sahibi olmanın eşsiz olmayacağını bilmekteydiler.

1.4.3.Üçüncü Ayet

(أَلَمْ يَلِدْ وَ أَلَمْ يُؤَلِّدْ) “Ondan çocuk olmamıştır (Kimsenin babası değildir). Kendisi de doğmamıştır (Kimsenin çocuğu değildir).” İhlâs sûresinin bu ayet-i celilesi, Allah’ın evlat edindiğini ve eşinin varlığına dair iddiaları nefyeder. Bu ayetin ifade ettiği nefiy olayı, doğumun nispet edildiği kişiden meydana gelmesini gerektirir. Bu husus da ehadiyyet ve samediyet’e aykırıdır. Ayrıca evlat olma ya da evlat edinme, babanın cinsinden olmayı gerektirir. Oysaki Allah’ın hiçbir cinsi yoktur. Çünkü Allah’ın varlığı vacipken ondan başka her şeyin/herkesin varlığı mümkündür.¹⁷⁴ Yani bu ayet Hristiyan ve Yahudilerin iddialarını reddetmenin yanında, Allah’ın birliğini de ortaya koymaktadır.

Yahudi ve Hristiyanların iddialarını, Kur’ân-ı Kerîm şöyle haber vermektedir: “Yahudiler ve Hristiyanlar, “Biz Allah’ın oğulları ve sevgili kullarıyız” dediler. De ki: “Öyleyse Allah günahlarınızdan dolayı sizi niçin cezalandırıyor? Doğrusu siz de

¹⁶⁸ el-Mâtürîdî, *Te’vilâtü'l-Kur’ân*, 10/649.

¹⁶⁹ el-Uzeyzî, *Garibü'l-Kur’ân*, s.308; İbn-i Recep el-Hanbelî, *Tefsîru Suretil-İhlâs*, s.541.

¹⁷⁰ İbn-i Recep el-Hanbelî, *Tefsîru Suretil-İhlâs*, s.541.

¹⁷¹ el-Mâtürîdî, *Te’vilâtü'l-Kur’ân*, 10/652.

¹⁷² İbn-i Recep el-Hanbelî, *Tefsîru Suretil-İhlâs*, s.542.

¹⁷³ En’am, 6/101.

¹⁷⁴ er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 32/360.

O'nun yarattığı sıradan insanlarsınız.”¹⁷⁵“Allah, Meryem oğlu Mesîh'in kendisidir” diyenler, hiç şüphesiz hakikati inkâr etmişlerdir. Oysa Mesîh, “Ey İsrailoğulları! Benim de rabbim sizin de rabbiniz olan Allah'a kulluk edin” demişti.”¹⁷⁶“Allah, Meryem oğlu Mesîh'in kendisidir” diyenler hiç şüphesiz hakikati inkâr etmiş olurlar. De ki: “Eğer Allah, Meryem oğlu Mesîh'i, annesini ve yeryüzünde bulunanların tamamını helâk etmek isterse, kim Allah'ın gücüne karşı durabilir!” Göklerin, yerin ve ikisi arasındakilerin hükümranlığı Allah'a aittir. O dilediğini yaratır. Allah her şeye kadirdir.”¹⁷⁷“Yahudiler “Üzeyir Allah'ın oğludur” dediler, Hristiyanlar da “Mesîh (İsa) Allah'ın oğludur” dediler. Bunlar, daha önceki inkârcıların söylediklerine benzer biçimde ağızlarından çıkan sözlerdir. Allah onları kahretsin! (Gerçeklerden) nasıl da yüz çeviriyorlar!”¹⁷⁸

Yahudi ve Hristiyanların Allah'ın evladı olduklarını iddia etmelerinin yanında Allah'a başka evlat isnat etmeleri gibi, Müşrikler de Allah'a evlat isnat etmişlerdir. “Allah asla çocuk edinmemiştir. Onunla, beraber başka bir tanrı da yoktur; aksi takdirde her tanrı kendi yarattıklarını alıp bir tarafa çekilir ve mutlaka o tanrılardan biri diğerine baskın gelmeye çalışırdı. Doğrusu Allah, o müşriklerin yakıştırdıkları şeylerden münezzehdir”¹⁷⁹

Müşrikler'in melekleri, Allah'ın kızları olarak gördükleri de Kur'ân'da anılmaktadır. “Onlar, kızları Allah'a nispet ediyorlar -ki O bundan uzaktır- kendilerine ise, canlarının istediğini.”¹⁸⁰

İhlâs sûresinin üçüncü ayeti (أَلَمْ يَلِدْ وَ أَلَمْ يُؤَلِّدْ), tüm bu iddiaları çürütmektedir. Allah'ın evlat sahibi olmasının mümkün olmadığını, bir nesebe sahip olamayacağını bariz bir şekilde ortaya koymaktadır. Allah, bu ayetle, kendini evlat sahibi olmaktan tenzih eder. Böylelikle onun neslinden biri olamayacağı için, benzeri de olamaz anlamı ortaya çıkmaktadır.

Ebû Hüreyre'den merfû olarak rivayet olduğuna göre Allah Resulü (sav) şöyle demiştir: “Yüce Allah şöyle buyurdu: “Âdemoğlu beni yalanladı, hâlbuki beni yalanlamak ona yakışmazdı. Bazısı da bana sövdü, oysaki bana sövmek ona yakış-

¹⁷⁵ Mâide, 5/18.

¹⁷⁶ Mâide, 5/72.

¹⁷⁷ Mâide, 5/17

¹⁷⁸ Tevbe, 9/30.

¹⁷⁹ Mü'minun, 23/91.

¹⁸⁰ Nahl, 16/57.

mazdı. Ademoğlunun beni yalanlamasına gelince: “Beni ilk defa yarattığı gibi, Allah beni öldükten sonra tekrar yaratamaz.” sözüdür. Oysaki ilk yaratma, benim üzerime ikinci defa yaratmaktan daha kolay değildir. Âdemoğlunun bana sövmesine gelince: “Allah bir çocuk edindi.” sözüdür. Halbuki ben tekim (ehad), es-Samed’im, doğurmadım ve doğmadım ve hiçbir kimse benim dengim olamaz.”¹⁸¹ Ayette de hadiste de belirtildiği gibi Allah (cc.), kendisinin evlat sahibi olduğunu düşünenlere doğru yolu göstererek onları uyarır. Allah’a evlat isnadında bulunmanın, sövmek olarak telakki edildiğini ve bunun da Allah’ın şanına yakışmadığını belirtir.

Allah, Yahudi ve Hristiyanların iddia ettikleri gibi ne bir insanı/peygamberi evlat edinmiştir ne de müşriklerin iddiaları gibi kulları olan melekleri, kız evlatları edinmiştir.¹⁸² Zira “O, doğmamış ve doğurmamıştır” anlamına da gelen İhlas’ın üçüncü ayeti, evlat edinme durumunun mümkün olmadığını, ayrıca bu durumun ilahlık vasfına aykırı olduğunu belirtir. Allah evlat edinmekten yücedir.¹⁸³

Bu ayet ve zikredilen hadis, müşriklerin tasavvur ettikleri ilahın vasıflarını Allah hakkında nefyeder. Çünkü onların kimisi Hz. İsa’ya taparken kimisi Üzeyir’e tapardı.¹⁸⁴ Bu ikisi doğum yoluyla meydana gelmiştir. Doğmanın olmaması, doğurmanın olmamasını gerektirir. O halde Allah doğmadığına göre -haşa- doğurmamıştır gerçeğini aklen de ortaya koyar. Bu ayetle Allah; Yahudi, Hristiyan ve müşriklerin yakıştırmalarından kendini tenzih etmiştir. Temize çıkarmıştır.¹⁸⁵

Doğum yapan mahlukatlar (insan, hayvan vb.) önce ebeveyn olurlar, ardından evlat sahibi olurlar. Yani ebeveynlik durumu, evlat olmak vasfından önce gelir. Allah ayette, kendi hakkında evlat edinmeyi ebeveynlikten önce nefyeder. Normal akışın aksine bir yol izlemesinin sebebi, herhangi bir inançta Allah’ın başkasının evladı olduğu iddiası yer almamaktadır. Ancak Allah’ın evlat sahibi olduğuna dair iddialar mevcuttur. Yukarıda da bu konu hakkında ayetler serdedilmiştir. Allah’ın önce evlat edinmeyi nefyetmesinin sebebi, evlat isnadının iddia edilmesindedir.¹⁸⁶

Bütün yaratıklar çift konumunda bulunur ve alternatifi olmaya da müsaittirler. Neslin devamı da bu yolla olur. Bu da Allah hakkında muhaldir, Allah bundan mü-

¹⁸¹ Buhari, “Kitabu’t-Tefsir”, 470

¹⁸² İsra, 17/111.

¹⁸³ Tevbe, 9/31.

¹⁸⁴ Mâide, 5/17; Tevbe, 9/30.

¹⁸⁵ Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrahim Ebû'l-Leys es-Semerkandî, *Bahrü'l-Ulûm*, y.y., t.y., 3/634.

¹⁸⁶ İbn-i Recep el-Hanbelî, *Tefsîru Suretil-İhlâs*, 2/547.

nezzehtir. İhlâs sûresinin üçüncü ayeti, Allah'ın birliğini tam anlamıyla şirkin tüm çeşitlerini reddederek ortaya koyar.

1.4.4.Dördüncü Ayet

(وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُوًا أَحَدٌ) “Hiçbir şey O’na denk ve benzer değildir.” Ayet şu anlama gelir: Ne varlığının gerçekliğinde ne faaliyetlerinin gerçekliğinde ne de zati sıfatlarının gerçekliğinde herhangi bir eşi ve benzeri yoktur. Bu da birinci ayette “tektir” “أَحَدٌ” kelimesiyle ifade edilmiştir. Bu ayet (dördüncü) ise birinci ayetteki birlik ilkesini pekiştirmektedir.

Kefâet kelimesi: Eşitlik, denklik, benzerlik ve yeterlik anlamlarına gelir. Esasında bir fıkıh terimi olarak kullanılan *kefâet*, terim olarak “eşler arasında bazı hususlarda denklik ve eşitliğin bulunmasını ifade eder.”¹⁸⁷ Bu bağlamda Allah’a eş olacak bir dengi yoktur. Eş olmadan evlat da olamayacağına göre, Allah bu noksan sıfattan münezzehtir.

Küfûv: “Eşit, eşdeğer, denk, hasım ve rakip”¹⁸⁸ anlamlarına da gelmektedir. O halde Allah'ın zatında, sıfatlarında, isim ve fiillerinde, ulûhiyyet ve rubûbiyyet’inde eşi ve dengi yoktur. Aksi takdirde ilahlık vasfı kaybolur. Zira iki ve daha fazla ilah birbirine denk olsa biri diğerine hükmedemediğinden iki ilah içinde acziyet söz konusu olur. Biri diğerine hükmedecek olsa hükmedilen açısından acziyet oluşur. Bu iki durum da ilahlık vasfına aykırıdır/zıttır. Bu nedenle ayette belirtilen “küfûv” ile bu tür problemlere sebebiyet veren denklik/eş durumu nefyedilmiştir.

el-Mâtürîdî ise bu ayet hakkında şu görüşü savunur: “İhlâs sûresinin baş ve orta kısmı hangi amacı ortaya koyuyorsa sonu da aynı amacı ortaya koyar ve önceki ayetlerle aynı çizgi üzerinde seyrederek. Çünkü denginin bulunması benzerliği gerektirir, benzeşme olayı da ortaklığı gerekli kılar. Oysa Allah'ın yönetiminde ve birliğinde ortaklığın düşünülmesi, evrenin ahenk ve düzeninin bozulması sonucunu doğurur.”¹⁸⁹ Bu durum da Allah hakkında mümkün değildir. Zira düzen bozulur, gaye ve nizam sarsılır böylece evren yaşanılmaz bir hal alır.¹⁹⁰ Allah'ın tek olmasının anlamı: O’nun Samed olması, doğurmamış ve doğmamış olması ve hiç kimsenin O’na denk

¹⁸⁷ Hamza Aktan, “Kefâet”, Tdv İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/kefaet> (20.03.2024).

¹⁸⁸ İbn-i Recep el-Hanbelî, *Tefsîru Suretil-İhlâs*, 2/549.

¹⁸⁹ el-Mâtürîdî, *Te’vilâtü'l-Kur’ân*, 10/651.

¹⁹⁰ Enbiyâ, 21/22.

olmaması demektir. Denilebilir ki sûrenin ilk ayetinde geçen ve Allah'ın bir oluşunu ifade eden "ehad" kelimesi, Allah'ın birliğini ifade eden sûrenin iki, üç ve dördüncü ayetleri ile yoruma ve açıklamaya yer bırakmayacak şekilde tanımlamaktadır. Yani "ehadiyyet", İhlâs sûresinde bizzat ayetlerle açıklanmıştır. "İhtiyaç sahibi olmayan, doğurmamış ve doğmamıştır; benzeri ve dengi yoktur" şeklinde anlatılmıştır.

Sûre özetle şu anlamları ortaya koyar: "İhlas sûresi Allah'ı ebeveyn olmaktan ve evlatlıktan, eş ve denklikten tenzih eder. Zira yaratılan tüm canlılar, ebeveyn ya da başkalarının evlatlarıdır. Birbirlerine denktirler. Çift ve benzerdirler. "Düşünüp ibret alınız diye her şeyden (erkekli dişili) iki eş yarattık."¹⁹¹ İnsanlar çift yaratıldıkları gibi, gece ile gündüz, yer ile gök, güneş ve ay, deniz ve kara gibi şeylerde çift yaratılmıştır. Tüm bunları yaratan Allah ise tektir, birdir."¹⁹² Ayet Allah'ı tüm bu noksanlıklardan beri kılıp tekliğini ispat eder.

2. TEVHİD'İN KAVRAMSAL ÇERÇEVESİ

2.1. Tevhid

"تَوْحِيدٌ" sözlükte tef'il vezninde "وَحَدَّ يُوْحِدُ" nun mastarıdır. "Bir şeyi tek kılmak, başkalarından ayrı tutmak/münferit kılmak", anlamlarına gelir. Ayrıca Allah'a mahsus olan ulûhiyyet, rübubiyet, isim ve sıfatlarda Allah'ı birlemek anlamına da gelmektedir.¹⁹³ Tevhid'in türediği kelimenin aslı, sülâsi bir fiil olan "وَحَدَّ" olduğu da ifade edilir.¹⁹⁴

Tevhid kavramı Türkçede: "tek ve bir olmak," ayrıca tevhid (t) "Allah'ın birliğine inanma, bir sayma, bir olarak bırakma ve tek tanrıcılık" anlamlarına da gelir.¹⁹⁵ Tevhid kelimesinin sözlük anlamı: "Bir, birisi, tek, eşi dengi olmayan, bir şeyin bir olduğuna hükmetmek, onu bir olarak bilmek, bir şeyi diğerinden ayırarak onu tek

¹⁹¹Zâriyât, 51/49.

¹⁹²İbn-i Recep el-Hanbelî, *Tefsîru Suretil-İhlâs*, 2/548-549.

¹⁹³Ahmed b. Ömer el-Hâzîmî, *Şerhu Elfiyyeti İbn-i Malik lil-Hâzîmî*, y.y., t.y., s.89; Heyet, *el-Mu'cemü'l-Vasît*, Mu'cemü'l-Lugati'l-Arabiyye, Kahire 1972, 2/1016; Hamid b. İbrahim el-Hüreykî, *et-Tevhid ve Eseruhu fi Hayati'l-Müslimin*, Dârü'l-Vatan, Riyad 1993, s.11; Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, Dârü İhyâü't-Türasi'l-Arabi, Beyrut 2001, 5/125; Ahmed Muhtar Abdülhamid Ömer, *Mu'cemü'l-Lugati'l-Arabiyyeti'l-Me'asir*, Alemü'l-Kutub, y.y., 2008, 3/2409; Abdurrahman b. Abdülaziz el-Akel, *Gâyetü'l-Mürîd Şerhu Kitâbü't-Tevhid*, Matbaatu Mealimi'l-Hüda, y.y., 2017, s.35.

¹⁹⁴el-Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, 5/125; Ebû Abdurrahman el-Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-'Ayn*, Mektebetü'l-Hilal, y.y., t.y., 3/281; Muhammed b. Abdullah b. Ali Bacesir, *el-Kavâidü fi Tevhidi'l-İbadet*, Dârü'l-Emacid, Riyad 2017, 1/52.

¹⁹⁵ Mevlüt Özler, "Tevhid", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/tevhid#1> (23.03.2024).

kılmak”¹⁹⁶, “Allah’ın bir olduğuna, şerikten münezzehe olduğuna iman etmek” anlamlarına gelmektedir. “Allah vahittir, ehad’dır vahdaniyet ve tevhid sahibidir.”¹⁹⁷

Tevhid: “Allah’ı, akılda tahayyül olunabilen her şeyden tecrit etmektir ya da Allah’ın, zat, sıfat ve fiillerinde bir olduğuna, yegâne olduğuna inanmaktır. Allah’tan, ortak, benzer ve zıtlara dair fikirleri nefyetmektir.”¹⁹⁸

İstilah olarak *tevhid*: “Mutlak manada, Allah’ın varlığına, ulûhiyyet ve rûbiyyet’te Allah’ın birliğine, bütün isim ve sıfatlarına iman etmektir ve ondan başka ilah bulunmadığına, şerik ve evlattan münezzehe olduğuna”¹⁹⁹ inanmaktır.

Ebû Mansûr el-Mâtürîdî’ye göre tevhid: “Evreni yoktan var eden yaratıcının tek olması, sayı ve sıfat olarak birden fazla olmaması demektir. Tevhid (vahdaniyet) falan kişi zamanının tekidir, örneğinde olduğu gibi izafette benzerliği nefyetmek manasına da gelir.” Ayrıca el-Mâtürîdî tevhidi: “Allah’ın vahdaniyetinde ikincisinin olmasının ve sayılacak/sayılabilecek cüzlerin varlığının mümkün olmadığı” anlamlarına geldiğini de savunur.²⁰⁰

2.2.Tevhid-Ehad-Vahid İlişkisi

Allah’ın birliği ilkesi İslam dininde tevhid kavramıyla ifade edilir. Kur’ân’da bu ifade doğrudan yer almamaktadır. Kelimeye mastar -tevhid- kipinde, Kur’ân’da rastlanmadığı gibi, “v-h-d” maddesi fiil olarak da Kur’ân’da hiç kullanılmamıştır. Ancak Kur’ân-ı Kerîm’de, Allah’ın birliğini/tevhidi ifade eden farklı kelimeler/sözcükler mevcuttur.²⁰¹Bunların başında da tevhid ilkesinin ifadesi olan ve aynı kökten gelen *vahid* ve *ehad* kelimeleri gelir. Araştırmanın konusu olan İhlâs sûresinde de Allah’ın vahdaniyeti anlatılırken “احد” ehad sözcüğü kullanılmıştır.²⁰²

“احد” “وحد” ile aynı anlamlara gelir. “Tek, bir anlamındadır.”²⁰³“احد” kelimesinin aslının, “واحد” olduğu da ifade edilmektedir.²⁰⁴

¹⁹⁶Bkz.Dipnot 193.

¹⁹⁷ el-Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, 5/125.

¹⁹⁸Heyet, *el-Mu'cemü'l-Vasît*, 2/1016.

¹⁹⁹Muhammed b. Salih el-Useymin, *Mecmû'u Fetâvâ ve Resâ'ili'l-'Useymin*, Dârü'l-Vatan, y.y., 1992, 6/33; Abdullah b. Abdulaziz el-Cibrîn, *Şerh-u Teshil'l-Akide'ti'l-İslâmiyye*, Dârü's- Sem'i, y.y., 2004, s.35.

²⁰⁰eI-Mâtürîdî, *Te'vilatul Kur'ân*, 10/647-648.

²⁰¹Halil Altuntaş vd., *Hız. Peygamber Tevhid ve Vahdet*, DİB Yayınları, Ankara 2016, s.24.

²⁰²İhlâs, 112/1.

²⁰³ el-Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, 5/124.

“احد” kelimesinin aslının “وحد” olduğu, vav harfinin hemzeye dönüştüğü de söylenmektedir.²⁰⁵ “واحد” kelimesi وَحْدٌ/يُحَدُّ/وَاحِدٌ kalıbında ismi faildir.²⁰⁶ وَحْدٌ-حَدٌّ-وَحْدًا--وَحْدٌ-يُحَدُّ-وَحْدًا kalıbında “tek kaldı/bekâferden” anlamına gelir. “وحد-يُوحِد-وحدًا-وحدًا” kalıplarında da kullanılır. “وحد” Allah’ın birliğine iman etmek anlamına gelir. “توحد” kalıbında, Allah’ın rübubiyet’inde, celal ve azametinde tektir anlamındadır.²⁰⁷ Vahid kelimesi; O’nu bulmaya güç yetmeyen, benzeri olmayan yani eşi, benzerive kendi işinde ortağı olmayan manalarına gelir.²⁰⁸

Yukarıda, sözlüklerde yer alan, ehad-vahid kelimelerinin kökenlerine temas edildi. Bu çalışmada, kelimelerin kökenlerine dair verilen bilgilerle, iktifa edilecektir.²⁰⁹ Bundan sonraki kısımda, tefsir eserlerinde yer alan ehad ve vahid (tevhid) kavramlarına dair bilgilere yer verilecek; aralarında farklılık varsa farklılıklara temas edilecektir.

Tevhidi anlamaya ve anlatmaya çalışan, tevhide anlamlar yükleyen alimlerin eserlerine bakıldığında eserlerinde, Allah’ın tekliğini ifade etmeye çalıştıkları görülebilir. Örneğin, “Hak Teâlâ, ikincisi olmayan tek ve birdir. Evvel ve ahir, şerikten münezze, hep bir, yegâne birdir. Sonuç olarak Allah’ın isimlerinden *ehad*, ezel ve ebed’de hep bir olan ve beraberinde diğeri bulunmayan fert, tektir. Bu öyle bir isimdir ki beraberinde zikir olunabilecek adedi nefiy için kurulmuştur.”²¹⁰

İhlâs sûresinin ilk ayetinde geçen ve Allah’ın birliği anlamına gelen *ahad* kelimesi, Allah’ın selbi sıfatlarına delalet eder. Zira “Allah’ın sıfatları ya izafidir ya da selbidir. Alim, kadir vb. sıfatlar izafî olanları temsil ederken Allah’ın cisim olmadığını ifade eden sıfatların bütünü ise Allah’ın selbi sıfatlarını temsil eder. Zira selbi sıfatların toplamı “ehad” oluşunda yatmaktadır.”²¹¹ Ehad kavramı: “Allah tektir, ben-

²⁰⁴ Cahit Karaalp, *Kur’ân’da Tevhîd: “Vahid” ve “Ehad” Kavramlarının Semantik Analizi*, Düşün yayıncılık, İstanbul 2021, s.29; et-Taberi, *Camiül-Beyan*, 24/688; Ebü’l-Hasen Alib. Ahmed b. Muhammeden-Nisâbü’rî el-Vâhidî, *el-Basît fî Tefsîri ’l-Kur’ân*, ‘İmâdetü’l-Bahsi’l-İlmî, Arabistan2009,3/449.

²⁰⁵ ez-Zeccac, *Tefsîru Esmâ’illâhi ’l-Hüsnâ*, s.58.

²⁰⁶ Cahit Karaalp, *Kur’ân’da Tevhîd: “Vahid” ve “Ehad” Kavramlarının Semantik Analizi*, s.29.

²⁰⁷ Heyet, *el-Mu’cemü’l-Vasît*.2/1016.

²⁰⁸ Kamile Okulu, *Osmanlı Müfessirlerinden Mustafa Muslihuddin ve İhlâs sûresi Tefsiri Adlı Eserinin İncelenmesi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2015, s.21.

²⁰⁹ el-Ezherî, *Tehzîbü’l-Luga*, 5/124-129; Heyet, *el-Mu’cemü’l-Vasît*,2/1016-1017; Daha geniş bilgi için bkz.: Cahit Karaalp, *Kur’ân’da Tevhîd: “Vahid” ve “Ehad” Kavramlarının Semantik Analizi*.

²¹⁰ M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’ân Dili.*, 6/905-906.

²¹¹ er-Razi, *Mefâtihu’l-Gayb*, 32/361.

zeri ve dengi yoktur, ortağı ve yardımcısı yoktur.” anlamlarına geldiği gibi”²¹² “Benzeri ve dengi olmayan, sıfatlarıyla tek olan” anlamlarına da gelir.²¹³

Ehad kelimesinin müteradifi olan vahid kelimesinin vahdet manasında olduğu belirtilir. Bunun da “teklik” anlamına geldiği ifade edildikten sonra, *vahid’in* “hakkatte parçası olmayan, bölünemeyen” anlamını taşıdığı da dile getirilir.²¹⁴ Ayrıca *vahid* kelimesinin, “biri hüküm ve hakikat manasında diğerinin de vasıf ve mecaz anlamında iki çeşit kullanılışından” bahsedilir. Hakikatin örneği “ذاتٌ واحدٌ- جُزءٌ” şeklinde verilir. Vasfın misali de “إنسانٌ واحدٌ” şeklinde verilir. Daha sonra “Allah’ın sıfatı olarak vahid kelimesinin iki kullanılışının olduğu dile getirilir. Birincisi: Allah birdir, benzeri yoktur, kimse onun gibi değildir. Allah tek ilahtır, tek Rab’dır, ulûhiyyet ve rübubiyet’te ortağı olmayandır.” İkincisi ise kelimenin isim olarak kullanıldığı görüşüdür. Buna istinaden sayılarda kullanılan vahid kelimesinin, isim olarak kullanılan vahid olduğu nakledilir.²¹⁵ Ayrıca ehad kelimesinin, vahid manasında kullanıldığında: “Eşi benzeri yoktur, parçaları olmayan böylece bölünme ihtimali bulunmayan, ezeldir, O varken kendisiyle başkası yoktu.” anlamlarına geldiği gibi bunun yanında, “Allah zatında birdir/vahid’dir, bölünmez, sıfatlarında vahid’dir, benzeri ve dengi yoktur, fiiliyatında tektir, şeriki yoktur.” Anlamlarına geldiği de dile getirilmiştir.²¹⁶

2.3.Ehad ve Vahid Arasındaki Fark

Kimine göre *ehad* ile *vahid* aynı anlamı ifade ederken²¹⁷ kimine göre de farklı anlamları ifade ettiği ve aralarında birtakım farkların olduğu söylenir.²¹⁸ Bu farklılıkları, ana hatlarıyla eserlerden alıntılarla vermek mümkündür. İhlâs sûresinin tefsiri yapılırken şu ifadeler kullanılır: “Ehad” kelimesinde iki izah vardır. Bu izahlardan ilki, ehad kelimesinin burada “vahid” manasını taşıdığıdır. Ehad’ın aslı vahid’dir. Ancak kolaylık -hafiflik- olsun diye “vav” harfi hemzeye dönüşmüştür. Araplar esreli ve ötreli kelime ve harflerde bunu çokça yaparlar. İkincisi ise *ehad* ve *vahid’in*

²¹²es-Semerkandî, *Bahrü'l-Ulûm*, 3/634.

²¹³el-Mâverdî, *en-Nüket ve'l-'Uyûn*, 6/370.

²¹⁴el-Vâhidî, *el-Basît fî Tefsîri'l-Kur'ân*, 3/449.

²¹⁵er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 32/359; el-Vâhidî, *el-Basît fî Tefsîri'l-Kur'ân*, 3/449-450.

²¹⁶en-Nesefî, *et-Tefsîr fî't Tefsîr*, 15/533.

²¹⁷ el-Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, 5/124; el-Vâhidî, *el-Basît fî Tefsîri'l-Kur'ân*, 3/449; Ebû Muhammed İz-züddîn Abdülazîz b. Abdisselâm, *Tefsîru İz b. Abdisselâm*, Dârü İbn-i Hazm, Beyrut 1996, 3/507.

²¹⁸er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 32/360; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-'Uyûn*, 6/370-371; İz b. Abdisselâm, *Tefsîru İz b. Abdisselâm*, 3/507; el-Hâzin, *Lübâbü't-Te'vil*, 4/497; İbn-i Recep, *Tefsîru Suretil-İhlâs*, 2/539.

müteradif iki isim olmadığıdır. Allah'tan başka hiçbir varlık, *ehad* olarak tavsif edilmez. Bu sebeple “raculun ehadun” gibi cümleler kurmak doğru olmaz. Ama “raculun vahidun” denilebilir. Ehad ifadesi, yüce Allah'ın, kendi zatı için seçmiş olduğu sıfatlarından. Bu sıfat da “hiçbir şey ona ortak olamaz.” anlamındadır.²¹⁹

el-Mâtürîdî de *Te'vilâtü'l-Kur'ân* adlı eserinde ehad'in, vahid ile aynı anlama geldiğini belirterek görüşlerini şöyle anlatır: “Allah'ın (cc.), ehad kavli *vahid* manasına gelir. Vahid ise nispet edilmesi halinde, benzeri ve denginin olmadığını ifade eden bir isimdir.” Sonrasında vahid'in nispet edilme durumuna örnek vererek, bu tezinin doğru oluşunu ispat etmeye çalışır. Bu tezini örneklemeye şöyle anlatır: Nitekim “O; zamanının teki, insanların (benzeri bulunmayan) vahididir.” denilir. Bununla, kendisine nispet edilenler içinde benzerinin bulunmadığı” manası kastedilir.

Vahid isminin, sıfat ve nisbi olarak kullanıldığı yerler olmakla beraber, sayı dizisinde de kullanıldığı görülür. Bu hususa da Mâtürîdî şu şekilde değinmektedir: “Vahid sayı dizisinde de yer alır” bundan da sayı ve hesabın vahid sıfatıyla başladığı anlaşılır ama *ehad* için aynısı geçerli değildir. Çünkü sayı dizisine *ehad* ile başlanmaz. Bu noktada *ehad* tevhibi gerektirme ve benzerleri nefyetme bakımından *vahid*'den daha kapsamlıdır.”²²⁰ Ayrıca ehad ile vahid kelimeleri aralarında, başka farklar da mevcuttur. Bu hususa dair klasik tefsirler başta olmak üzere, tefsir eserlerinde bu farklara dair şu görüşler beyan edilmektedir: “Vahdetin maadayı nefyetmek demek olan esas manasında, *ehad* lafzı eblağdır; vahid itibari de olabilir.”²²¹ *Ehad* zâtında ne çokluğu ne de bir başkasını, hiçbir sayıyı kabul etmeyen, hiçbir durumda iki olması ihtimali olmayan hakiki birdir. *Vahid* ise sayıyı kabul eden, iki ve daha fazla olma ihtimali bulunandır.”²²² *Ehad* ile *vahid* kavramları arasındaki kimi farklar da şöyle nakledilmektedir: “Vahid ile ehad müteradif değillerdir. Ehadiyet ile, Allah Teala'dan başka bir şey tavsif olunmaz. Mesela: *Raculun ehadun* denilmezken *raculun vahidun* denilir.”²²³ *Ehad*, “Allah'ın kendisine has olan sıfatlarından olduğu için bir başkasına isim/sıfat olamazken vahid Allah'tan başkalarına sıfat olabilir.”²²⁴ Ay-

²¹⁹ er-Razi, *Mefâtihu'l-Gayb*, 32/359-361.

²²⁰ el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 10/647-649.

²²¹ Mâverîdî, *en-Nüket ve'l-'Uyûn*, 6/371; İz b. Abdisselâm, *Tefsîru İz b. Abdisselâm*, 3/507; el-Hâzin, *Lübâbü't-Te'vil fi Me'âni't-Tenzîl*, 4/497; İbn-i Recep, *Tefsîru Suretil-İhlâs*, 2/539; M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 6/905.

²²² İz b. Abdisselâm, *Tefsîru İz b. Abdisselâm*, 3/507; İbn-i Recep, *Tefsîru Suretil-İhlâs*, 2/539.

²²³ el-Vâhidî, *el-Basît fi Tefsîri'l-Kur'ân*, 3/431; M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 6/905.

²²⁴ el-Vâhidî, *el-Basît fi Tefsîri'l-Kur'ân*, 3/431.

rica “vahid, ehad’a dahil olurken ehad vahide dahil olmaz. Yani ehad denilmekle vahid denilmiş olur, vahid denilmekle ehad denilmiş olmaz.”²²⁵ Başka bir fark da vahid’in müsbette, ehad’in ise nefiyde kullanılmasıdır.²²⁶ Nefiy ve müsbette kullanılan iki kavram şöyle örneklendirilmiştir: “مَا زَأَيْتُ رَجُلًا وَآدًا – Bir adam gördüm gibi. -أَيْتُ أَحَدًا- hiç kimseyi görmedim gibi. Nefiyde kullanılıncaya umum ifade eder.”²²⁷

2.4.Tevhid’in Çeşitleri

Tevhidin en temel prensiplerinden olan Allah’ın vahdaniyetine, birliğine, kutsiyet ve uluhiyetine, isim ve sıfatlarına iman etmek de iman noktasında büyük bir önem arz eder. Zira Kur’ân-ı Kerîm’in Allah’tan bahsederken üzerinde durduğu en önemli husus, tevhid inancıdır. Burada Allah’ın birliğini kabul etmek demek, O’nun yalnızca herşeyi yarattığını, yağmur vb. yağdıranın Allah olduğunu kabul etmek değildir. Yani muvahhit olmak için, tevhidi bu dar anlamıyla kabul etmek yeterli değildir. Aksi halde müşrik Araplar da her şeyi yaratanın, yağmur yağdıranın Allah olduğuna inanıyorlardı.²²⁸Bu yüzden tevhidin anlamı, kapsamı ve amacı bunun daha ötesinde olmalıdır. Bu yaklaşımla hareket edildiğinde ve araştırmaya tabi tutulduğunda, tevhidin üç çeşide ayrıldığı görülür. Bu üç çeşit: “Rübubiyet tevhidi, Uluhiyet tevhidi, İsim ve Sıfatların tevhidi.”²²⁹

a. Rübubiyet tevhidi

Tevhidin bu çeşidini el-A’raf 7/54. Ayeti, veciz bir şekilde işlemektedir. Ayette şöyle geçmektedir: “Bilesiniz ki; yaratmakta, emretmek de O’na mahsustur.” Allah’ın; evrenin sahibi, yaratıcısı, yöneticisi olduğuna gönülden inanmak, bu hususlarda Allah’ın ortak ve denginin bulunmadığını kalben tasdik etmek bu tevhid çeşidinin özünü oluşturur.

b. Uluhiyet tevhidi

Bütün peygamberler, gönderildikleri kavimleri/toplumları ve milletleri bu tevhide davet etmişler ve bu uğurda onlarla mücadele içinde olmuşlardır. En-Nahl 16/36. ayeti, tevhidin bu çeşidine ışık tutan ayetlerden biridir. Ayette: “Andolsun ki

²²⁵er-Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, 32/360; el-Hâzin, *Lübâbü't-Te'vil*, 4/497.

²²⁶er-Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, 32/360; el-Hâzin, *Lübâbü't-Te'vil*, 4/497; M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 6/905.

²²⁷M. Hamdi Yazır, *Hak dini Kur'ân Dili*. 6/905, 906.

²²⁸Ankebût, 29/61,63.

²²⁹ el-Akel, *Gâyetü'l-Mürîd Şerhu Kitâbü't-Tevhid*, s.35-36; Bacesir, *el-Kavâidü fî Tevhidi'l-İbadet*, 1/52.

biz “Allah’a kulluk edin ve putlardan sakının” diye (emretmeleri) için her millete bir peygamber gönderdik.” şeklinde ifade edilmiştir. Bu da Alemlerin Rabbi olan Allah’a, huşu ile teslim olmak, sadece Allah’a kul olmak anlamlarına gelmektedir. Allah’ın birliğine inanan kişi (muvahhit), sadece Allah’a ibadet eder ve yalnızca onun emirlerine koşulsuz ve sorgusuz itaat eder.

Kur’ân, Rübubiyet ve Uluhiyet tevhidinde yer vermiştir. Ayrıca ayetlerin akışı içerisinde tevhid’le ilgili meselelere de detaylıca yer verilmiştir.²³⁰

c. İsim ve Sıfatların tevhidi

İsim ve sıfatların tevhiidiyle ilgili kısaca denebilir ki: Allah, her türlü mükemmel sıfatlarla muttasıftır; eksik ve noksan sıfatlardan münezzehtir. Ayrıca iman ederken ayetlerde geçen Allah’ın her bir ismine aynen iman etmek gerekmektedir.

Tevhide, tevhidin üç çeşidi göz önüne alınarak yaklaşılsa tevhid’in yalnızca yeri göğü yaratanın Allah olduğunu kabul etmekle münhasır olamayacağı, böyle bir yaklaşımın problemlere yol açacağı ve tevhidin gereğiyle hareket edilemeyeceği anlaşılacaktır. Aksine Allah’ın hem yaratıcı olduğuna hem de isimlerine ve sıfatlarına şeksiz şüphesiz iman ederek, sevgisini en üst düzeyde tutarak, ona ibadet ve itaatte asi olmayarak tevhid yaşanmış olur.

2.5.Kur’ân’da Ehad-Vahid

İslam, *tevhid* dinidir. Dinin esasını da Allah’ın varlığı ve birliği oluşturur. Kur’ân-ı Kerîm bu birliği titizlikle işlemekte ayrıca insanoğlunun bu hususta dikkatli davranması gerektiğini bildirmektedir.

Dinin temel ilkesi olan tevhid’i ifade eden *ehad* ve *vahid* kavramları, Kur’ân’da göze çarpan ilk kavramlardır. Bu kavramlar bağlamında Kur’ân-ı Kerîm incelenmiştir. İnceleme sonucu elde edilen bulgular şöyledir: Yirmi iki yerde *vahid* kelimesi, bir yerde *ehad* kelimesi ve altı yerde ise *vahdehu* kelimesi Allah’ın birliğinin ifadesi için kullanılmıştır. Allah’ın bir oluşunu ifade etmek anlamında, Allah’a sıfat olan *ehad* kelimesi sadece İhlâs 1.ayette geçmektedir. Kur’ân’da geçen Allah’ın birliği anlamındaki *vahid* kelimesinin sûrelerin sıralamasına göre yer aldığı ayetler ise şu şekildedir:

²³⁰Ahmet Çelik, *Kur’ân’da Tevhid Delalet eden Semantik Alanlar*, Ekev Akademi Dergisi, cilt. III, sayı. 2, Güz 2001, S. 2.

- 1-Bakara, 133.ayet.
- 2-Bakara, 163.ayet.
- 3-Nisâ, 171.ayet.
- 4-Mâide, 73.ayet.
- 5-En'am, 19.ayet.
- 6-Tevbe, 31.ayet.
- 7-Yûsuf,39.ayet.
- 8-R'ad, 16.ayet.
- 9 ve 10-İbrâhîm, 48. ve 52.ayetler.
- 11- ve 12-Nahl, 22.ve 51.ayetler.
- 13-Kehf, 110.ayet.
- 14-Enbiyâ, 108.ayet.
- 15-Hac, 34.ayet.
- 16-Ankebût, 46.ayet.
- 17-Sâffât, 4.ayet.
- 18 ve 19- Sâd, 5. ve 65.ayetler.
- 20-Zümer, 4.ayet.
- 21-Ğafir, 16.ayet.
- 22-Fussilet, 6.ayet.

Altı yerde, *vahdehu* kelimesi ile Allah'ın birliğine vurgu yapıldığı belirtilmiştir. Bu kavramın geçtiği ayetler şöyledir:

- 1-A'râf, 70.ayet.
- 2-İsra, 46.ayet.
- 3-Zümer, 45.ayet.
- 4-5- Ğafir, 12. ve 84.ayetler.
- 6-Mümtehine, 4.ayet.

Yukarıda zikri geçen ayetler, imkanlar dahilinde işlenmeye çalışılacak, ayetlerin anlamları üzerinde durulacak, müfessirlerin ayetlerle ilgili fikirleri ve yaklaşımları verilmeye çalışılacaktır. Bilhassa, Mâtürîdî'nin ayetle ve kavramla ilgili görüşleri varsa bu görüşlere vurgu yapılarak son nokta konulmaya çalışılacaktır.

İKİNCİ BÖLÜM

1. İHLÂS SÛRESİ BAĞLAMINDA TEVHİD

1.1.Kur'ân'da Tevhid

" أَمْ كُنْتُمْ شُهَدَاءَ إِذْ حَضَرَ يَعْقُوبَ الْمَوْتُ إِذْ قَالَ لِبَنِيهِ مَا تَعْبُدُونَ مِنْ بَعْدِي قَالُوا نَعْبُدُ إِلَهَكَ وَالْهَبَانِكَ
إِبْرَاهِيمَ وَإِسْمَاعِيلَ وَإِسْحَاقَ أَهْلًا وَاحِدًا وَنَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ "

*"Yoksa siz Yakub'un, ölüm döşeğinde iken çocuklarına, "Benden sonra kime ibadet edeceksiniz?" dediği, onların da "Senin ilahına ve ataların İbrahim, İsmail ve İshak'ın ilahı olan tek bir ilâha ibadet edeceğiz; bizler ona boyun eğmiş Müslümanlarız." dedikleri zaman orada hazır mı bulunuyordunuz?"*²³¹

Tevhid ilkesi, ümmeti Muhammed'e (sav) has bir inanç değildir. Zira Allah, toplumları/insanları dünya ve ahiret saadetine erdirmek adına peygamberler göndermiştir.²³² İnsanoğluna gönderilen peygamberler, Allah'ın birliğini insanlara aktarmayı üstlenmişlerdir.²³³ Bütün peygamberlerin temel hedefi, Allah'a davettir.²³⁴ Ayette zikri geçen Yakup (as) da İsrailoğullarına gönderilmiş ve tevhide davet görevini yerine getirmek için çaba göstermiş bir peygamberdir. Ayetin ifadesiyle, "ölüm döşeğindeyken" bile bu vazifesini icra etmeye devam etmiştir. O halde, insanlık tarihinden beri tüm insanlar, tevhid ilkesiyle emrolunmuş ve bunu kabullenmekle mükellef kılınmıştır. Yani tevhid inancı evrenseldir.

Önceki ümmetler de Allah'ın birliğine davet edilmişlerdir. Zira ayetin sebebi nüzulüne bakıldığında gerek el-Mâtürîdî ve gerekse diğer müfessirler şöyle nakletmektedirler: "Yahudiler, Nebi'ye (as): "Ey Muhammed! Sen Yakup'un öldüğü gün oğullarına Yahudilik dinine uymalarını tavsiye ettiğini bilmiyor musun?" dediler.

²³¹Bakara, 2/133.

²³²Fâtır, 35/24; Rûm, 30/47; Zuhruf, 43/6.

²³³Fussilet, 41/14; Ahzâb, 33/39.

²³⁴Bakara, 2/120; Nahl, 16/120; Mü'min, 40/42; Vehbe ez-Zühaylî, *et-Tefsîrû'l-Münir*, Dârü'l-Fikir, Suriye 1991, 1/319.

Bunun üzerine Allah: “Yoksa siz Yakup’a ölüm geldiği zaman hazırda mı bulunuyordunuz?” ayetini göndermiştir. Ayet istifham-ı inkâr-i metodunu kullanarak yani siz, orada bulunmuyordunuz demektir.”²³⁵

Ayete bakıldığında, Yahudilerin sordukları soruyla, tahrif etmiş oldukları dini, hak ve tek din kabul ettikleri anlaşılmaktadır. Ayet ise onlara, hak dinin, kendi zanlarınca tek ve doğru yol olarak gördükleri, yaşadıkları ve tahrif ettikleri hak dinin, aslında din olmadığını temelinde tevhid akidesinin bulunduğu dinin, hak din olduğunun uyarısını yapmaktadır. Yahudilik tahrif edilmemiş ve tevhidi emreden bir din olmuş olsaydı (ilk geldiği şekilde korunmuş olsaydı) Hz. Yakup’un son sözleri ve tasası, evlatlarının inançları üzerine olmazdı. Bu noktada şu yorum oldukça yerindedir: “Ölmek üzere olan bir baba düşünelim; son nefesini vermenin eşiğindeyken, bu babanın zihnini meşgul eden mesele, ölüm sancıları içinde kıvranırken kafasını kurcalayan endişe, garantiye bağlamak istediği, emin olmayı arzu ettiği son derece önemli konu nedir acaba? Hayata gözlerini yummak üzereyken evlâtlarına bırakmak istediği, başına bir hal gelmeden onlara geçmesi için titizlik gösterdiği, bu yüzden kendilerine yüz yüze teslim etmeyi tercih ettiği, hakkındaki her türlü ayrıntının belgelere bağlanmasını istediği miras neydi acaba? Ölüm sancılarının ve son hayatı çırpınışlarının bile kendisine unutturamadığı bu mesele, inanç sistemi meselesiydi. İşte sözünü ettiğimiz miras, hazine, büyük dava, her şeyin önüne geçen tek endişe ve son derece önemli olan konu, tevhitir.”²³⁶ Burada da görüldüğü üzere Yakup(as), evlatlarının hak dinine -Allah’ın birliğine- tabi olmalarını, garantilemek istercesine duymak istemiştir.

Ayet, Yahudilerin Üzeyir’in, Allah’ın -haşa- oğlu olduğu inanç ve tezlerini, “إِلَهُهُوَ أَحَدٌ” “bir olan Allah” diyerek çürütmektedir. Çünkü *vahid* kelimesi; tecezzi ve tekessür kabul etmeyen, sıfatlarda ve isimlerde bir oluşu ifade eden, eş ve evlat -oluşu bir yana-tahayyülünü dahi nefyeden bir kavramdır.²³⁷ Yani ayet, Yahudilere cevaben Hz. Peygamber’e (as) inmiştir ve sizin iddia ettiğiniz gibi değildir, demektir. Allah birdir, ebeveyn ve evlatların nispetinden münezzehtir. Yakup (as) ve evlatları da muvahhitlerdendir, şeklinde bir yaklaşım göstermektedir.

²³⁵Mukâtil b. Süleyman, et-*Tefsirü'l-Kebir*, Dârü İhya’i-Türas, Beyrut 2002, 1/140; el-Mâtürîdî, *Te’vilâtü'l-Kur’ân*, 1/576.

²³⁶ Seyyid Kutup, *Fi Zilal’il Kur’ân*, Dünya Yayıncılık, İstanbul1989, s.70.

²³⁷Heyet, *el-Mu’cemü'l-Vasît*, 2/1016.

el-Mâtürîdî, Yakup (as)’ın evlatlarının cevaplarını şöyle aktarır: “Hz. Yakup’un evlatları, biz senin ölümünden sonra da tevhidi benimseriz. Bir olan Allah’a ibadet ederiz. Allah’ın birliğine, tüm semavi kitaplara ve peygamberlere iman ederiz. Aralarında Yahudi ve Hristiyanların ayırıştırma yaptığı gibi ayırım yapmayız.” demişlerdir.²³⁸ el-Mâtürîdî burada, tevhidi ifade eden kavramları, Yahudilerin iddialarına bir reddiye olarak görür.

el-Mâtürîdî’nin yaklaşımından, ayette geçen “إِلَهًا وَاحِدًا” sözcüğünün; tevhidi benimsemek, Allah’ın bir oluşunu ifade etmek, -Yahudi ve Hristiyanların bozuk akidesinin aksine- Hz. İbrahim’in Hanif dinini benimsemesi, anlamlarına geldiğini söylemek mümkündür.

"وَالْهَيْكُلُ إِلَهٌ وَاحِدٌ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ"

*“Tanrınız bir tek Tanrı’dır; O’ndan başka tanrı yoktur, O rahmandır, rahîmdir.”*²³⁹

Ayette geçen “إِلَهٌ وَاحِدٌ” kelimesi, yukarıda bahsi geçen tevhid’in, sözlük ve ıstılahi anlamlarında kullanılmıştır. Ayetteki “وَاحِدٌ” kavramı, teklik (infirad) manasına gelir. “وَاحِدٌ” ilkesinin hakikati ise tecezzi kabul etmeyen, bölünemeyen anlamlarına gelir. Bu ayette, Allah’ın sıfatı olarak kullanılmıştır. Manası: Eşi ve benzeri olmayan, hiçbir şeyin benzemediği bir/vahid’dır. Tevhid anlamına gelen “وَاحِدٌ” kelimesi; Allah’ı eş, benzer ve denkten tenzih eder.²⁴⁰ Nitekim ayette geçen bu ifade için şu izahatlar yapılmıştır: “İlahlıkta tek olup hiçbir ortağı yoktur. Ondan başkasının *İlah* olarak isimlendirilmesi doğru değildir. “*Ondan başka İlah yoktur.*” ifadesi, Allah’tan başkasını nefyedip zatını ispat etmekle vahdaniyeti ortaya koymaktadır.²⁴¹

Ayetin tefsiri yapılırken “وَاحِدٌ” kelimesinin anlamlarına dair şu bilgiler dile getirilir: “Vahid; Allah’ın zatında, sıfat ve fiillerinde benzeri ve ortağı olmayan anlamındadır. Ayrıca kulluğa layık olma bakımından, onun denginin olmadığını, tüm kemal sıfatlara haiz olduğunu, bölünmeyi kabul etmediğini, ifade eder. Buradaki maksat sayıdan ziyade sıfat olarak Allah’ın bir ilah olduğunu dile getirmektir.”²⁴² Buradaki tevhidin, rübubiyet tevhidi olduğu belirtilir.²⁴³ O halde bu ayet, vasıf ve

²³⁸ el-Mâtürîdî, *Te’vîlâtü’l-Kur’ân*, 1/576.

²³⁹ Bakara, 2/163.

²⁴⁰ el-Vâhidî, *el-Basît fî Tefsîri’l-Kur’ân*, 3/449; el-Hâzin, *Lübâbü’t-Te’vîl*, 1/98.

²⁴¹ ez-Zemahşeri, *el-Keşşaf*, 1/210.

²⁴² el-Alusi, *Ruhul Meani*, 3/65.

²⁴³ Mukâtil b. Süleyman, *et-Tefsîrû’l-Kebîr*, 1/153.

nitelik birliğini konu edinmiştir. Çünkü yapılan tefsir ve yorumlar göz önünde bulundurulacak olunursa ayetin, Allah'ın birliğini, çokluk açısından değil de ibadete layık açısından ele aldığı görülecektir.

Birlik/ehadiyyet kavramının bir açıklamaya ihtiyaç duyulmayacak kadar kesin olduğunu savunanlar da mevcuttur. Zira bu görüşte olanlar bu iddialarını “bir şeyin niteliklerinden birine dayanarak *bir* diye nitelendiği” teziyle temellendirirler.²⁴⁴ Ayette yer alan “إِلَهُوَاحِدٌ” tamlaması kimi eserlerde şu şekilde açıklanmaktadır: “Yüce Allah birdir. Çünkü ona ait olan sıfatta başkasının ortaklığı söz konusu değildir. Tıpkı ilahlık sıfatında olduğu gibi. Bu, O'nun şanına yaraşır bir birliktir.”²⁴⁵

Ayet “وَإِلَهُكُمْ إِلَهٌ وَاحِدٌ” şeklindedir. Yani *ilah* kelimesi iki kez kullanılmıştır. Eğer “Allah, bir ilahtır.” denilseydi bu cümle *tevhidi* ifade etmeyecekti. Çünkü müşrikler, diğer ilahların her birini *bir* ilah olarak kabul ettikleri gibi Allah'ı da bir ilah olarak kabul edeceklerdi. Eğer “Sizin ilahınız birdir.” denilseydi, bu cümle de apaçık bir şekilde *tevhidi* ifade etmeyecekti. Çünkü akıllarda bu ilahın, tür içinde bir ilah olduğu düşüncesi uyanabilirdi. Sözü edilen ise ilahlık makamıdır. Ancak “Sizin ilahınız bir tek ilahtır.” denildiğinde, ilahlığın tekliği vurgulanmış olur. Zira *iki ilah ve çok ilah* anlamlarının karşıtı olan *إِلَهُوَاحِدٌ* /*birilah*'ın anlamı *إِلَهُكُمْ* /*ilahınız* sözünün yanında yer alınca, ilahlık makamını inanılan ilahlar içerisinde teke indirgeyerek, apaçık bir şekilde *tevhidi* ispat ve ifade etmiş olur.”²⁴⁶

“لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ” (O'ndan başka tanrı/ilah yoktur) pasajı, Allah'ın birliğinin ifadesi olan “وَإِلَهُكُمْ إِلَهٌ وَاحِدٌ” kısmını pekiştirmektedir. Zira Kur'an'da pekiştirmeye çoğu yerde başvurulmuştur. “Kur'an-ı Kerim'in, farklı pekiştirme üslupları ile son derece ağırlık vererek vurguladığı Allah'ın birliği ilkesinden, insanların kulluk ve ibadet sunacakları mabud birliğini doğurur.”²⁴⁷ Bu ikinci cümleyle, ilk cümlenin *tevhide* ilişkin anlamını pekiştirmek ve zihinlere olumsuz bir anlamın engellenmesi amacıyla yer verildiği ifade edilir. Bu cümleyle, Allah'ın dışında ilahlık niteliğine sahip bir varlık olduğuna dair asılsız bir kuruntuya, batıl bir inanç hayaline bağlı olarak iddia edilen düzmece ve uyduruk ilahların bu niteliğe sahip olmadıklarına, vurgu

²⁴⁴Muhammed Hüseyin Tabatabai, *el-Mizan Fi-Tefsiri Kur'an*, (çev. Vahdettin İnce) Kevser Yayıncılık, İstanbul 2017, 1/599.

²⁴⁵Tabatabai, *el-Mizan Fi-Tefsiri Kur'an*, 1/599.

²⁴⁶Tabatabai, *el-Mizan Fi-Tefsiri Kur'an*, 1/600.

²⁴⁷Fi Zilal'il Kur'an, 1/94.

yapma amacına yöneliktir.²⁴⁸ Yani buradaki amaç, herkesin anladığı gibi, Allah'tan başka ilahların varlığını reddedip Allah'ın varlığını ispat değildir. Buradaki asıl maksat, yukarıda da değinildiği gibi nitelik birliğidir. Buradaki makam, nitelik ve vasfın ispatı makamıdır. İlahlık vasfına ve niteliklerine sahip olmayan batıl ilahları reddedilir.

Ayet, el-Mâtürîdî görüşleri etrafında özetlenecek olunursa burada, “*ilah* kelimesinin zikredilme sebebi Araplarca tapınılan her mabudun ilah diye isimlendirilmesidir. Bu kullanılış dikkate alınmış olmalı ki uluhiyete ve ibadete layık olan ilahınız zatı itibariyle birdir, denilmiştir. el-Mâtürîdî'nin bu ayete yaklaşımı kendisinden önceki müfessirlerle aynıdır. el-Mâtürîdî'nin bu ayete yaklaşımı, kendisinden sonra gelen müfessirlerce de savunulmuştur. el-Mâtürîdî de buradaki birliğin sayısal olmaktan ziyade nitelik birliği olduğunu ifade eder. Bunu da şöyle dile getirir: “Buradaki *bir* oluş yaratılmışlarda görüldüğü üzere sayı bakımından bir oluş değildir çünkü yaratılmışlar sayılara, eş/çift olmaya ve benzeşmeye bağlı varlıklardır. Allah ise, zâtında bir olduğu gibi, azamet ve yücelikte, yaratıkların kendilerine ve sahip oldukları bütün niteliklere benzemekten münezzehe oluşta da birdir.”²⁴⁹ “*Sizin ilahınız bir tek ilahdır*” ifadesinde de bir olan ilahın ispatı vardır. Müşriklerin zanlarınca çok olan ilahlar dışlanmakta ve ilahın tek oluşu ifade edilerek çok ilahların varlığı düşüncesi ve akidesi reddedilmektedir. el-Mâtürîdî'nin de ifade ettiği gibi, “ilahlık vasfına sahip yalnızca Allah'tır; onun dışında bu vasıfta ilahların varlığı düşünülemez ve ispatlanamaz.”²⁵⁰

İhlâs sûresinde konu edilen tevhid, burada “*وَأَحَدٌ*” kelimesiyle ifade edilmektedir. Daha önce ehad ve vahid kelimelerin aynı anlamda kullanıldığı ve İhlas suretinde geçen *ehad* kelimesinin de *vahid* anlamına geldiği, eserlerden nakiller yapılarak ifade edildi. Burada da *vahid* Allah'ın birliğini vasıf olarak ispat etmektedir.

1.2. Teslisi Red Açısından Tevhid

Allah'ın birliğini, biricik ve tek olduğunu, eşi ve benzerinin olmadığını, Hristiyanların, Hz. İsa'yı Allah'ın evladı olduğu iddialarına karşın, Allah'ın evlat edinmediğini, çocuk sahibi olmadığını yani kimsenin babası olmadığını veciz bir şekilde

²⁴⁸ Tabatabai, *el-Mizan Fi-Tefsiri Kur'an*, 1/600.

²⁴⁹ el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 1/609

²⁵⁰ el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 1/610.

ortaya koyan ayetlerden bir de “Nisâ, 171.ayetidir”. Ayet; Hristiyanların, Allah’ın birliğinin yanında teslis inancına sahip olmalarını kınar ve bu teslis inancının yanlış olduğunu, haktan sapma ve batıl olduğunu açık bir şekilde ifade eder. Hz. İsa’ya yüklemiş oldukları ilahi boyutu reddeder.

” يَا أَهْلَ الْكِتَابِ لَا تَغْلُوا فِي دِينِكُمْ وَلَا تَقُولُوا عَلَى اللَّهِ إِلَّا الْحَقَّ إِنَّمَا الْمَسِيحُ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ رَسُولُ اللَّهِ وَكَلِمَتُهُ أَلْقِيهَا إِلَى مَرْيَمَ وَرُوحٌ مِنْهُ فَأَمِنُوا بِاللَّهِ وَرُسُلِهِمْ وَلَا تَقُولُوا ثَلَاثَةٌ انْتَهُوا خَيْرًا لَكُمْ إِنَّمَا اللَّهُ إِلَهٌ وَاحِدٌ سُبْحَانَهُ أَنْ يَكُونَ لَهُ وَلَدٌ لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَكَفَى بِاللَّهِ وَكِيلًا ”

“Ey Ehl-i kitap! Dininizde aşırı gitmeyin ve Allah hakkında, gerçek olandan başkasını söylemeyin. Meryem oğlu İsa Mesîh ancak Allah’ın elçisidir, Allah’ın Meryem’e ulaştırdığı kelimesidir ve O’ndan bir ruhtur. Şu hâlde Allah’a ve peygamberlerine iman edin, "üçtür" demeyin, bundan vazgeçin; hakkınızda hayırlı olan budur. Allah ancak bir tek ilâhtır. O, çocuğu olmaktan münezzehtir, göklerde ve yerde ne varsa hepsi O’nundur. Güvenmek ve dayanmak için Allah yeter.”²⁵¹

Ayetin başında geçen “ehl-i kitap” tamlaması”, genel olarak hem Yahudileri hem de Hristiyanları kapsamaktadır. Hristiyanlar, Hz. İsa’yı, ifrata kaçarak Allah’ın -haşa- evladı ve hululü olduğunu yani Allah’ın, Hz. İsa’nın bedeninde vücuda geldiğini iddia ettiler. Yahudiler de tefrite kaçarak -haşa- Hz. İsa’nın gayrı meşru bir evlat olduğunu iddia ettiler. Ayet, her iki gruba da hitap etmiş olabilir. Çünkü ayet, “dininizde aşırıya kaçmayın!” diye devam ederek ifrat ve tefritte bulunan bu iki topluma/millete işaret etmektedir.”²⁵² Kimi müfessirler, Yahudilerin bu konuda mevzu bahis olmadığını ve muhatap kitlenin yalnızca Hristiyanlar olduğunu savunurlar.²⁵³Sebebini ise konunun Hz. İsa’dan bahsetmesine bağlarlar. Ayrıca ayetin zahirinin akışı da hitabın yalnızca Hristiyanlara olduğunu gösterir. Burada muhatap kitlenin üzerinde durulmasının sebebi, ayetin teslise yer vermesi ve bunun üzerinden Hristiyanları ve inançlarını tevhid ilkesiyle reddetmesi olarak gösterilebilir.

Teslis: “Hristiyanlar; baba, oğul ve kutsal ruh adı altında “üç kişilikte tek tanrının varlığını tasdik ederler.” Hristiyanlara göre, kabul edilen bu teslis inancındaki üç kişilik tek tanrı şöyledir: Baba kâinatı yaratandır. Babanın hululü(bedenleşmesi)

²⁵¹Nisâ, 4/171.

²⁵² el-Mâverdî, *en-Nüket ve'l-Uyûn*, 1/546; İz b. Abdisselâm, *Tefsîru İz b. Abdisselâm*, 1/365; Ebû'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd en-Nesefî, *Medârikü't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl*, Dârü Kelimi't-Tayyib, Beyrut 1998, 1/418.

²⁵³Mukâtil b. Süleyman, *et-Tefsîrû'l-Kebîr*, 1/424; el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 3/425; el-Vâhidî, *el-Basît fi Tefsîri'l-Kur'ân*, 7/204; el-Hâzin, *Lübâbü't-Te'vîl*, 1/451; ez-Zühaylî, *et-Tefsîrû'l-Münîr*, 6/43.

olan oğul ise insanları günahattan kurtarmak için bedenleşmiş ve kendini çarmıhta feda etmiş biridir. Kutsal ruh ise insanların gönlüne sevgiyi yerleştirendir.”²⁵⁴Bu tanımdan yola çıkarak Hristiyanlar Allah’ın birliğine inanıyorlar fikri çıkarılabilir. Zira kendilerince üç uknumlu, tek tanrı tasavvuru inancını kabul etmekte. ²⁵⁵ Onlar bu durumu tek tanrıcılık olarak görürler.

“Hazret-i İsa’ya Kelimetullah (Allah’ın kelimesi) ve “كَلِمَتُهُ” (O’nun kelimesidir) denilmesinin sebebi, bir baba ve sperm olmaksızın Allah’ın bir sözü ve emriyle var edilmesinden dolayıdır; başka bir anlamı yoktur.”²⁵⁶ yorumu yapılmaktadır.

Hristiyanlar, ayette geçen “وَرُوحٌ مِنْهُ” pasajını, “Hz. İsa’nın, Allah’ın tezahürü olduğuna ve ondan bir parça olduğuna delil sayıyorlar. Burada onların, Hz. İsa’nın Allah’tan bir ruh olduğu ifadesini, Allah’ın ruhudur şeklinde değiştirdikleri görülmektedir.”²⁵⁷ “Ondan bir ruhtur.” kısmı hakkında şu yorumda bulunurlar: “Allah’ın burada, *ruh* kelimesini Hristiyanların aksine kendisine nispet etmesinin sebebi, Hz. İsa’ya teşrif/şereftir.”²⁵⁸ Allah; Hristiyanların, kendi teslis inançlarına delil olarak gördüğü bu bölümü kendilerince yorumladıklarını, teslisin yanlış bir sapma olduğunu kendilerine şöyle bildirmektedir: Hz. İsa sadece Allah’tan bir ruhtur. İlahlıkta herhangi bir payı yoktur. O halde sizlerde sınırı aşarak kelimeleri tahrif etmeyin, Hz. İsa’nın da tebliğ ettiği gibi Allah’a ve İsa (as) dahil tüm peygamberlere iman edin.

el-Mâtürîdî, “وَرُوحٌ مِنْهُ” hakkında şu görüşleri dile getirir: “Hz. İsa’nın ölülere (Allah’ın izniyle) diriltmesinden dolayı kendisine, Ondan bir ruhtur, şeklinde bahsedilmiştir.” ya da “Allah ona hayat verip onu bir ruh kıldı, Allah’ın elçisidir, Allah’tan bir emirdir.”²⁵⁹

“Üçtür” demeyin, bundan vazgeçin, hakkınızda hayırlı olan budur.” bölümü de yine Allah’ın birliğini ortaya koymaktadır. Hristiyanlar, üçün birine (teslise) inandıkları için eleştirilir ve Hristiyanların bu duruma son vermeleri istenir. Buradaki “üçten” maksat “baba”, “oğul” ve “kutsal ruh” tan (Ruhu-l Kudüs) oluşan üç uk-

²⁵⁴el-Hâzin, *Lübâbü’l-Te’vîl*, 1/452; Şinasi Gündüz vd., *Yaşayan Dünya Dinleri*, DİB Yayınları, Ankara 2007, s.95; Salime Leyla Gürkan, “TESLİS”, TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/teslis#2-islam-anlayisinda> (01.04.2024).

²⁵⁵er-Râzî, *Mefâtîhu’l-Gayb*, 11/271.

²⁵⁶ez-Zemahşeri, *el-Keşşaf*, 1/593.

²⁵⁷Ebü’l A’lâel-Mevdûdî, *Tefhimu-l Kur’ân*, İnsan Yayınları, İstanbul 2005, 1/438.

²⁵⁸el-Mâverîdî, *en-Nüket ve’l-’Uyûn*, 1/546; İz b. Abdisselâm, *Tefsîru İz b. Abdisselâm*, 1/365; ez-Zühaylî, *et-Tefsîrû’l-Münir*, 6/43.

²⁵⁹el-Mâtürîdî, *Te’vîlâtü’l-Kur’ân*, 3/426.

numdur (üç asıldır). Bununla alakalı tefsir kaynaklarında iki durum/görüş dile getiriliyor.²⁶⁰ Birinci görüş şöyledir: “Hristiyanlar, tanrı üç uknum halinde tek bir cevherdir, inancını benimserler. Baba uknumu, oğul uknumu ve ruhul Kudüs uknumu. Baba uknumu ile zatı, oğul uknumu ile ilimi, Ruhul Kudüs uknumu ile de hayatı kastederler. Kur’ân’ın da işaret ettiği asıl görüş olan ikinci görüş ise şöyledir: Hristiyanların bu sapkınlıkları, üç ilahı kabul şeklindedir. Hristiyanlar; Allah’ı, İsa ve Meryem’i üç ilah olarak görürler.”²⁶¹

Ayet, Hz. İsa’yı, “*Meryem oğlu İsa*” şeklinde tanıtır. Bu da ayetin, Hristiyanların iki tezahüründen biri olan lahuti yönüne sahip olduğu görüşünü reddettiğini gösterir. Ayrıca Hz. İsa’nın, Hz. Meryem ile ilişkisi çocukla anne ilişkisi gibidir. Allah ile ilişkisi ise onun elçisi oluşu ve bizzat onun emriyle, babasız olarak canlı bir beden halinde yoktan var edilmiş bir varlık olma cihetiyledir. Ayet, İsa’nın Allah’la olan ilişkisinin, “çocuğun babayla ilişkisi” şeklinde yorumlanmasına da kati bir şekilde karşı çıkmıştır.

Allah (cc), tevhid ilkesini, teslisi reddettikten sonra “إِنَّمَا اللَّهُ إِلَهٌ وَاحِدٌ” (*Allah ancak bir tek ilahdır*) ifadesiyle pekiştirmektedir. Vahid kelimesiyle, Allah’ın evlat edinmekten, eş ve benzerinin olmasından, hulul/tenleşme durumundan kesinlikle uzak olduğunu ortaya koymuştur. Zira ayetin devamında Allah’ın “teslisten münezeh olduğu” ve “evlat sahibi olmaktan yüce olduğu” ifadeleri yer almaktadır. Ayet, Hristiyanların iddia ettikleri gibi tevhidin teslisle bir olmayacağını, evlat edinme durumunun Allah’la ilişkilendirilemeyeceğini ayrıca *vahid* kavramıyla pekiştirerek ortaya koyar.

Nisâ, 171. ayeti takviye eden/destekleyen Mâide, 73. ayeti de bu ayetle aynı konuma sahip olup Hristiyanların teslis inancını kesin bir dille reddeder.

“لَقَدْ كَفَرَ الَّذِينَ قَالُوا إِنَّ اللَّهَ ثَالِثُ ثَلَاثَةٍ وَمَا مِنْ إِلَهٍ إِلَّا إِلَهٌ وَاحِدٌ وَإِنْ لَمْ يَنْتَهُوا عَمَّا يَقُولُونَ لَيَمَسَّنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ”

²⁶⁰el-Mâverdî, *en-Nüket ve'l- 'Uyûn*, 1/546,547; ez-Zemahşeri, *el-Keşşaf*,1/593,594; el-Beyzâvî, *Envârü't-Tenzil ve Esrârü't-Te'vil*, 2/111; el-Hâzin, *Lübâbü't-Te'vil fi Me'âni't-Tenzil*, 1/452.

²⁶¹Mâide, 5/116.

"Andolsun ki "Allah üç unsurdan biridir" diyenler de kâfir olmuşlardır. Halbuki bir tek Tanrı'nın dışında hiçbir ilâh yoktur. Şayet bu dediklerinden vazgeçmezlerse böylece kâfir olanları elem verici bir azaba çarptırılacaklardır."²⁶²

Allah (cc), bir önceki ayette olduğu gibi bu ayetle de Hristiyanların içine düştükleri fitneyi/sapmayı haber vermektedir. Her iki ayette de anlaşıldığı üzere Hristiyanlar, Allah'ın birliğini kabul etmekle beraber -haşa- teslisi de savunurlar. (Zanlanınca bunu tevhid olarak görürüler). Ayette, sahip oldukları bu saçma, tutarsız inançlar ve tutumlar eleştirilmektedir. Mâide sûresinde geçen ayette-Nisâ sûresinde geçen ayetten farklı olarak- "Allah için üçüdür." demelerinden dolayı, Hristiyanların küfre düştüklerini haber etmektedir. Ayetin sonunda Allah (cc), bu iddialarından vazgeçmedikleri takdirde onları dayanılmaz, acıklı bir azapla tehdit etmektedir.

Bir önceki ayet işlenirken değinildiği üzere, Hristiyanlar kadim olan ilah'ın, bir cevher ve üç unsurdan (uknum) oluştuğunu iddia etmişlerdir. Bu üç unsurdan biri, başka birinden doğmayan fakat -haşa- çocuk sahibi olan "baba" uknumudur. İkincisi, babadan meydana gelen fakat çocuk sahibi olmayan "oğul" uknumudur. Üçüncüsü ise baba ile oğul arasında vasıta olan "eş" tir.²⁶³ Bu iki ayette de Allah (cc), bu gibi iftiralarda bulunan Hristiyanları yalanlamış; Allah'ın tek bir İlah olduğunu, ondan başka herhangi bir hak mabudun bulunmadığını, baba veya evlat olmadığını bilakis tüm ebeveyn ve evlatların yaratıcısı olduğunu beyan etmiştir.

Hristiyanlar, az önce de ifade edildiği üzere Allah'ın birliğini kabul etmekle beraber, ilahın üç unsur olduğunu dile getirirler. Onlar (uknumlar) üçtür, aslında birdir demekteler. Bu iddialara bakılınca mantıktan ne kadar uzak ve tutarsız oldukları anlaşılacaktır. Hristiyanlar bu iddiada bulunurlarken bir gerçeği de göz ardı etmekte-ler. Şöyle ki bu çokluk eğer itibari değil de gerçek bir çokluk ise nitelenenin gerçek anlamda çok olmasını gerektirir. Eğer nitelenen unsur gerçek anlamda bir ise bu durumda çokluğun gerçek değil, itibari olması gerekir. Buna göre, nitelenen unsurda sayıca çokluğu ve sayıca tekliği biraraya getirmek, akla ve mantığa sığmaz. Yani bir nesne hem beyazdır hem de siyahtır, ifadesi ne ifade ediyorsa ve ne kadar mümkünse onların bu ifadeleri ve iddiaları da aynı düzeyde mümkündür. Bu yüzden bazı Hristiyan misyonerler, zaman zaman şöyle derler: "Teslis meselesi ilmî ölçülerle çözümü

²⁶²Mâide, 5/73.

²⁶³ et-Taberî, *Câmiü'l-Beyan*, 8/580.

kabul etmeyen, eski kuşakların görüşlerinden miras kalmış bir formüldür.”²⁶⁴Kendileri de bu tutarsızlıklarını itiraf etmekte.

Bu iki ayet; teslisi, Allah’ın bir tek ilah olduğunu “إِنَّمَا اللَّهُ إِلَهٌ وَاحِدٌ” “وَمَا مِنْ إِلَهٍ إِلَّا” ifadeleriyle reddetmektedir. Görüldüğü üzere İhlâs sûresinde *ehad* kelimesiyle ortaya konan gerçeği, burada da Allah’ın birliğini, eşsiz olduğunu, evlattan münezzehe olduğunu gerçekte ve hayalde onun bir tek olduğunu *vahid* kelimesiyle ifade etmiştir.²⁶⁵ Buradaki *vahid* kelimesini ayet bağlamında anlamlandırmak gerekirse şu manalara gelir: Yüce Allah zatında hiçbir anlamda çokluğu kabul etmez. Allah zatında tektir. Allah sıfatları ile nitelendiğinde ve adları ile anıldığında, bu durum O’nun zatına bir şey eklemeyiz. Çünkü yüce Allah zatında tektir ne gerçekte ne hayalde ne de akılda parçalara bölünmez. Zira bir önceki ayette (*Mâide*, 72), Hz. İsa’nın bizzat kendisi de teslisin yanlış olduğunu, “Benim de sizin de rabbiniz olan Allah’a kulluk edin!” sözleriyle dile getirmiştir. Ayrıca Hz. İsa; Allah’ın evladı olmadığını, onun bir kulu olduğunu da bizzat ifade etmektedir.²⁶⁶ Bu bilgilerden yola çıkarak vahid kelimesinin anlamını şu şekilde özetlemek mümkündür: İlah tektir. Bu teklik ise sayı ve sıfat olarak çokluğu kabul etmez. Yani zatında ve sıfatlarında, gerçek ve varsayımda çokluğa açık değildir. Tevhide muhalefet edenlerin İslam dairesinden çıkması, tevhidin önemini gösteren durumlardan biridir. Ayet, tevhidin aksine Allah’ın çokluğunu, evlat edindiğini kabul edenlerin, İslam dışına çıktıklarını, yanlış ve yakıcı azaba götüren bir yolda olduklarını da ifade eder.

Ayetleri el-Mâtürîdî özelinde ele almak gerekirse el-Mâtürîdî, “dininizde aşırıya gitmeyin!” kısmını, Allah hakkında yanlış beyanat ve itikatta bulunmayın anlamında görür. Allah’ın -haşa- eşi, çocuğu vardır demeyin; bundan kaçının, demektedir. Hz. İsa’nın, “Allah’ın, Meryem’e ulaştırdığı kelimesidir ve ondan bir ruhtur.” sözünden, “Allah ol demiş, o da olmuştur,” anlamı kastedilmektedir. Diğer insan ve varlıklara “ol” emri verip öldürdüğü gibi Hz. İsa hakkında da “ol” demiş böylelikle vücut bulmuştur. Araplar, bir şeyin sebebine nispet edilmesini çokça yaparlar. Bura-

²⁶⁴ Tabatabai, *el-Mizan*, 6/95.

²⁶⁵ Muhammed Mütevellî eş-Şa’râvî, *Tefsîru Şa’râvî (el-Havâtur)*, y.y., 1997, 12/7625

²⁶⁶ Meryem, 19/30. “Cevabı çocuk verdi: “Ben Allah’ın kuluyum; O, bana kitap verdi ve beni peygamber yaptı.”

da da Allah'ın, Meryem'e ulaştığı emri ve kelimesi olduğundan, ona nispeten "Allah'ın kelimesi" ifadesi kullanılmıştır.²⁶⁷

İki ayette de Allah (cc), Hristiyanların savundukları teslis inancına ve yanlış akidelerine dört reddiye ile cevap vermiştir. Birinci reddiyede, Allah'a yönelik yakışsız söylemler ve tevhide aykırı yaklaşımlar içerisinde bulunmayın ikazında bulunur. İkinci reddiyede, Hz. İsa'nın bir beşerden tevarüs etmesinden dolayı, Allah'ın evladı olamayacağı üzerinde durulur. Şayet evladı olmuş olsa -haşa- Enbiyâ, 17. ayet-i kerîmesinde şu ifadeler yer almazdı: *"Eğer biz eğlence edinmek isteseydik, onu kendi katımızdan edinirdik, bunu asla yapmayız."* Allah, bu ayet-i kerîmede, "Bu durumun gerçek olabilme olasılığı olsaydı bunu insanlara bırakmaz biz hallederdik." anlamını kastetmektedir. Bu ifadeden de anlaşılacağı gibi bu tutum ve inanç, gerçeğe aykırıdır. Üçüncü reddiyeyi ve tevhidin işaretini de *"Allah hakkında üçtür demeyin, bundan vazgeçin çünkü O, tek bir ilahdır (vahittir)."* ayet-i kerîmesiyle açıklar. Zaten vahdaniyetin açık ve net olduğu, *vahid* kelimesi ile de ifade edilmektedir. Burada bunun detayına girmeden tekrar hatırlatmak gerekirse *vahid* demekle; iki, üç vb. ilah olamayacağı kastedilir. Dördüncü reddiyede ise Allah'ın evlat edinmediği, bundan münezzehe olduğu dile getirilir. Yani Allah'ın bir ilah olduğunu kabul etmekle, tevhide ulaşılabacağı anlatılmak istenir. Bununla, zanlarınca savundukları gibi evlat edinmediği, sayısal veya nitelik olarak çokluğu kabul etmediği (vahid), eşi, dengi ve benzerinin olmadığı açıkça ortaya konulmuştur.

"Andolsun ki 'Allah üç unsurdan biridir' diyenler de kafir olmuşlardır." Buradaki kafir olmuşlardır ifadesiyle, bilmelerine rağmen kafir olmuşlardır, anlamı kastedilmektedir. "Küfre girişlerinin birinci delili şudur: Onlar, Cenab-ı Hakk'ın gerçek tanrı olduğunu biliyorlardı, peki O Allah ise nasıl olur da üç unsurdan biri olur? Onlar, *"O Allah'tır."* dedikleri zaman, artık ortada ikincisi ve üçüncüsü yoktur; böyle bir iddia akli bir çelişkidir. İkinci delil de onlar gökleri ve yeri Allah'tan başkasının yaratmadığını iddia etmekte, kendilerini de Allah'tan başka birinin yaratmadığını söylemekteler. Sözü edilen bu varlıkları, O'ndan başka biri yaratmadığına göre nasıl başkasına ilah diyorlar? Kesinlikle, kendisinden başka ilah olmayan Allah bunları yaratmıştır. Nitekim Cenab-ı Hak: "Halbuki bir tek Tanrı'nın dışında hiçbir ilah yok-

²⁶⁷eI-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*,3/424-427.

tur.” buyurmaktadır. Yani onlar da Allah'tan başka hiçbir tanrı bulunmadığını bil-
mekte fakat bu konuda inatçılık ve kibir göstermektedirler.”²⁶⁸

Hız. İsa'ya ilahlık atfeden ve teslis inancını savunan Hristiyanlara cevap ma-
hiyetinde olan bu iki ayette, Allah'ın birliği, ilahlıkta ortağının olmadığı, Allah ve
Hz. İsa arasındaki ilişkide baba oğul benzerliğinin söz konusu olmadığı vurgulan-
maktadır.²⁶⁹ Ayrıca Allah'ın eş ve evlattan münezzeht olduğunu belirterek kendisine
layık olmayan ne varsa hepsini reddetmektedir. Bu ayet, İhlâs sûresinde “O, doğma-
mış ve doğurmamıştır” ayetinin ifadesi gibi, Allah'ın herhangi bir evladı olmadığını
ispatlama hususunda aynı konuya temas etmektedir. Zira İhlâs sûresi tevhidin tanı-
mını bizzat kendisi “Allah doğmamış ve doğurmamıştır hiç kimse/şey O'na denk de-
ğildir.” şeklinde yapmaktadır. Bu iki ayette farklı kelimeler kullanılarak aynı noktaya
işaret edilmiş, Allah'ın evlattan/baba olmaktan uzak olduğu belirtilmiştir.

1.3.Allah'ın Şahitliği Ekseninde Tevhid

Allah'ın birliğini ve ortaklardan münezzeht olduğunu bildiren bir başka ayet,
En'âm,19. ayetidir. Ayette, Allah'ın her şeyi yarattığını kabul etmelerine, hüküm
sahibi ve en üstün olduğunu ikrar etmelerine rağmen; Allah'a ortak koşan, ondan
başkalarına secde eden, kulluk eden ve bunu Allah'a yakınlaşma vesilesi addeden
müşriklerin, tevhide aykırı tutumları reddedilir ve yalnızca Allah'ın bir olduğu, or-
taklardan beri olduğu gerçeğini kabul etmenin *tevhid* olduğu bildirilir. Ayrıca, tevhid
davasının en büyük şahidinin Allah olduğu haber edilerek insanlara doğru yol göste-
rilir.

“ قُلْ أَيُّ شَيْءٍ أَكْبَرُ شَهَادَةً قُلْ اللَّهُ شَهِيدٌ بَيْنِي وَبَيْنَكُمْ وَأُوحِيَ إِلَيَّ هَذَا الْقُرْآنُ لِأُنذِرَكُمْ بِهِ وَمَنْ بَلَغَ
أَنْتُمْ لَنْ تَشْهَدُونَ أِنَّ مَعَ اللَّهِ إِلَهَةً أُخْرَى قُلْ لَا أَشْهَدُ قُلْ إِنَّمَا هُوَ إِلَهٌ وَاحِدٌ وَإِنِّي بَرِيءٌ مِّمَّا تُشْرِكُونَ ”

“De ki: "Hangi şahidin şahitliği daha güvenilirliğdir?" De ki: "Benimle sizin aranızda
Allah şahittir. Bu Kur'an bana hem sizi hem de ulaştığı herkesi onunla uyarmam için
vahyedildi. Yoksa siz Allah'la beraber başka tanrılar olduğuna şahitlik mi ediyorsu-
nuz?" De ki: "Ben buna şahitlik etmem." De ki: O, ancak bir tek Allah'tır; ben sizin
ortak koştüğünüz şeylerden kesinlikle uzağım.”²⁷⁰

²⁶⁸eI-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 3/565,566.

²⁶⁹ Yani babadan olan evladın babaya benzemesi doğaldır, görüşü Hristiyanların, Hz. İsa'nın -haşa- Al-
lah'ın evladı olduğunu iddia etmeleri ve bunun da oğul babaya benzer tezini ortaya atmaları kastediliyor.

²⁷⁰En'âm, 6/19.

Ayetin tevhidi bariz bir suretle ifade ettiğini, şu cümlelerden net bir şekilde anlamak mümkündür: “Yoksa siz Allah’la beraber başka tanrılar olduğuna şahitlik mi ediyorsunuz?” Bu pasaj ilk bakışta soru gibi görünse de “Siz Allah’la beraber başka ilahlar olduğuna şahitlik ediyorsunuz.” anlamına geldiği için aslında soru değil bir cevaptır (haber).²⁷¹ Az önce de ifade edildiği üzere müşrikler; her şeyin yaratıcısının Allah olduğunu, Allah’ın tüm alemi dahi yarattığını, dünyadaki düzenin sani’i olduğunu kabul etmelerine rağmen, Allah’a ortaklar koşarak tevhid ilkesine aykırı davranırlar. Bu ayet, onlara şunu hatırlatmaktadır: Allah’ın birliğine ve Rab oluşuna dair mucizeler ve deliller önünüze konduğu halde sizleri, yeri ve gökleri O’nun yarattığını kabul ve ikrar etmenize rağmen;²⁷² O’nun sayesinde geçiminizi sağladığınızı,²⁷³ O’nun sayesinde yaşadığınızı ve O’nun emri ile öldüğünüzü²⁷⁴ bildiğiniz halde yine de Allah’la beraber başka ilahlar olduğuna şahitlik ediyorsunuz. Bunca şeye rağmen yine de Allah’a ortak koşunuz. Oysa siz kul olmakla yükümlü olmanıza²⁷⁵ rağmen, kalkıştığınız bu iş size düşmezdi.

Ayet, onların yaptıkları bu ortaklığa ve başka ilahların varlığına yaptıkları şahitliğe Peygamber’in (as) katılmadığını, onların ortak koştuklarından da uzak olduğunu dile getirir. Ayrıca Peygamber’in, her şeyin yaratıcısı olan tek bir ilahın varlığına şahitlik ettiğini de ifade eder. Ayet-i kerîmede bu husus şöyle ifade edilmiştir: “Ben buna (yaptığınız gayri tevhid şahitliğinize) şahitlik etmem. Ben ancak onun tek bir ilah olduğuna şahitlik ederim. Sizin kendisine ortak koştuğunuz şeylerden kesinlikle uzağım.”²⁷⁶ Peygamber’in (sav) bu şahitliği, Allah’ın birliğine yönelik bir şahitliktir ve müşrikler tarafından iddia edilen düzmece ilahların inancından uzak oluşun ilanıdır. Ayrıca ayet, müşriklerin tutumlarına karşı şu cevabı vermektedir: Allah’tan başka otorite sahibi başka bir Hâkim bulunduğu konusunda, hiçbir bilgiye sahip değilsiniz. O halde Allah’tan başkasına hizmet etmeniz veya tapmanız doğru değildir. Ayetteki *vahid* kelimesi, sözlük ve terim anlamlarında kullanılmıştır. Dolayısıyla

²⁷¹el-Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 4/41.

²⁷²Ankebût, 29/61.

²⁷³Hicr, 15/20.

²⁷⁴Âl-i İmrân, 3/145.

²⁷⁵Ankebût, 29/56; Zâriyât, 51/56.

²⁷⁶el-Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 4/41,42.

şirki reddeder. Zira ayette geçen *vahid* kelimesi, “Allah’ın bir ilah olduğunu, ulûhiyet ve ubudiyete layık tek ilah olduğunu”²⁷⁷ ortaya koymaktadır.

1.4.Rübubiyet Ekseninde Tevhid

Daha önce tevhidin üç çeşit olduğu ifade edilmişti.²⁷⁸Bu üç tevhid çeşidinden ilk ikisi, rübubiyet tevhidi ve uluhiyet tevhididir. Rübubiyet ve uluhiyet tevhitlerin; hükümlerinin yalnız Allah’a mahsus olduğu, ibadetin ancak O’na yapılacağı, itaat ve boyun eğmenin O’na mahsus olduğu, karar merciinin Allah olduğu, helal haram koyma yetkisinin Allah’a mahsus olduğu (peygamberlere verilen yetki istisna) vb. anlamlara geldiğine değinilmişti. *Tevbe, 31.ayetinde* de hem rübubiyet hem de uluhiyet birliğinin olması gerektiği belirtilmiş yani “Tanrı ve Rab” olarak tek bir varlığa inanıp bağlanmanın zorunluluğu dile getirilmiştir. Ayet, Hristiyan ve Yahudilerin tarzlarını ve tutumlarını reddederek Allah’ın tek bir ilah olduğu gerçeğini ifade eder. Ayet hem temsili bir şekilde başkalarını kendilerine rab edinmelerinden hem de hakiki anlamda Allah’tan başkasına (Hz. İsa’ya) ilah vasfı vermelerinden bahseder.

"إِتَّخَذُوا أَحْبَارَهُمْ وَرُهْبَانَهُمْ أَرْبَابًا مِنْ دُونِ اللَّهِ وَالْمَسِيحَ ابْنَ مَرْيَمَ وَمَا أُمِرُوا إِلَّا لِيَعْبُدُوا إِلَهًا وَحَدًّا لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ سُبْحَانَهُ عَمَّا يُشْرِكُونَ "

*"Allah'ı bırakıp da din âlimlerini, rahiplerini, özellikle Meryem oğlu Mesih'i rab edindiler. Oysa tek bir Tanrı'ya kulluk etmekle emrolunmuşlardı. O'ndan başka tanrı yoktur; O yüceler yücesidir, onların yakıştırdıkları eş ve ortaklardan bütünüyle uzaktır."*²⁷⁹

Bu ayet-i kerîmede, Yahudilerin ve Hristiyanların yanlış inanç ve tutumları eleştirilmiştir. Yahudiler, din adamları anlamına gelen Ahbarları²⁸⁰ rab edinmişler; Hristiyanlar da din sınıfında olan papazları (rahipleri) rab edinmekle beraber, Hz. İsa'yı da ilah addetmişler.²⁸¹ Buradaki haham ve rahipleri rab edinme konusu, gerçek anlamda bir tapınma yoluyla rab edinme anlamına mı geliyor yoksa bununla başka bir anlam mı kastediliyor? Bu soruya cevap vermeden önce tevhide tekrardan kısaca değinelim. Daha önce de ifade edildiği gibi ilahi buyruklar ve tüm peygamberlerin

²⁷⁷ el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 4/42.

²⁷⁸Bkz. s.56.

²⁷⁹Tevbe, 9/31.

²⁸⁰el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an'da*, Ahbar kelimesinin: Alimler, Yahudi din bilginleri/rahip hüccesine sahip olanlar, Ruhban kelimesinin de kullar ve Hristiyan din bilginleri olan rahipler anlamlarının verildiğine değinir. 5/358.

²⁸¹Şinasi Gündüz vd., *Yaşayan Dünya Dinleri*, s.87, 104,106,110.

tebliğ ettiği mesajlar, semavi dinlerin temeli *tevhidle* bir bütünlük oluşturur. Peygamberlerin en temel gayesi; Allah'ın bir olduğunu, Allah'ın tüm yakışsız nitelermelerden münezzehe olduğunu insanogluna öğretmek ve bunu kabullendirmektir. Ancak zamanla, Yahudi ve Hristiyanların bu temel akideden saparak yanlış yollara tevessül ettikleri anlaşılmaktadır.²⁸² Kendileri gibi insan olan haham ve rahiplere, insanüstü varlıklarını gibi yaklaşmışlar; kayıtsız şartsız, onların dediklerini yerine getirmeye çalışmışlardır. Yukarıdaki soruya dönülecek olursa cevaben denilebilir ki haham ve rahipleri rab edinmeleri, onlara ibadet ettikleri ya da kulluk ettikleri anlamına gelmez. Bu iddianın dayanağı, konuya medar olan bu ayet hakkında neredeyse tüm klasik tefsirlerde mevcut olan şu meşhur rivayettir: Salebi ve başkalarının Adıyy b. Hatem'den rivayet ettiğine göre Adıyy şöyle der: "Boynumda altından bir haç ile Peygamber'e (sav) gittim (Adıyy bu olayı Müslüman olmak için gittiği sırada yaşamıştır). Peygamber (as) bana: "Ey Adıyy! Boynundaki şu putu çıkarıp at" dedi. Ve o sırada, Tevbe, 31. ayeti kerîmesini okuduğunu işittim "*Allah'ı bırakıp da din âlimlerini, rahiplerini, özellikle Meryem oğlu Mesih'i rab edindiler*" bunun üzerine ben de: "Ya Resulullah, biz onlara tapmıyorduk ki" karşılığını verdim. Buna mukabil Peygamber (as): "Onlar (haham ve rahipler), Allah'ın helal kıldıklarını haram saymıyorlar mıydı? Allah'ın haram kıldıklarını da helal saymıyorlar mıydı?" Evet öyle yapıyorlardı dedim. "Peki, sizler bu kararlarını kabul ederek onlara itaat etmiyor muydunuz?" diye sorunca ben de: "Ediyorduk, cevabını verdim." Peygamber (as): "İşte bu, onlara ibadet etmek demektir." dedi."²⁸³

Hadis-i şeriften de anlaşılacağı gibi, din adamlarını rab edinmelerindeki mana, mutlak anlamda ibadet etmek ya da secde etmek değildir. Zira buradaki rab edinmek, uluhiyet ve rübubiyet tevhidinde olduğu gibi Allah'a karşı takınılması gereken tutumu, Allah'a karşı göstermeyip; din adamlarının yaptıklarına göstererek, onlara itaat ederek, tevhide ve hak dine aykırı hareket ve tutumlarını sorgusuz ve sualsiz kabul ederek hareket etmek manalarına gelir. Allah'a mahsus özelliklerini - haram ve helal yetkisini- kendilerinde bulunduğunu iddia eden din adamlarına harfiyen uymaları, yaptıklarını tasdik etmeleri, onları tevhid dairesinden çıkarır. Ayrıca onların bu tutumları, Allah'a ortak koştuklarını gösterir. Kısaca özetlemek gerekirse

²⁸²Âl-i İmrân, 3/64,80; Mâide, 5/44.

²⁸³et-Tirmizî, 3095.

buradaki “rab edinme” ifadesi; Yahudilerin ve Hristiyanların din bilginlerini ve din adamlarını rab edindikleri, hakikat anlamında taptıkları anlamıyla değil rab benzeri bir otorite tanıdıkları manasıyla kullanılmıştır.

Başka bir hadis-i şerifte de yukarıdaki hadisi destekler nitelikte şöyle bir rivayet geçer: “Rebi’ şöyle der: Ben Ebu Aliye’ye, “İsrailoğulları arasındaki o rab edinme nasıl olmuş?” dediğimde, o şöyle dedi: “Hristiyan ve Yahudiler çoğu kez, Allah’ın kitabında, alimlerinin ve ruhbanlarının sözlerini muhalif sözler olarak görüyorlardı. Ama buna rağmen onların sözlerini alıyor ve Allah’ın kitabındaki hükümleri kabul etmiyorlardı.”²⁸⁴ Bu iki rivayet, aynı anlama geldiği için şu sonuca varmayı sağlar: Tevhidin ve akidenin yalnızca başka ilahlar edinilerek onlara tapmakla bozulamayacağı, başka yollarla da bozulabileceği bilgisi hem ayette hem de rivayet edilen hadislerde verilmektedir.

İlahlara itaat edildiği gibi din bilginlerine ve ruhbanlara itaat etmenin de rab edinmek olduğu görüşü, başka ayetlerde de mevcuttur.²⁸⁵ Mâtürîdî’nin bu konudaki çıkarımı, duruma güzel bir şekilde açıklık getirmektedir. “Hiç kimse şeytana ibadet etmek ve itaat etmek üzere yönelmez. Fakat ayetlerde, ona ibadetin yapılması nispet edilmiştir. Çünkü insanlar, davet ettiği ve emrettiği şeylerde şeytana icabet etmektedir. İtaat etmek, rab edinmek olarak telakki edilmiştir. Ayetteki söz konusu durum da bundan ibarettir.”²⁸⁶

Hristiyanların, Hz. İsa’yı ilah olarak görmelerine gelince bu ilahlık hakikat anlamındadır. Çünkü Hristiyanlar, onun ilah olduğunu ve ilah oğlu ilah olduğunu söylemişlerdir.²⁸⁷ (Daha önceki ayetler işlenirken de bu konuya yer verilmişti).²⁸⁸ “Oysa tek bir ilaha kulluk etmekle emrolunmuşlardı.” Bu bölümde geçen *vahid* kelimesi, yukarıda zikri geçen *tevhid* çeşitlerinin her birini ifade eder. Çünkü ayet; itaat etmenin, kayıtsız şartsız din bilginlerinin sözlerine uymanın, rab edinmek olduğunu belirtir. İsa Mesih’i rab edinmişlikleri ifade edildikten sonra, *vahid* kelimesi ile bunlara reddiye mahiyetinde bir cevap verilmiştir. Yukarıdaki ayetten anlaşılan o ki burada kullanılan *vahid* kelimesi; ibadetin, itaatın, koşulsuz şartsız boyunduruk kabul

²⁸⁴er-Razi, tefsirde, 16/31.

²⁸⁵Meryem, 19/44; Sebe’, 34/41; Yâsîn, 36/60.

²⁸⁶el-Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 5/358.

²⁸⁷el-Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 5/359.

²⁸⁸Bkz. S.64.

etmenin ve gerçek anlamda tek ve biricik olma nitelik ve vasıfların ancak Allah'a mahsus olduğu anlamlarına gelen bir kelimedir. Zira yapılan yanlışlara *vahid* kelimesiyle karşılık verilmesi, bunu gösterir. İcmali anlamda ayette kullanılan *vahid* kelimesi de semavi dinlerin özü olan *tevhidi* ifade eder.

Ayetin devamında yer alan, “*O ilah ki kendisinden başka ilah yoktur.*” kısmı da tevhidi, Allah'ın birliğini ve tekliğini ifade eden bir önceki bölümü pekiştirmektedir. “*Kendisinden başka ilah olmayan*” ifadesi, “*Halbuki onlara, tek bir ilaha ibadet etmeleri emrolunmuştu.*” ifadesinin içerdiği *tevhidin* bütünleyici açıklaması konumundadır. Çünkü putlara tapanların büyük bir kısmı, birden çok ilahın varlığına inanırlar fakat bununla beraber bunlar arasında sadece bir tanesine ibadet ederler. Dolayısıyla *tevhid* inancı, yalnızca bir ilaha ibadet etmekle gerçekleşmiş olmaz. Ayrıca ibadet edilen ilahtan başka ilah olmadığının ifade edilmesi ve bunun da kalben kabul edilmesi bir zorunluluk arz eder.

Zaten akıl sahipleri düşünseler Hz. İsa'nın bir bayana (beşere) nispet edilmesini (ondan doğması) ifade eden “Meryem oğlu İsa” ifadesinden, O'nun bir beşerden olduğunu, dolayısıyla ilah olmadığını ve olamayacağını bilirlerdi. Bu ifadeden yola çıkılarak Allah'ın, İsa'nın bedeninde hulul etmesi, İsa'nın ilah olması gibi inançların, sapkın ve batıl inançlar olduğu kanaatine varılabilir. Yüce Allah; onların rahiplerine yakıştırmadıklarını, Allah'a yakıştırmaya çalıştıklarını,²⁸⁹ ayetin sonundaki “*O (Allah), onların ortak koştuıkları şeylerden münezzehtir.*” sözleriyle reddederek tevhidin her çeşidiyle -uluhiyet, rübubiyet ve isim ve sıfatlar tevhidi-Allah'a has kılınmasının olmazsa olmaz olduğunu beyan eder.

1.5.Çok Tanrıçılığın Tutarsızlığı ve Olumsuzlukları

Allah'ın birliği yani tevhidin ifade edildiği kavram olan *vahid* kelimesi, *Yûsuf,39.ayetinde* de kullanılmıştır. Bu ayette Hz. Yûsuf; Mısır halkının taptıkları, rab olarak gördükleri çok tanrıçılığı eleştirerek tek tanrıçılığın gerekliliğine vurgu yapmaktadır. Çok tanrıçılığın sapkınlık olduğu bir yana, kimseye hayır getirmediği, doğrunun aksine yanlış olduğu ve karışıklığa yol açacağı vurgulanarak kınanmış ve mukabilinde bir olan Allah'a davet edilerek doğru ve gerçek olanın tek tanrıçılık olduğu belirtilmiştir.

²⁸⁹Yûnus, 10/68; Nahl, 16/62; Meryem, 19/92.

" يَا صَاحِبِي السِّجْنِ عَرَبَابٌ مُتَفَرِّقُونَ خَيْرٌ أَمِ اللَّهُ الْوَاحِدُ الْقَهَّارُ "

"Ey zindan arkadaşlarım! Çeşitli tanrılara mı, yoksa gücüne karşı durulamaz olan bir tek Allah'a mı (inanıp bağlanmak) daha iyi?"²⁹⁰

Ayetten, Hz. Yûsuf'un, Mısır halkının inanç bakımından çok tanrıçılığı benimsediği bilgisine sahip olduğu anlaşılabilir. Bu çıkarıma, Hz. Yûsuf'un ayette geçen "Çeşitli tanrılara mı?" nitelemesinden varılabilir. Mısırlılar; meleklerle, cinlere, insanlara, güneş, buzağı ve firavun gibi şahıs ve eşyalara taparlardı.²⁹¹ His ve duygularına göre bunlara kendilerince isimler vererek onları çoğaltmışlardı.²⁹² Bunların yanı sıra değerli ve seçkin insanların ölümünden sonra -tazim babında- onların putlarını da kendi elleriyle yapmışlar ve onlara da ibadet etmişlerdi. Yani putlara da tapmışlardı.²⁹³ Ayetin ifade ettiği "مُتَفَرِّقُونَ" dan, yani dağınık/farklı rablerden, bahsedilen inanç sistemi kastedilmiştir.

Hz. Yûsuf; burada, Allah'ın birliğini, ondan başka ilah olmadığını, akli deliller sunarak muhataplarına telkin etmektedir. Öncelikle soru sorma yöntemiyle dikkatlerini konuya çekmiştir. Daha sonra hiç sorgulamadıkları inançlarını, bir bakıma inana geldikleri tanrıları -ki batıl tanrılar- sorgulamayla karşılaşmışlar ve bu da onları bu hususta düşünmeye sevk etmiştir. Şayet çeşitli rabler ile tek ve her şeye üstün olan Allah arasında ibadet etme konusunda seçim yapılacaksa bunun sayıca fazla olan ilahlardan ziyade, bir olan Allah'a ibadet etmenin daha akla yatkın olduğunu zihinlerine yerleştirmiştir. Bu durumu da şöyle özetlemek mümkündür: Hz. Yûsuf, karşı tarafı da tevhide kazandırmak amacıyla onlara da yumuşak bir üslupla yaklaşmış ve varsayım üzerinden giderek örneklendirmede bulunmuştur. Akli delili şöyle kullanmıştır: "Sizin kabul ettiğiniz tanrıların hepsinin ibadet edilecek rab olduğunu kabul edelim. Düzensiz, düzmece ve nizamsız oldukları anlaşılacaktır. Her biri bir türden (مُتَفَرِّقُونَ), kimi büyük kimi küçük kimi de birbirine zıt sıfatlara sahiptir. Kimi altından kimi gümüşten kimi de farklı maddelerdendir."²⁹⁴ Bu düzensizlik de elbette düzensiz ve nizamsız bir ibadet problemini beraberinde getirecektir. Kabul edilen onca ilahlardan her biri, farklı ibadet tarzlarını isteyebilmektedir. Biri bir ibadet şekli isterken

²⁹⁰Yûsuf, 12/39.

²⁹¹er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 18/456,457; Vehbe ez-Zühaylî, *et-Tefsîrû'l-Münir*, 12/264.

²⁹²Yûsuf, 12/40; İbni-i Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, 12/276.

²⁹³er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 18/458; el-Vahidi, *et-Tefsîrû'l-Basît*, 12/119.

²⁹⁴el-Vahidi, *et-Tefsîrû'l-Basît*, 12/119; el-Hâzin, *Lübâbü't-Te'vîl fi Me'âni't-Tenzîl*, 2/529.

diğer bir ilah da kendisine daha başka bir şekilde ibadet edilmesini isteyebilir. Bununla birlikte onca ilahı aynı anda tek düze bir ibadet şekliyle memnun etmek de mümkün değildir. Kaldı ki rab başkasına hükmü geçendir (Kahhar olandır), başkasının hükmü geçen kimse olmamalıdır. Halbuki insanlar elleriyle yaptıkları bu putları, canları sıkılınca kırıp, ortadan kaldırabilir. Oysa bir tek ilah olsa belli bir ibadet ve düzen olsa yalnız ona yönelik ibadet edilse başkasının hükmü de geçmeyen aksine her şeyden üstün olan (Kahhar olan) ve her şeye hükmü geçen bir ilah olsa daha elverişli, isabetli, doğru ve yerinde olmaz mı?”²⁹⁵ Bundan sebep çok tanrıcılık ve getirdiği sancılardansa rahmet ve kolaylık veren, bir olan Allah’a ibadet etmek daha hayırlıdır. Hz. Yûsuf burada, akli muhakemeyi kullanarak muhataplarının dahi aklen inkâr edemeyeceği bir yolu tercih etmiştir. Zira “hak/semavî dinlerin temel hedefi, toplumu İslamlaştırmak; muvahhit kılmaktır. Bu yüzden Allah’a giden doğru yolun tek ve sağlam olması, farklı ve dağınık yollardan daha hayırlı ve isabetlidir.”²⁹⁶

Ayette yer alan, “*Yoksa tek ve her şeyden üstün olan Allah mı?*” soru cümlesiyle, Allah’ın tek ve üstün olduğu nitelemiştir. Bu da şu anlama gelir: Allah birdir. O, öyle bir birdir ki onun karşısında kendiliğinden var olan hiçbir varlık düşünülemez. Her şey, varlığını kendisinden (Allah’tan) alır. Dolayısıyla yüce Allah, zatı ve sıfatlarıyla birdir. Yani o bizatihi vücudunda bir olduğu gibi, sahip olduğu sıfatlar bakımında da biridir. Kendi nefsiyle kaimdir. Zira ayette geçen *vahid* kelimesi, İhlâs sûresinde de ifade edildiği üzere: “Birliği geçici olmayan, zevale maruz kalmayan ferd anlamına gelir. O; akrandan, yakını olmasından ve ortaktan uzaktır. Allah’ın birliği, başka birlere benzemez çünkü Allah dışındakiler birbirleriyle çoğalmaya müsaitken Allah bundan münezzehtir.”²⁹⁷

Ayette yer alan *Kahhar* sıfatı da tevhidi ifade eder. Bu sıfat; “Her şeyden üstün olan, her şeye boyun eğdiren ve zelil eden”²⁹⁸, anlamlarında kullanılır. *Vahid’le* beraber kullanılınca şöyle bir anlam oluşur: “Sizin tapmakta olduğunuz ilahlar zelil ve güçsüzdürler. O uydurulmuş tanrılar, o kadar güçsüz ve acizler ki insanlardan biri dilediğinde onları kırabilme gücüne sahiptir. Allah ise mülkünde tektir, kullarına ve tüm mahlukata karşı mutlak güç ve otorite sahibidir. Her şeyden üstündür, her şe-

²⁹⁵el-Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 6/241.

²⁹⁶Ramazan Altıntaş, *İslam Düşüncesinde Tevhid ve Tefrika*, Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sivas 1996, sayı. 1, s. 119.

²⁹⁷el-Hâzin, *Lübâbü’t-Te’vil*, 2/529.

²⁹⁸er-Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, 18/458; el-Hâzin, *Lübâbü’t-Te’vil*, 2/529.

ye/herkese galip gelen ve hiçbir surette mağlup olmayandır.”²⁹⁹ Hz. Yûsuf, Allah’ı *Kahhar* ismiyle/sıfatıyla niteleyerek muhataplarına şunu ifade etmiştir. Allah, diğer tanrıları ve sizin tapmış olduklarınızı kahretme gücüne sahiptir. Böylelikle, gücüne karşı konulamaz bir Allah’a ibadet etmek, mağlubiyeti yaşayan çok tanrılara ibadet etmekten daha hayırlıdır.³⁰⁰

el-Mâtürîdî, ayetteki Allah’ın birliği konusuna, akıl ve mantık ekseninde yaklaşmaktadır. Bir ilahın, çok ilahtan daha hayırlı olduğunu, Hz. Yûsuf’un kullandığı akli delili örnek alarak şu akli muhakemeyi yapar: “Hz. Yûsuf burada zindan arkadaşlarına evvela deliller sunarak tevhide davet eder. Çok tanrıcılığın mümkün olması durumunda, ilah olarak kabul edilenlerin tümünü memnun etmek pekâlâ mümkün değildir. İnsanoğlu bu ilahların bir kısmını memnun etmek için çalışırken diğer bir kısım ilahı kızdırması mümkündür. Bu durumda istek ve ihtiyaç sahiplerinin ihtiyaçlarına ulaşmasını imkânsız kılar. Bunun aksine kabul edilen ilah, bir tek ilah olsa O’nu, yapılmasını istediği ibadetlerle yücelterek memnun etmek mümkündür ve bu durumda, hacet sahibi olanların maksadına ulaşması daha kolay olur.”³⁰¹ Çok tanrıcılık, ayrıca aciz olan insanoğlunun onlarca ilahı memnun etmek zorunluluğunu da beraberinde getirir. Çünkü ilah kabul edilenlerin emir ve yasaklarına uyulmalıdır. Bu da gücü yetmeyene gücünden fazla yük yüklemek anlamına geleceğinden ilahlık makamında olana yakışmayan bir durumdur ve noksanlık emaresidir.

1.6.Yaratma Sıfatı Bağlamında Tevhid

Arap yarımadasında, putperestlik inancı hâkim konuma gelmişti. Bu inanca rağmen Mekke müşrikleri, Allah’ın her şeyi yarattığını kabul etmekteydiler. Ancak onlara göre insan doğrudan Allah’a yaklaşamaz ve iletişim kuramazdı. Böylece kendi zanlarınca Allah’a yaklaşmak adına, birtakım putları da rab edinmişlerdi.³⁰² “*Ra’d, 16.ayeti*”, tek yaratıcı olan Allah’ın aynı zamanda tek ilah olduğunu ve aracı kabul etmediğini de ifade eder. Ayrıca ayette, müşriklerin içine düştükleri bu yanlış inanç yerilmektedir.

²⁹⁹ el-Hâzin, *Lübâbü’t-Te’vil fi Me’âni’t-Tenzil*, 2/529; Vehbe ez-Zühaylî, *et-Tefsirü’l-Münir*, 12/265.

³⁰⁰ Allah’ın her bir isim ve sıfatının (Esmâ-ı Hüsnâ’nın her birinin) Allah’ın birliğini, tevhidi ifade eder. Burada da Allah’ın “Kahhar” olan sıfatı, bu vasfın yalnızca kendisinde olduğu, her şeyden üstün biricik varlık olduğu anlamına gelir.

³⁰¹ el-Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 6/241.

³⁰² Yûnus, 10/18; Ankebût, 29/61; Zümer, 39/3.

" قُلْ مَنْ رَبُّ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ قُلِ اللَّهُ قُلْ أَفَاتَّخَذْتُمْ مِنْ دُونِهِ أَوْلِيَاءَ لَا يَمْلِكُونَ أَنْفُسِهِمْ نَفْعًا وَلَا ضَرًّا قُلْ هَلْ يَسْتَوِي الْأَعْمَى وَالْبَصِيرُ أَمْ هَلْ تَسْتَوِي الظُّلُمَاتُ وَالنُّورُ أَمْ جَعَلُوا لِلَّهِ شُرَكَاءَ خَلَقُوا كَخَلْقِهِ فَتَشَابَهَ الْخَلْقُ عَلَيْهِمْ قُلِ اللَّهُ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ وَهُوَ الْوَاحِدُ الْقَهَّارُ "

"Göklerin ve yerin rabbi kimdir?" diye sor. "Allah'tır" diye de cevap ver; sonra de ki: "Öyle ise O'nu bırakıp da kendilerine bile fayda sağlayacak veya zararı savacak güce sahip olmayan koruyucu putlar mı edindiniz?", "Hiç körle gören bir olur mu? Yahut karanlıklarla aydınlık eşit olur mu?" diye de sor. "Yoksa Allah'ın yarattığı gibi yaratan ortaklar buldular da bu iki yaratma arasındaki benzerlikten dolayı mı şaşırdılar?" De ki: "Her şeyi yaratan Allah'tır. O birdir, karşı konulamaz güce sahiptir."³⁰³

Ayet, muhataplardan cevap beklemeksizin ya da muhatapların soruyu cevaplamalarını istemeksizin bir bildirim mahiyetinde soru sorma sanatıyla başlar. Buna mukabil soruya, Peygamber'in (as) kendisinin cevap vermesi emredilerek devam edilir. Konuyla ilgili daha önce de ifade edildiği gibi müşrikler, Allah'ın yeri ve göğü yarattığını kabul ediyorlar; mutlak yaratıcı olma konusunda problem yaşamıyorlar. Kur'an-ı Kerim de bu gerçeği haber ediyor: "Andolsun ki onlara, "Gökleri ve yeri kim yarattı?" diye soracak olursan mutlaka Allah derler."³⁰⁴Görüldüğü üzere Kur'an-ı Kerim, müşriklerin Allah'ın yaratıcı olduğu inancına sahip olduklarını bildirmektedir. Bu gerçeği kabul ettiklerine göre iman etmiş, başka bir ifadeyle muvahhit olmuş olmazlar mı? Allah'ın yaratma sıfatını ve onun varlığını kabul ediyorlar, bunu inkâr etmiyorlar, bu tevhid inancına girmez mi? Bu gibi sorular akılları sorguya çekmektedir.

Tevhidin çeşitlerinden bahsederken bu konuya değinilmişti. Bu kısımda da *tevhid* akidesi ortaya konulacak şekilde, sorulara cevap aranacaktır. Konuyu kısaca özetlemek gerekirse: Müşrikler, Allah'ın yaratıcı olduğunu ikrar etmekle beraber; Allah dışında, ibadet ve kulluğa layık görüp, Allah ile aralarında şefaathiler kılarak ibadet ettikleri birtakım ilahlar (putlar) edinmişlerdi. Ayet, onların içine düştükleri bu saplantıyı sert bir şekilde reddetmektedir. Tevhidin (müşriklerin zanlarınca) yalnızca Allah'ın yaratıcı olduğunu kabul etmek olmadığını gerek ibadette ve kullukta gerekse koşulsuz itaat etmekte de Allah'ın bir olduğunu kabul etmenin gerekli olduğu bildiri-

³⁰³Ra'd, 13/16.

³⁰⁴Lokmân,31/25, Zümer 39/38.

lir. Burada, Allah'ın varlığının ispatına çalışılmadığı da bir gerçektir. Ayet, Allah'ın rübubiyet bakımından birliğini ispata çalışır. Müşriklerin, İslamiyet'le çatışmaları, yaratma yetkisine sahip olmak anlamına gelen uluhiyetin tekliği (uluhiyet tevhidi) etrafında değil, rabliğin tekliği (rübubiyet tevhidi) etrafında yaşıyordu. Bu da ibadet etme konusunda problemler ortaya çıkarıyordu. Onların, muvahhit olarak değil de müşrik olarak nitelenmesindeki sebep, ayetlerden³⁰⁵ iktibasla açıklanacak olunursa yaratmada Allah'ı her ne kadar tek yaratıcı kabul etseler de rübubiyet'te Allah'a ortak koşmaları, uluhiyet kabullerini de yok saymıştır. Zira imanın esasları bir bütündür, birinin yokluğu hepsinin yokluğunu gerektirir. İşte bundan mütevellit, başka birilerine ibadet etmeleri, Allah'ın tek yaratıcı kabullerini de yok hükmüne indirgemıştır.

Ayette, yeri ve göğü yaratma kudreti olmayana kulluk ve ibadet eden müşrikler kınanmaktadır. Ayetin başında da tevhid inancından sapan müşriklere şu mesaj veriliyor: Sizler; ilah ve rab sıfatlarından sayılan, yaratma ve üstün olma niteliklerinden yoksun olan, yaratamayan ve her yönüyle aciz olanlara nasıl ibadet edersiniz? Halbuki yaratamadıklarını ikrar ediyorsunuz. Bu ifadeler, onların yanlış yolda olduklarının ve tevhidden uzak oluşlarının haberini vermektedir.

“Hiç körle gören bir olur mu?” cümlesine farklı yorumlar yapılmakla beraber, araştırmanın konusu ve ayetin tevhide ağırlık vermesi göz önüne alınarak cümleye yaklaşmak gerekirse denebilir ki: *“Hiç tevhid ve şirk bir olur mu ya da hiç küfür ve iman bir olur mu?”* sorusundan bunların (tevhid-şirk ve iman-küfür), asla da bir olamayacağı³⁰⁶ sonucu çıkarılabilir.

Ayet; müşriklerin sapkınlıklarının, batıl akide ve tutumlarının, Allah'a karşı ortaya koydukları yanlışlarının ve bu konudaki çelişkilerinin tevhide aykırı olduğunu bildirir. Allah'a şirk koşmalarına: *“Deki: Her şeyi yaratan Allah'tır. O birdir (vahid'dir), karşı konulamaz güce sahiptir.”* şeklinde cevap verir. Savunup doğru olduğunu düşündüğünüzün aksine Allah, uluhiyet bakımından bir olduğu gibi ubudiyet bakımından da birdir. Yeri ve göğü yarattığına göre ve sizler de bunu kabul ettiğinize göre, yerde ve gökte olan her şeyi de o yaratmıştır. Hatta sizin rab gördüklerinizi de

³⁰⁵ Ankebût, 29/61,63; Lokman 31/25; Zümer, 39/38; Zuhuf, 43/9, 87.

³⁰⁶ et-Taberi, *Câmiü'l-Beyan*, 13/493,494; el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'an*, 6/324; Nasırüddin Ebu Said Abdullah b. Ömer b. Muhammed eş-Şirazi el-Beyzâvî, *Envârü't-Tenzil ve Esrârü't-Te'vil*, 3/185; el-Hâzin, *Lübabu't-Te'vil*, 3/12; Vehbe ez-Zühaylî, *et-Tefsirü'l-Münir*, 13/138.

yaratan, *el-vahid* ismiyle muttasıf olan, Allah'tır. Artık siz de bunu kabul edip uluhiyet ve ubudiyeti, sadece Allaha has kılmalısınız ve başka rabler edinmekten vazgeçmelisiniz. Burada kullanılan "vahid" ifadesi; İhlâs sûresinde de olduğu gibi "bir ve tek olan, çokluktan münezzehe olan, ikincisi olmayan bir (ferd)"³⁰⁷, "ibadette ortağı olmayan rübubiyet'te tek olan"³⁰⁸, "yaratmada tek olan"³⁰⁹"yaratma ve icat etmede dengi olmayan, uluhiyette ortağı olmayan, ibadete layık tek mabud"³¹⁰ anlamlarına gelir.

el-Mâtürîdî ayet hakkında şu değerlendirmeleri yapar: "Ayetin başında Allah (cc) Peygamber'e, önce müşriklere soru yöneltmesini istiyor ancak onların cevabını beklemeden Peygamber'in cevap vermesini emrediyor. Bu durumun sebebi, müşriklere zaten bunu ikrar edecek olmasıdır. (Daha önce ayetlerde buna işaret edilmişti). Allah'ın yeri ve göğü yarattığını kabul ettiğinize göre, yerde ve gökte olan -bunlara tapmış olduğunuz putlar da dahil olmak üzere-her şeyi de O'nun yarattığını kabul etmiş olmalısınız. el-Mâtürîdî, akli delili kullanarak şöyle devam eder: "Her şeye gücü yeten (Kahhar), yaratan, yarar sağlayan ve gelecek zararları engelleme gücüne sahip bir tek Allah varken size herhangi bir yararı dokunmayan, size gelen herhangi bir zararı savamayan ya da kendilerine bile yararı olmayan, başlarına gelecek bir zararı bile engelleyemeyen putları nasıl olur da rab olarak kabul ediyorsunuz? Siz, Allah'ın yaratıcı olduğunu ikrar etmenize rağmen, nasıl olur da yaratma vasfına sahip olmayan putları, ibadet edilecek rabler kabul ediyorsunuz? Sizler görmenize rağmen; görmeyen, yol gösterme potansiyeline sahip olmayan putlara nasıl olur da taparsınız? Bunlar mümkün olamaz. Zira sayılanların hepsi noksanlık gerektirir. Noksanlık vasfı olanlara tapmanın mantığı olamaz."³¹¹ Ayetin ana temasında, bütün kemal sıfatlara sahip olan, noksanı olmayan, bir olan, mülk ve saltanat sahibi olan Allah'ı, her yönüyle-ubudiyet ve rübubiyet- bir (tevhid) olduğunu kabul ederek ibadet etme gerekliliği vurgulanmaktadır.

³⁰⁷ et-Taberî, *Câmiü'l-Beyan*, 13/496.

³⁰⁸ Mukâtil b. Süleyman, *et-Tefsîrû'l-Kebir*, 2/373; ez-Zemahşerî, *el-Keşşaf*, 2/522; Vehbe ez-Zühaylî, *et-Tefsîrû'l-Münir*, 13/139.

³⁰⁹ el-Hâzin, *Lübabu't-Te'vil fi Me'âni't-Tenzîl*, 3/12.

³¹⁰ Vehbe ez-Zühaylî, *et-Tefsîrû'l-Münir*, 13/141.

³¹¹ el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 6/323-325.

1.7.Kıyamet Bağlamında Tevhid

Tevhidi, daha önce işlenen ayetlerden farklı bir konu üzerinden ele alan ve insanları hayrete düşüren ayetlerden biri hiç kuşkusuz, “İbrâhîm,48.ayeti”dir. Bu ayette, tevhid yani Allah’ın bir oluşuna, tek ve şeriksiz (ortaksız) oluşuna, tüm hal ve durumun dönüş mercii oluşuna “kıyamet sahnesi” işlenerek atıfta bulunulmuştur. Kıyametin vukuuyla dünyada yaşanacak değişikliklerden, yer ve göklerin uğrayacağı farklılıklardan bahseder. Bu olağanüstü hallerin yaşanması; her şeyin tek ve yegâne muharriki, evrendeki düzenin kurucusu³¹², mutlak otoriter ve sonsuz güç sahibi Allah’ın varlığını ve birliğini ortaya koyar. Zira mükemmel bir nizamın varlığı ve var olan bu nizamın ortadan kaldırılması ancak sınırsız güce sahip olan bir varlığın işi olabilir. Bu denli önemli bir değişimin olabilmesi için de bu sonsuz kudrette olan varlığın bir olması, kararları tek başına alması gerekir. Aksi takdirde farklı kararlar ve sonuçlar söz konusu olabilir yani düzende problemler meydana gelebilir.³¹³

” يَوْمَ تُبَدَّلُ الْأَرْضُ غَيْرَ الْأَرْضِ وَالسَّمَاوَاتُ بَرَزُوا لِلَّهِ الْوَاحِدِ الْقَهَّارِ ”

“Bir gün gelecek yer başka yere, gökler de başka göklere dönüştürülecek, insanlar gücüne karşı durulamaz olan bir tek Allah’ın huzuruna çıkacaklardır.”³¹⁴

Ayet, o günün müthiş bir gün olduğunu belirtmiştir. Zira yerin ve göğün değiştirilmesinden daha büyük bir şey olamayacağı, herkes tarafından kabul edilen bir gerçektir. Az önce de ifade edildiği üzere bunu ancak bir olan (vahid), her şeye gücü yeten ve gücüne karşı konulamaz (Kahhar) olan Allah yapabilir.

Ayet, kıyametin müthiş ve hayret bırakan bir değişimle başlayacağını bildirir. Aslında bu değişim ifadesi bile Allah’ın bir olduğunu, mutlak güç sahibi olduğunu yeteri kadar ifade eder. Çünkü müşriklerin taptıkları putların böyle güçlerinin olması mümkün değildir. Zaten bunu iddia eden de olmamıştır. Kaldı ki az önceki ayetin bildirdiği üzere, rab olarak kabul gören putların kendilerine dahi yararları yoktur.³¹⁵

İlah olmak, önce ilahlık sıfatlarına haiz olmayı gerektirir. Kuşkusuz bu sıfatlar arasında ilk göze çarpacak, ilk aranacak sıfatlardan biri: her şeye güç yetiren ve her şeyden üstün olan, mutlak güç sahibi olma sıfatıdır. Ayrıca her şeye gücü yet-

³¹² Bakara, 2/29; Enbiyâ, 21/30-33.

³¹³Enbiyâ, 21/22.

³¹⁴İbrâhîm, 48.

³¹⁵Ra’d, 13/16.

mek, başka ilahların varlığını da olanaksız kılar; aksi taktirde her bir ilahın diğerlerinden üstün olma durumu ortaya çıkar. Bu durum da ilahlık niteliklerinde zaafılara ve eksikliklere yol açar. Geriye tek ilahın varlığı zaruri bir hal alır. Zaten Allah (cc); her şeyden üstün olduğunu, “Kahhar” sıfatıyla tek ve ortaksız olduğunu ayette “vahid” sıfatıyla ortaya koymaktadır.

Bu dehşet ve zor durumu gerçekleştiren bir ilah, uluhiyette de rübubiyette de tek olarak kabul görülmeye ve ibadet edilmeye müstahaktır. Bu denli büyük bir olayı gerçekleştirecek kudrete sahip olan Allah; vahid nitelemesiyle, bir olduğunu, eşi ve ortağının olmadığını, kıyamet sahnesinde belirtir. Zira o gün gördükleri karşısında artık inkâr edecek kimse olmaz. Ayette geçen *vahid* kavramı, tıpkı İhlâs sûresinde olduğu gibi “ortağı olmayan,”³¹⁶“mağlubiyeti mümkün olmayan ve mülkün tek sahibi”³¹⁷“ikincisi olmayan, eş ve ortağı bulunmayan, benzeri ve zıddı olmaktan münezeh olan,”³¹⁸“kendisinden başka yardımcısı olmayan, yardım istenilen tek varlık”³¹⁹“rübubiyet’te ferd olan”³²⁰ anlamlarına gelmektedir.

el-Mâtürîdî ayette geçen “vahid” kelimesini: “Tek olan, eş ve ortağı olmayan” şeklinde yorumlamıştır.³²¹ Bütün bu yaklaşımlardan yola çıkarak İhlâs sûresinde vahid kavramıyla şirke cevap verildiği gibi, bu ayette de Allah’ın vahid sıfatı kullanılarak Allah’a eş ve ortaklar isnat eden müşriklere cevap verilmiştir.

b1.8.Vahiy AçısındanTevhid

Kur’ân, ondaki açık ve kesin deliller sayesinde Allah’ın tek ilah olduğunu ve insanların düşünüp öğüt almaları için insanlara gönderilmiş bir bildirimdir.³²²Vahiy, Allah’ın peygamberler aracılığıyla insanoğlu ile kurduğu bir diyalogdur/iletişimdir.³²³ Zira Allah; vahyi, yapıp yapılmaması gereken ödevleri kendi kâtından bildirmek suretiyle, insanoğluna doğru yolu göstermek için yeryüzüne iletir.³²⁴ İletilen bu mesajların önemli olanı, hiç kuşkusuz, tevhid akidesine dair olanları-

³¹⁶Mukâtil b. Süleyman, et-*Tefsîrû'l-Kebir*, 2/413; Elmalılı, *Hak Dini Kur’ân Dili*, 3/788.

³¹⁷er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 19/112.

³¹⁸el-Hâzin, *Lübabu't-Te'vil*, 3/45.

³¹⁹ez-Zemahşeri, *el-Keşşaf*, 2/567; el-Beydâvî, *Envârü't-Tenzîl ve Esraru-Te'vil*, 3/204.

³²⁰et-Taberî, *Câmiü'l-Beyan*, 13/740.

³²¹el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur’ân*, 6/416.

³²²Kasas, 28/51.

³²³Enbiyâ, 21/73; Şûrâ, 42/51.

³²⁴Şuarâ, 26/78.

dır.³²⁵ Çünkü Allah'ı kabul ve O'na iman söz konusu olmadıkça O'ndan gelen mesajlara da iltifat edilmesi beklenemez. Ayrıca Allah yalnızca vahiy göndermekle kalmamıştır. Bu vahye direkt muhatap olacak, insanlarla Allah arasında elçilik görevi yapacak peygamberler de göndermiştir. Zira Allah, her insanla tek tek görüşmekten veya her birine bireysel olarak vahiy göndermekten münezzehtir. İnsanlara emir ve yasaklarını, vahiyle memur kıldığı peygamberler aracılığıyla sağlamıştır. Gönderilen ilahi emirler/vahiy ve onların mübelliği olan peygamberler, Allah'ın insanlara birer lütuf ve ihsanıdır. Peygamberler, insanlardan herhangi bir ücret ya da menfaat beklemeden onları hakikate (tevhide) davet etmişlerdir.³²⁶ “Şayet yüz çevirirseniz, zaten benim sizden bir karşılık beklemediğim yok; benim mükâfatımı ancak Allah verir. Bana (Allah'a) teslimiyet içinde olanlardan biri olmam emredildi.”³²⁷ Bunlara rağmen kimi insanlar peygamberlere karşı durmuşlardır. Bu karşıtlara ve ihtilaflara rağmen peygamberler; tevhide, hakka ve doğru yola davet etmekten asla vazgeçmemişlerdir.

“İbrâhîm, 52.ayet”, “Kehf, 110.ayet”, “Enbiyâ, 108.ayet” ve “Fussilet,6.ayetleri” vahyin ışığında ve elçiler (peygamberler) aracılığıyla Allah'ın bir ve ortaksız olduğunu (tevhidi) gösteren ayetlerdendir.

" هَذَا بَلَاغٌ لِلنَّاسِ وَلِيُنذِرُوا بِهِ وَلِيَعْلَمُوا أَنَّمَا هُوَ إِلَهٌ وَاحِدٌ وَلِيَذَّكَّرَ أُولُو الْأَبْصَابِ "

“İşte bu, bütün insanlara, bununla hem uyarılınsınlar hem Allah'ın ancak bir tek Tanrı olduğunu bilsinler hem de akıl sahipleri öğüt alsınlar diye yapılmış bir bildirimdir.”³²⁸

" قُلْ إِنَّمَا أَنَا بَشَرٌ مِّثْلُكُمْ يُوحَىٰ إِلَيَّ أَنَّمَا إِلَهُكُمُ إِلَهٌ وَاحِدٌ فَمَنْ كَانَ يَرْجُوا لِقَاءَ رَبِّهِ فَلْيَعْمَلْ عَمَلًا صَالِحًا وَلَا يُشْرِكْ بِعِبَادَةِ رَبِّهِ أَحَدًا "

“De ki: "Ben, yalnızca sizin gibi bir insanım. Şu var ki bana, ilâhınızın, sadece bir ilâh olduğu vahyolunuyor. Artık her kim rabbine kavuşmayı bekliyorsa dünya ve ahirete yararlı iş yapsın ve rabbine ibadette hiçbir şeyi ortak koşmasın.”³²⁹

" قُلْ إِنَّمَا يُوحَىٰ إِلَيَّ أَنَّمَا إِلَهُكُمُ إِلَهٌ وَاحِدٌ فَهَلْ أُنْتُمْ مُسْلِمُونَ "

³²⁵ Fussilet, 41/6.

³²⁶eI-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 6/496.

³²⁷ Yûnus,10/72; Furkân, 25/57; Şuarâ, 26/109,145; Sebe', 34/47.

³²⁸ İbrâhîm, 14/52.

³²⁹ Kehf, 18/110.

"De ki: "Bana ilâhınız bir tek ilâhtır diye vahyediliyor; siz hâlâ teslim olmayacak mısınız?"³³⁰

"قُلْ إِنَّمَا أَنَا بَشَرٌ مِّثْلُكُمْ يُوحَىٰ إِلَيَّ أَنَّمَا إِلَهُكُمْ إِلَهٌ وَاحِدٌ فَاسْتَقِيمُوا إِلَيْهِ وَاسْتَغْفِرُوا لَهُ وَوَيْلٌ لِّلْمُشْرِكِينَ

"De ki: "Ben de sadece sizin gibi bir beşerim; bana tanrınızın tek tanrı olduğu vahyedilmiştir, doğruca O'na yönelin, O'ndan bağışlanma dileyin. Allah'a ortak koşanların vay haline!"³³¹

Görüldüğü üzere ayetlerde, akıl sahibi olan insanlara, Allah'ın bir olduğunu bildirmek ya da hatırlatmak için vahiy yoluyla iletilen bir bildirimden bahsediliyor. Bu bildirimde, elçilik görevi verilen peygamberlerin asıl gayelerinin, tevhide davet olduğu vurgulanmaktadır. Ayetlerde vahyin amacının, tevhidi hatırlatmak ve benimsetmek olduğu da ifade edilmektedir. Akıl nimeti ile donatılan insanoğlundan, vahyin bu amacına uygun hareket etmesi istenmektedir. Bu sebepten Allah; insanlara doğru yolu göstermek,³³² dünya ve ahiret mutluluğunu elde etmek, Allah'ın birliğini benimsetmek, aldıkları mesajları tebliğ etmek,³³³ yerine göre tebyin ve tefsir etmek üzere peygamberler göndermiştir.³³⁴Tüm bunlara rağmen, kutsal göreve layık gördüğü elçilerinin de birer insan olduğunu haber etmektedir.³³⁵ Her ne kadar peygamberlik üstün ve kutsal bir makam/mevkii ise de bunun, peygamberleri insanüstü birer varlık konumuna taşımadığı hatırlatılmaktadır. Bir başka ifadeyle bu makamın, peygamberlere ilah ya da rab olma mertebesi/vasfı kazandırmadığı bildirilmektedir. İlah ve rab olmak, yalnızca insanlara peygamberlik vazifesini veren ve insanlığa bu nimeti lütfeden Allah'a mahsustur. Peygamberlerin birer insan olduklarını, Allah'ın ilahlık ve rab olmada tek olduğunu, ibadet edilecek tek mabudun ve ortaksız olarak tapılacak tek varlığın da Allah olduğunu bildirir.

Ayetlerde, (peygamberlerin efendisi konumunda olan) Hz. Muhammed'in (sav), -haşa- ilah ya da rab olmadığı aksine bir insan olduğu belirtilir. Ayetler; başka varlık, nesne ya da insanların rab edinmesi bir yana Allah tarafından kutsal bir vazife için seçilmiş, üstün niteliklerle donatılmış olan peygamberlerin dahi rab edinilmesinin yanlış ve batıl olduğunu bildirmektedir. Burada, tevhid akidesinden sapmış Hris-

³³⁰ Enbiyâ, 21/108.

³³¹ Fussilet, 41/6.

³³² Bakara, 2/53; Âl-i İmrân, 3/3.

³³³ Mâide, 5/67,92,99; Ra'd, 13/40.

³³⁴ Enbiyâ, 21/109.

³³⁵ İsrâ, 17/93; Meryem, 19/56; Fussilet, 41/6.

tiyanların yanlışlarına dokundurma söz konusudur.Yani şöyle bir mesaj içermiş olduğu sonucuna varılabilir: “Hristiyanların, Hz. İsa’ya olan aşırı sevgilerinden kendisine ilahlık atfetmelerine işaretle, Müslümanların da onlar gibi davranarak Peygamber’e (sav) karşı besledikleri aşırı sevgi sebebiyle ona ilahlık yakıştırmasında bulunmamaları gerektiğini, bizzat Peygamber’e itiraf ve beyan ettirme yoluyla bildirilerek yasaklanmıştır.”³³⁶ Böylece bu yanlışın, Müslümanlar arasında da ortaya çıkmasının önüne set çekilmiştir.

Peygamberler de birer insandır ve temelde de aynı özelliklere sahiptirler. Hz. İsa, Hz. Musa, Hz. İbrahim ve Hz. Muhammed birer insandır. Ancak ayetlerden de anlaşıldığı gibi, onlar diğer insanlardan farklı olarak Allah’tan vahiy alıyorlardı. Yani peygamberlik yönleriyle diğer insanlardan ayrılıyorlardı. Peygamber gönderen, tüm kemal sıfatlara haiz olan, ibadet edilen ilahlık makamı nerede, peygamberlik yönüyle diğer insanlardan ayrı olan ancak en nihayetinde insan olan, emirleri Allah’tan alan, aciz, hadis gibi sıfatlara sahip olup Allah’tan bilgi alan peygamberlik makamı nerede? İki konum kıyas dahi edilemeyecek kadar farklıdır. Buradan yola çıkarak, Hz. Muhammed’in bir insan olduğunu, diğer insanlardan farkının olmadığını (vahiy alma konusu hariç) beyan etmesiyle, Hz. İsa’nın da bir beşer olduğu, kendisine atfedildiği gibi ilahlık sıfatlarının olmadığı ortaya konulmuştur. Gerçek şu ki Hz. İsa da insanlara kendisinin ve annesinin ilah olmadığını, ancak tek bir ilahın olduğunu, O’nun da Allah olduğunu ifade etmiştir.³³⁷ Tüm peygamberlerin tevhide yaymak ve yerleştirmek için gayret sarfettiği gibi, Hristiyan toplumu tarafından ilah olarak kabul gören Hz. İsa da tevhid için mücadele etmiştir; bir olan Allah’a davette tüm gücünü ortaya koymuştur.³³⁸ Kur’ân’ın ayetlerinden anlaşıldığı üzere, Allah’ın göndermiş olduğu vahiylerin tümü/tüm kutsal kitaplar³³⁹ insanlara Allah’ın birliğini bildirmiştir. Bunu bir ödev olarak telakki etmiştir.

“Artık her kim rabbine kavuşmayı bekliyorsa dünya ve ahirete yararlı iş yap-sın ve rabbine ibadette hiçbir şeyi ortak koşmasın.” (Allah için yaptığı ibadete şirk ve riya bulaştırmasın). Kehf, 110.ayette yer alan bu pasaj, İslami davetin özetidir. Ahiret ve hesaplaşma ile ödül veya ceza olmasaydı ibadete, iyi işlere sarılmaya ve

³³⁶ el-Mâtürîdî, *Te’vîlâtü’l-Kur’ân*, 7/216.

³³⁷ Mâide, 5/116.ayet.

³³⁸ Nisâ, 4/171; Mâide, 5/46,75,116; Hadîd, 57/27; Saf, 61/6.

³³⁹ Tevrat, Zebur, İncil, Kur’ân-ı Kerîm ve sahifeler.

inançlı olmaya daveti gerektiren bir gerçek de olmazdı. İslam dini bir bütündür. Biri olmadan diğerleri de olmaz hükmündedir. Araplarca ifade edildiği gibi, “her şey zıddıyla bilinir.” kaidesine binaen ayetin son kısmı olan “*Rabbine ibadette hiçbir şeyi ortak koşmasın.*” bölümündeki şirk kelimesi de Allah’ın birliğine delalet eder. Çünkü şirkin olmadığı yerde, ortaktan/eşten bahsedilmez. Bu durumda ilahlık makamında Allah’ın bir olduğu, ortaktan münezzehe olduğu belirtilmiş olur. Zikri geçen bu kısım, ayette yer alan “إِلَهٌ وَاحِدٌ” ifadesinin açılımı ve tanıtımı yapılmıştır.

Zikredilen her bir ayette geçen *vahid* kelimesi: “İsyan ve küfrü terk eden ita-atkâr Mü’min olmak,”³⁴⁰ “Allah’tan başka ilah olmayan,”³⁴¹ “ortağı olmayan,”³⁴² “müşriklerin ifade ettikleri gibi çok tanrıçılığın, kendisinden başka tanrı olmayan, yeri ve göğü yaratan, Güneş ve Ay gibi her şeyi insanların faydasına sunan,”³⁴³ “kendisinden başka ilah olmayan tek tanrı, çokluk ve teslise (üçlü ilah anlayışı) bölünmeyen, evlat edinmekten uzak olan,”³⁴⁴ “ikincisi olmayan, tek mabud, rübubiyet’te ve uluhiyette tek olan, uluhiyeti hak olan,”³⁴⁵ “ortaklık tasavvurundan münezzehe olan, misli olmayan, parçalardan meydana gelmeyen bir, insanlar gibi parçaları olmayan, hakkında noksanlıkların tahayyülü bile olmayan,”³⁴⁶ “mülkünde ortağı/şeriki bulunmayan,”³⁴⁷ “akılla ispat edilebilir bir birlik olan, eşsiz ve benzersiz olan,”³⁴⁸ “Allah’tan başka ilah olmadığı, kimseye ilahlık atfedilmemesi gerektiği, rab yerine koyup yalvarmanın Allah dışında kimseye karşı yapılmamasının gerekliliği, rübubiyet ve uluhiyet vasıflarını Allah dışında başka hiçbir şeye/kişiye isnat edilmemesi gerektiği”³⁴⁹ gibi anlamlara gelmektedir.

el-Mâtürîdî, ayetlerde yer alan “vahid” kelimesini: “Allah’ın vahdaniyet ve uluhiyette bir olması, ortaklardan beri olması, ibadetin yalnızca Allah’a has kılınması gerektiğine ve yine kulluğu Allah’a has kılarak O’na, hiçbir şekilde ortak ve eş isna-

³⁴⁰er-Râzî, *Mefâtihu ’l-Gayb*, 19/115.

³⁴¹ Vehbe ez-Zühaylî, *et-Tefsîrû ’l-Münir*, 13/279; eş-Şa’râvî, *Tefsîru Şa’râvî*, 15/9013.

³⁴²Mukâtil b. Süleyman, *et-Tefsîrû ’l-Kebir*, 2/414; el-Vâhidî, *et-Tefsîrû ’l-Basît*, 14/175.

³⁴³et-Taberî, *Câmiû ’l-Beyan*, 13/747.

³⁴⁴İbni Âşûr, *et-Tahrîr ve’-Tenvir*, 13/255.

³⁴⁵et-Taberî, *Câmiû ’l-Beyan*, 15/439; Vehbe ez-Zühaylî, *et-Tefsîrû ’l-Münir*, 16/43; Cabir b. Musa b. Abdülkadir b. Cabir Ebû Bekir el-Cezâirî, *Eyserû ’t-Tefasîr, Mektebetü ’l-Ulum ve’l Hikem*, Medine 2003, 3/69,291,448.

³⁴⁶eş-Şa’râvî, *Tefsîru Şa’râvî*, 12/7625.

³⁴⁷el-Hâzin, *Lübabu ’t-Te’vîl*, 3/180.

³⁴⁸ Alusi, *Ruhu ’l-Meanî*, 24/131.

³⁴⁹ Mevdudi, *Tefhîmü ’l-Kur’ân*, 5/179.

dında bulunmamak anlamlarıyla açıklar.³⁵⁰ Ayrıca el-Mâtürîdî; Kehf, 110.ayette geçen şirkin yasaklandığını, tevhidin bildirildiğini ifade etmektedir. el-Mâtürîdî; şirki, “Allah’a ulûhiyyet ve rübubiyet’te ortak koşmak olarak görür. Ayrıca gerçek anlamda şirkin, bu iki hususta meydana geldiğini, şirkin yasaklanmasının da tevhidin varlığını gösterdiğini” söyler.³⁵¹

el-Mâtürîdî başkalarından farklı olarak ayette geçen (*Enbiya 108*) “مُسْلِمُونَ” kelimesi ve “vahid” kelimesinin ortak noktasına dikkat çeker. “مُسْلِمُونَ” kelimesini: “Her fiil ve ameli sırf Allah’a has kılmak; fiilen, kavlen ve itikaden her şeyin hakikatini Allah’a bağlamak; Allah’tan başkasından korkmayarak her isteğini ondan talep etmek ve ondan beklemektir.” şeklinde açıklar. “Siz hala teslim olmayacak mısınız?” anlamındaki “مُسْلِمُونَ” kelimesini, tevhidin anlamlarından olan “ibadeti sırf Allah’a özgü kılınız, ibadet hususunda Allah’a hiçbir şeyi ortak koşmayınız!” şeklinde iki kelimeyi birbirine bağlayarak İslamiyet’in hakikatinin bu olduğunu” ifade eder.³⁵² el-Mâtürîdî gerek tevhid eksenli ayetleri gerek başka konulara haiz olan ayetleri tefsir ederken veya açıklarken ayetlerde akla önem vererek konuya yaklaşmaktadır.

Ayetlerde geçen “vahid” sözcüğü, iktibaslardan da anlaşıldığı üzere tevhidin sözlük ve ıstılahi anlamlarında kullanılmıştır. “Vahid” kelimesinin, “ibadeti yalnız Allah’a has kılmak” anlamına geldiğini, tevhidin çeşitlerinden bahsederken de ifade edilmişti. Ayette geçen “İslam” kelimesi ile “uluhiyet tevhidi” de aynı amaca yöneliktir ve aynı anlamları içerir. Buna binaen denilebilir ki *vahid* ve *İslam* bir bakıma müteradif lafızlardır.

Sonuç olarak İhlâs sûresinin teması olan tevhid ilkesi ile “ehad” ifadesi, zikri geçen bu ayetlerde de aynı noktaya işaret ederek aynı sonucu ortaya koymaktadır. Zira ayetlerde geçen vahid kavramlarına yapılan anlamsal yaklaşımlar, İhlâs sûresinde geçen “ehad” kavramının ifade ettiği anlamlarla birebir örtüşmektedir.

³⁵⁰el-Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 6/418, 7/216,384.

³⁵¹el-Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 7/217.

³⁵² el-Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 7/384.

1.9.Ahret İnancı Ekseninde Tevhid

Kur'ân ayetlerinde, Allah'ın insanoğluna verdiği kimi nimetler ve sunduğu lütuflar hatırlatılmaktadır.³⁵³ Allah'ın ortaklardan beri olduğu ve kendisinden başka ilah olmadığı da birçok ayette ifade edilmiştir.³⁵⁴ Allah'a şirk koşan müşriklerin şirk koştukları şeylerin aslında, Allah tarafından yaratılmış oldukları bildirilerek Allah'ın bir olduğunu hatırlatan ayetler de mevcuttur.³⁵⁵

Dünyada birçokları kendini üstün görmüş ve hükümrancılık iddiasında bulunmuştur.³⁵⁶ Kimi şahıs ve toplumlar da bu iddiada bulunanlara inanmış, söylediklerine tabi olmuşlar böylelikle onlara “rablık” nitelemesini yakıştıracak kadar ileri gitmişlerdir.³⁵⁷ Durum böyle olunca haliyle, hak dinlerin ve mübelliği olan peygamberlerin temel gayesi olan tevhid noktasında problemler/sıkıntılar vuku bulmuştur. Peygamberler, bu saplantıya düşen insanları hakka ulaştırmak adına çalışıp çaba göstermişlerdir. Peygamberlerin tevhide dair yaptıkları daveti kabul edip tabi olanlar olduğu gibi, karşı çıkıp inkâr edenler de -azımsanmayacak kadar- olmuştur.³⁵⁸ Hatta çoğunluğu, bunların oluşturduğunu söylemek mümkündür. İhtilaf ve inkâr edenler, mevcut zaman ve asra kadar devam edegelmiştir. Hatta kıyamete kadar varlıklarının süreceğini söylemek de mümkündür. İnsanları bu ihtilafa düşüren etkenler arasında: Akıl ve kavrama, müşahede ve gayb durumları, zenginlik ve güç sevdası, maddi ve metafizik hususları örnek vermek mümkündür. Tüm bunlara rağmen malum olan o dur ki Allah'ın varlığını ve birliğini bildiren bir alem ve nizam da mevcuttur.³⁵⁹ Ancak kimi insanlar yukarıda dile getirilen sebepler ya da başka sebeplerden bu hakikati kabul etmekten uzak durup hak olmayana yönelmekte. Fakat bu dünyada, tüm varlıkların Allah'ın birliği konusunda ittifak ettikleri görülmediği gibi edeceklerini söylemek/iddia etmek de mümkün görünmemektedir. Kimi insan görmediğinden kimi hissetmediğinden ve kimi de kavramadığından kabule yanaşmaz. Fakat öyle bir zaman dilimi gelecek ki tüm insanlık ve varlık ittifak ederek Allah'ın birliğini ve mutlak hükümrancılığını ikrar ve itiraf edeceklerdir.³⁶⁰ O zaman da hiç şüphesiz perdelerin

³⁵³Nahl, 16/2-20.

³⁵⁴Nahl, 16/2,3.

³⁵⁵ Nahl, 16/20.

³⁵⁶ Kasas, 28/4,38; Ankebüt, 29/39; Zuhruf, 43/51-53.

³⁵⁷ A'râf, 7/130; Hüd, 11/96; Enbiyâ, 21/62; Ahkâf, 46/22; vb.

³⁵⁸ Bakara, 2/253; Nisâ, 4/55; Saf, 61/14; vb.

³⁵⁹Bakara, 2/251; Furkân, 25/2; Rûm, 30/25; Fâtır, 35/41; Yâsîn, 36/38; vb.

³⁶⁰ Hüd, 11/103; Furkân, 25/27; Secde, 32/12; Mü'min, 40/16; Kıyâmet, 75/30; Mutaffifin, 83/4.

kalktığı,³⁶¹ her şeyin ayan beyan ortaya çıktığı gün olan “Ahiret Günü”nden başkası değildir. Bu ittifakın vuku bulacağı günden ve olaydan haber veren, Allah’ın birliğini ortaya koyarak tevhidin hakikat olduğunu beyan eden, mutlak hükümranlığın yalnızca Allah’a ait olduğunu bildiren ayetler mevcuttur. Bu durumu (vahdaniyeti) vahid kavramıyla ifade eden ayetlere, “Nahl,22.” ve “Ğafir (Mü’min), 16.ayetleri” örnek verilebilir.

"إِلَهُكُمْ إِلَهٌ وَاحِدٌ فَالَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ قُلُوبُهُمْ مُنْكَرَةٌ وَهُمْ مُسْتَكْبِرُونَ "

“Sizin tanrınız bir tek tanrıdır. Ahirete inanmayanlara gelince, işte onların kalpleri inkârcıdır; onlar ululuk taslayan küstahlardır.”³⁶²

"يَوْمَ هُمْ بَارِزُونَ لَا يَخْفَى عَلَى اللَّهِ مِنْهُمْ شَيْءٌ لِمَنِ الْمُلْكُ الْيَوْمَ لِلَّهِ الْوَاحِدِ الْقَهَّارِ "

“O gün onlar, Allah’a gizli kalan hiçbir şeyleri olmaksızın (kabirlerinden) çıkarlar. Bugün hükümranlık kimindir? Elbette tek ve mutlak hükümran olan Allah’ındır!”³⁶³

Nahl, 22.ayetinde, Allah’ın birliğine iman ve ahirete iman birlikte ele alınmıştır. Söz konusu ayete, sûrenin ilk ayetlerinin ışığında yaklaşmak gerekirse özetle şunlar anlatılmaktadır: “İlahınız birdir, o halde O’ndan başkasına ibadet etmeyiniz. Allah’tan başkasına ilahlık yakıştırmaması yapmanız, batıl (yanlış) bir davranıştır. İlahlık, tüm sıfatlara (yaratma, güç, lütuf, nimet vermek vb.) haiz olan, ortağı bulunmayan bir tek Allah’a aittir.”³⁶⁴

Nahl sûresinin başında ve 22.ayetinde yer alan apaçık delillerden ve somut kanıtlardan anlaşılan, ilahın vahdaniyetidir. Ayetlerde yer alan vahdaniyet gerçeği, karşı konulamayacak kadar açıktır. Buna rağmen, hala ahirete inanmayanların gönülleri hakkı inkâr etmekte, hak karşısında inat edip kendilerini tevhide karşı büyük görmekteler. “Ayette, ahirete inanmamaları kafirlerin küfre düşme illeti/sebebi olarak gösterilmektedir. Zira dünyada yaptıklarının karşılığını bulacağı Ahiret Günü’ne inanmayanın, hak yolunda olduğu söylenemez.”³⁶⁵ Ahiret inancına sahip olmayanın İslamiyet’i benimsediği ve tevhidi kabul ettiği de iddia edilemez.³⁶⁶ Ayrıca ahirete

³⁶¹ Kâf, 50/22.

³⁶² Nahl, 16/22.

³⁶³ Ğafir, 40/16.

³⁶⁴Nahl sûresinin başından yirmi ikinci ayete varıncaya Allah’ın kudreti, hükümranlığı, yaratıcılığı ve Allah’a ortak koşulan putların acizlikleri, güçsüz ve faydasız oldukları, yaratanın aksine yaratılmış olmaları delillerle ortaya konarak Allah’ın birliği ortaya konmaktadır.

³⁶⁵el-Cezâirî, *Eyserû ’t-Tefasîr*,3/108.

³⁶⁶İbni Âşûr, *et-Tahrîr ve ’t-Tenvîr*, 14/128.

inanmamaları ve kendilerini üstün görmeleri, uluhiyette Allah'ın tekliğini inkâr ettikleri ve Allah'ın vahdaniyetini ikrara yanaşmadıklarını gösterir.³⁶⁷ el-Mâtürîdî, ayette anlatılan şirk/küfür durumunu müşriklerin şu hallerinden çıkarır: “Ahireti ve ölümden sonra dirilmeyi inkâr ettikleri gibi, uluhiyet ve rübubiyetin bir olan Allah'a ait kılınmasını, ibadetin yalnızca ona yapılmasını da inkâr ederler.”³⁶⁸

Ğafir,16.ayeti, müşriklerin Nahl sûresinde inkâr ettikleri ahiret gününün vuku bulacağını haber vermektedir. Kaldı ki dünyadayken kabule yanaşmadıkları tevhidî, ahiret hayatında kabul edeceklerinin bilgisi de verilmektedir. Ayrıca dünya hayatında, Allah'ın üstünlüğünü kabul etmeyen hatta Allah'ın varlığını inkâr eden ateistler ve Allah'ın varlığını kabul etmekle beraber tevhidî inkâr eden ve ona ortak koşan müşrikler mevcuttur. Ayet, zımnen buna temas etmektedir. “*Bugün hükümranlık kimindir? Elbette tek ve mutlak hükümran olan Allah'ındır*” bölümü, buna temas eder. Ahirette Allah'ın soracağı bu soru, dünyada Allah'ın -haşa- mutlak hükümran olmadığını ve bir olmadığını iddia edenlerin var olduğunu göstermektedir. Başka ayetlerde de bu hususa temas edilmiştir.³⁶⁹ Bu gayrı hak olan itikada rağmen, Hak Teâlâ insanlara, mutlak gücün tek sahibi olduğunu bildirerek gerçeği açıklamıştır ve insanlara hakka ulaşmaları için mühlet vermiştir. Allah; ahirette perdeleri kaldırıp, insanoğluna gerçekleri gösterince, insanlar dünyadaki davranışlarından pişmanlık duyup, hakikati dile getirirler. Bu durumu, “Ğafir, 16.” Ayeti kısaca anlatmaktadır.

Ayet, ebedi yurt olan ahiretin varlığından ve dünyanın bir gün son bulacağından bahseder. Ayrıca zikri geçen o günde olacak bazı olayları da aktarır. Ayette nesnelere veya örtülerle -haşa- Allah'tan gizleneceklerini iddia eden insanlardan bahsedilir, Allah bu iddiaları reddederek bu noksan sıfattan beri olduğunu bildirir. Allah'ın tüm noksanlıklardan yüce olduğunu, yakışsız tüm sıfatlardan beri olduğunu tevhid başlığı altında daha önce de ifade edilmişti. Bu ayette, Allah'tan gizlenmenin mümkün olduğunu, mutlak gücün Allah dışında başkalarında veya kendilerinde olduğunu iddia edenlerin varlığından bahsedilir. Bu iddiaların, Allah'ın yüceliğine ve birliğine aykırı olduğu bir gerçektir. Ayette bu iddialar birer birer reddedilmiştir. Hatta iddiada bulunanların, ahirette, Allah'ın bir olduğunu, mutlak güç ve hükümran olduğunu,

³⁶⁷et-Taberî, *Câmiü'l-Beyan*, 14/197; ez-Zemahşerî, *el-Keşşaf*, 2/601; Vehbe ez-Zühaylî, *et-Tefsirü'l-Münir*, 14/108.

³⁶⁸ el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 6/492.

³⁶⁹Bakara, 2/165; Duhân, 44/49.

Allah'ın her şeyi gördüğünü itiraf edeceklerinden bahsedilir. Bu itiraflarının sebebini de yine Kur'ân'da görmek mümkündür.³⁷⁰ Ayetlerden, artık o gün (kıyamet) gerçeklerin inkâr edilemeyecek düzeyde ortaya çıkacağı, kasır olan gözlerin gerçeği görmeye elverişli hale geleceği, Allah'ın birliğine dair gerçeklik gözle görülebilecek derecede açıklık kazanacağı dile getirilmektedir.

Ayet; Allah'ın birliğini, ahiret ve oradaki yaşanacakları kısır etme metoduyla ispat eder. Ve ayette, “*Hükümranlık ancak Allah'ındır.*” ikrarı, “vahid” yani *tek ve bir* manasına gelen bu kelime ve “Kahhar” *mutlak hükümran olan* manasındaki bu kelime, hak olan gerçeği (tevhidi) ortaya koyar. Ayette yer alan “الْوَّاحِدَ الْقَهَّارَ” ifadesinin ele alındığı konu farklı olmakla beraber, ortaya koyduğu anlam daha önce işlenen ayetlerdeki kelimelerin manasıyla birebir örtüşmektedir.

İki ayette de geçen *واحد* kelimesi: “Zatında ortaklığa yer olmayan, çokluk ihtimali bulunmayan, parçalara/bölgümlere sahip olmayan bir bütün”³⁷¹, “ortağı, eşi olmayan, bir/ferd olan, zat ve sıfatlarda bir tek olan”³⁷², “benzerden ve zıttan beri olan”³⁷³, “zorunlu bir birliğe sahip olan”³⁷⁴, “ibadet edilmeye layık olan”³⁷⁵, “kendisinden başka rab olmayan tek mabud”³⁷⁶ anlamlarını ifade eder.

el-Mâtürîdî; ayetleri, tevhid ve ahiret inancı bağlamında şöyle açıklar: “Nahl sûresinin baş tarafı putperestliği ve şirki delillerle çürüterek ahirete imana bağlayarak ahiret inancına sahip olanların, Allah'a yapılan ibadeti başkasına yapmayacaklarını böylece uluhiyet ve rübubiyet'i yalnızca Allah'a has kılacaklarını ifade ettikten sonra ayette geçen vahid kavramının çokluğu nefyetmek için kullanıldığını belirtir. İlahın müşriklerin ibadet ettiklerinin sayısınca olmayıp tek bir ilah olduğu görüşünü benimser. Devamında ahireti inkâr etmenin, Allah'ın uluhiyet ve rübubiyetinin inkârı demek olduğunu savunur.”³⁷⁷ Ahireti inkâr edenin, dünyada kendilerini örtü vb. şeylerle Allah'tan gizlediklerini söyleyerek Allah'ı noksan sıfatlarla anarlar. Allah'ın - haşa- onları görmekten aciz olduğuna inanırlar. el-Mâtürîdî, Ğafir, 16. ayetten şu çıka-

³⁷⁰ Kâf, 50/22.

³⁷¹ Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 4/776.

³⁷² Mukâtilb. Süleyman, *et-Tefsîrû'l-Kebîr*, 3/709; ez-Zemahşerî, *el-Keşşaf*, 2/601; Vehbe ez-Zühaylî, *et-Tefsîrû'l-Münîr*, 14/105; İbni Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, 14/127; eş-Şa'râvî, *Tefsîru Şa'râvî*, 13/7861.

³⁷³ et-Taberî, *Câmiû'l-Beyan*, 20/299.

³⁷⁴ er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 27/501.

³⁷⁵ et-Taberî, *Câmiû'l-Beyan*, 14/197; el-Hâzin, *Lübabu't-Te'vil*, 3/72.

³⁷⁶ Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, Dârü Kütübî'l-Mısriyye, Kahire 1964, 10/95.

³⁷⁷ el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 6/491, 492.

rımda bulunur: Müşrikler, dünya hayatında üzerinde birleşmedikleri tevhid ilkesini, ahirette itiraf edecekler.³⁷⁸el-Mâtürîdî; her iki ayette de yer alan “vahid” kelimesinin, “Allah’tan başka her şeyin fani olduğu, O’nun Bakî olduğu, ilahlık ve rablık sıfatların Allah’a mahsus olduğu ve Allah’ın bir ve tek olduğu” gibi anlamlara geldiğini aktarır.³⁷⁹

1.10.Tevhid ve DUALİZM/SENEVIYYE

Dualizm/Seneviyye’yi, ikili sisteme bağlı olanlar şeklinde tanımlamak mümkündür. “İkicilik inancı, kâinatı yaratan ve idare eden nur-zulmet veya iyilik-kötülük gibi temel prensiplere dayanır. Bu inanca sahip olanlar, âlemi, ezeli ve kadim iki asıl olan nur ve zulmetin yaratarak idare ettiğine inanırlar. Nurdan gelen her şeyin hayır, zulmetten gelen her şeyin ise şer olduğunu kabul ederler.”³⁸⁰ el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhid'de* seneviyye için ayrı bir başlık açmıştır.³⁸¹Kur’ân-ı Kerîm, bu çift kutuplu inancı reddeder. Tevhidi her zaman olduğu gibi burada da ortaya koyar. “*Nahl, 51.ayeti*” tevhidi işleyen, dualizmi reddeden ayetlerdendir.

" وَقَالَ اللَّهُ لَا تَتَّخِذُوا إِلَهَيْنِ اثْنَيْنِ إِنَّمَا هُوَ إِلَهٌ وَاحِدٌ فَإِيَّايَ فَارْهَبُونَ "

“Allah buyurdu ki: "İki tanrı edinmeyin, Tanrı bir tektir. Şu hâlde yalnız benden korkun.”³⁸²

Ayette yer alan, “İki tanrı edinmeyin!” ifadesiyle, ilahlık makamına ikiliğin ve çokluğun ters düştüğü belirtilir. Ardından “vahid” kelimesiyle, tekliliğin, ilahlık makamının gereklerinden olduğu belirtilerek ikicilik inancına dair nefyi pekiştirir. Ayrıca ayette, “İki tanrı edinmeyin!” ifadesiyle çok tanrıcılığın en asgarisi olan dahi reddedildiğine göre, ikiden fazla (çok tanrıcılığın) tanrının varlığı da katı bir şekilde yasaklanmıştır. “Tanrı bir tektir.” ifadesi de bunu pekiştirmektedir.

İkicilik inancına sahip olanların kim olduğundan bahsedilmemektedir.³⁸³ Ancak şu kadarı söylenebilir ki bunlar da tıpkı Hz. İsa’yı ve putları ilah edinenler gibi

³⁷⁸el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 9/13,14.

³⁷⁹el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 6/391,392; 9/13,14.

³⁸⁰Mustafa Sinanoğlu, "Seneviyye", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/seneviyye> (18.04.2024); el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhid*, s.105.

³⁸¹el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhid*, s.157-171.

³⁸²Nahl, 16/51.

³⁸³Bunların Mecusi ve mezdekiler olduğu belirtilmiştir. İbni Âşûr, *et-Tahrir ve't-Tenvir*, 14/173.Seneviyye ve Zındıklar olduğuhatta Mekke müşrikleri olduğu da ifade edilmiştir.

müşrik olarak kabul edilirler. Zira Allah'tan başka ilah edinmek şirktir.³⁸⁴ Ayette gerçek ilahın tek olduğu ifade edilmiştir. O halde sayı veya sıfat olarak çokluk ifade eden (düalizm/ikicilik, üç ilahı kabul edenler/Hristiyanlar ve müşrikler vb.) ilah olamaz. Ayrıca ayette iki anlamındaki “التَّيْنِ” kelimesiyle sayısal çokluktan bahsedildiği anlaşılmaktadır.³⁸⁵ “İki tanrı edinmeyen!” cümlesiyle, Allah dışında rab olarak kabul edilen ne kadar ilah varsa hepsini reddederek ilahın çokluktan münezzehe olduğunu bildirir. Bu cümleyle ilahın bir olduğu belirtilmiştir. “إِنَّمَا هُوَ إِلَهٌ وَاحِدٌ” cümlesiyle de ifade edilen birlik pekiştirilmiştir. Ayette ikicilik/çokluk karşıtı olarak bir anlamında “وَاحِدٌ” kelimesi kullanılmıştır. Vahid kelimesi pek çok yerde, Allah'ın birliği anlamında kullanılmıştır. Burada da Allah'ın bir olduğunu pekiştirerek ortaya koyar ve birden çok tanrının varlığını da reddeder. Bunun mümkün olmadığını ifade eder.³⁸⁶ Ayetin sonunda yer alan, “Şu hâlde yalnız benden korkun!” ifadesi: “Yalnız benden korkun, benden başkasından korkmayın çünkü her şey benim kudretimde, yarar da zarar da benim tasarrufumla olur.” anlamlarını ortaya koyarak tevhidi ispat eder.³⁸⁷

Ayette geçen vahid kelimesi, tefsir eserlerinde: “Kendisinden başka ilah olmayan, Malik ve Rezzak,”³⁸⁸ “tek mabud,”³⁸⁹ “zatında tek olan, mukaddes olan,”³⁹⁰ “bir/ferd, Samed ve ibadete müstahak olan,”³⁹¹ “ikincisi olmayan bir tek”³⁹² anlamlarında kullanılmıştır.

el-Mâtürîdî; ayette geçen, “İki tanrı edinmeyin!” cümlesinin, birden fazla olan anlamında yani birden fazla tanrı inancı olan tüm yaklaşımları kastettiği görüşünü ileri sürmektedir. “Birden fazla ilaha tapmayın, ibadet etmeyin!” anlamını ifade ettiğini savunur. “Yalnız benden korkun!” kısmı: “Tapmış olduğunuz putlara ibadet etmeyi kesin, bunu yapmaktan korkmayın, zira onlara ibadet etmekten vazgeçmeniz halinde size herhangi bir zarar ya da faydaları dokunmayacaktır. Yalnızca benden korkun, sizin ilahınız benim, yarar da zarar da benim kudretimdedir.” anlamını ifade ederek tevhidi ortaya koyduğunu söyler. Ayrıca ayette geçen vahid kelimesinin, Al-

³⁸⁴Âl-i İmrân, 3/67; Nahl, 16/35,86; Mü'minun, 23/91; Zümer, 39/67.

³⁸⁵el-Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'an*, 10/113.

³⁸⁶eş-Şa'râvî, *Tefsîru Şa'râvî*, 13/7994.

³⁸⁷el-Cezâirî, *Eyserü't-Tefasîr*, 3/125.

³⁸⁸el-Cezâirî, *Eyserü't-Tefasîr*, 3/125.

³⁸⁹et-Taberî, *Câmi'ü'l-Beyan*, 14/246.

³⁹⁰el-Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'an*, 10/113.

³⁹¹er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 20/220; Vehbe ez-Zühaylî, *et-Tefsîrû'l-Münir*, 14/154.

³⁹²el-Vâhidî, *et-Tefsîrû'l-Basît*, 13/84; el-Hâzin, *Lübabu't-Te'vîl*, 3/81.

lah'ın birliğini pekiştirdiğini savunur. Allah'ın sayılardan uzak ve beri olduğunu, tüm şirk çeşitlerinden münezzehe manasını ifade ettiğini söyler.³⁹³

1.11.İbadet Ekseninde Tevhid

Allah, insanları ve cinleri yalnız kendisine ibadet etsinler diye yaratmıştır.³⁹⁴ Bu ibadetlerin neler olduğunu da kendilerine bildirmek suretiyle ilahi bildiri/mesaj ve elçiler göndermiştir. Bu bildirimlerde, ibadetlerin ancak Allah'a yapılması gerektiği, ayetler ve peygamberler aracılığıyla bildirilmiştir.³⁹⁵

İbadetin her çeşidi, Allah'a has kılmak suretiyle yapılmalıdır.³⁹⁶ Kurban ibadeti de yalnız Allah için yerine getirilmelidir. Kurban bütün vahyi dinlerde, bir tek Allah'a ibadet niyetiyle yerine getirilmesi istenen bir ibadettir ve ayrıca tevhidin de göstergesidir. Cenab-ı Allah, kurban ibadetini tüm ümmetlere meşru kıldığı gibi Muhammed'in (sav) ümmetine de meşru kılmıştır. Bu ibadet icra edilirken Allah için yapılması gerektiğini de bildirmiştir. Yerine getirilmesi gereken ibadetlerle, Allah'ın birliğini ortaya koyma ve tevhide yönelme amacı güdülmektedir. Her ibadetin yalnız Allah'a karşı yapılması gerektiği gibi kurban ibadetinin de yalnız Allah adına yapılması gerektiği bir gerçektir. Böylelikle tevhid, ibadetler yoluyla ortaya konulmaktadır. İbadetler üzerinden tevhidin ifade edildiği ayetlerden biri "*Hac, 34.ayetidir.*"

" وَلِكُلِّ أُمَّةٍ جَعَلْنَا مَنْسَكًا لِيَذْكُرُوا اسْمَ اللَّهِ عَلَىٰ مَا رَزَقَكُمْ مِنْ بَهِيمَةِ الْأَنْعَامِ فَإِلَهُكُمْ إِلَهٌ وَاحِدٌ فَلَهُ أَسْلِمُوا وَبَشِّرِ الْمُخْبِتِينَ "

"Biz her ümmete kurban kesmeyi meşru kıldık ki kendilerine rızık olarak verdiği kurbanlık hayvanlar üzerine Allah'ın adını ansınlar. Sonuç itibariyle hepinizin mabudu tek bir tanrıdır. Şu hâlde yalnız O'na teslimiyet gösterin. Sen de Allah'ın buyruklarına içtenlikle teslimiyet gösteren kimseleri müjdele!"³⁹⁷

Kurban dini bir terim olarak: "Belli vakitlerde (Zilhicce 10-13.günlerinde) belirli cinsten birtakım şartları taşıyan hayvanları, usulüne göre boğazlayarak Allah'a yakınlık göstermek demektir."³⁹⁸

³⁹³eI-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*,6/514,515.

³⁹⁴Zâriyât, 51/56.

³⁹⁵Tevbe, 9/31; Neml, 27/91; İsrâ, 17/23; Fussilet, 41/14Ahkâf, 46/21.

³⁹⁶Beyyine, 98/5.

³⁹⁷Hac, 22/34.

³⁹⁸Yunus Apaydın vd., *İlmihal*, TDV Yayınları, Ankara 2006, 2/1; Ahmet Güç, "KURBAN", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/kurban#1> (20.04.2024).

İslamiyet öncesinde insanlar, ilah olarak gördükleri birtakım putlara sunmak amacıyla, kurban keserlerdi. Bunu yapma sebepleri de taptıkları ilahlara yakınlaşma/yakınlık kurma istekleri olmalıdır. Allah, tevhide aykırı olan bu tutum ve davranışlarının yanlış olduğunu, insanlara dolaylı olarak bildirip kurban ibadetini bizzat kendisinin meşru kıldığını bildirmektedir. Bu da kurbanların, Allah'a sunulması ve Allah adına kesilmesi gerektiğini ifade eder. Kurban ibadetinin kendisi adına yerine getirilmesinin gerekliliğiyle, tevhidi de ortaya koymuş olur. Zira ilah olana kurban sunulur/ibadet edilir. Allah; kurbanın sadece kendisi adına kesilmesini emretmekle, ilah olarak bir olduğunu, başka tanrıların olmadığını ve asla da olamayacağını, bu yanlıştan dönülmesinin gerekliliğini bildirmektedir. Allah, tevhidi yerleştirmek adına insanların kendisinden başkası adına, kurban kesmelerini yasaklamıştır. Bu emre bütün insanlar itaat etmekle mükelleftir. Zira kurban/ibadet, itaat anlamına gelir.³⁹⁹

Ayette, kurbanın Allah'a sunulmasının gerekliliğiyle, tevhid gerçeği dile getirilmiş bu tevhidi ifade ayette geçen “vahid” kelimesiyle pekiştirilmiştir. Ayette geçen vahid kavramı: “tek mabud,”⁴⁰⁰ “tek şari”, tek şariat sahibi,”⁴⁰¹ “ortağı olmayan tek ilah, ibadet edilecek tek ilah,”⁴⁰²“benzeri olmayan tek rab”⁴⁰³ anlamlarında kullanılmıştır.⁴⁰⁴

el-Mâtürîdî, ayeti şöyle açıklar: “İbadetin yalnızca Allah'a yapılmasının gerekliliği, inkâr eden bir topluluğa bildirilmiştir. Gerçek şu ki müşrikler, Allah dışında taptıkları şeylere/putlara ibadet etmekteydiler. Kurban ibadetini de sunak olarak onlara ve onlar adına kesiyorlardı. Ayet bu davranışlarına dikkat çekerek yanlış bir tutum içerisinde olduklarını haber eder. Gerçek ise onların yaptıklarının aksine, kurbanların Allah'a sunulması ve Allah'ın adını anarak kesmeleri gerektiği şeklindedir. Bu ibadetle de Allah'ın tek ilah olduğu vurgulanmıştır. Yani ibadetin ancak Allah'a ait olması gerektiği bildirildikten sonravahid kelimesiyle, Allah'ın vahdaniyeti bildirilerek başka ilahların nefyi ve olanaksızlığı ortaya konulmuştur. Vahid kelimesi “وَلِكُلِّ أُمَّةٍ جَعَلْنَا مَنْسَكًا” cümlesinin ortaya koymuş olduğu manayla, “Kurbanlarınızı ke-

³⁹⁹el-Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, 12/58.

⁴⁰⁰el-Cezâirî, *Eyserû't-Tefasîr*, 3/475.

⁴⁰¹İbni Âşûr, *et-Tahrir ve't-Tenvîr*, 17/260.

⁴⁰²er-Râzî, *Câmiû'l-Beyan*, 16/550.

⁴⁰³ Mukâtil b. Süleyman, *et-Tefsîrû'l-Kebîr*, 3/127.

⁴⁰⁴ Ayrıca ayette geçen “اسْلَمُوا” emir kipinin de Allah'ı ilahlıkta ve mabud olmada birleyiniz anlamına geldiği “Enbiya 108” de değinilmiştir. (bkz. Enbiya 108).

serken tek mabudunuz olan Allah'ın adını anın, yani mabudunuz birdir.” manasının aynı şeyi ifade ettiğini savunur.⁴⁰⁵

1.12.Allah'ın Birliği

Allah farklı zamanlarda farklı dinler indirmemiş, her zaman tek din olan İslam'ı göndermiştir.⁴⁰⁶ Çünkü Allah katında tek din, İslam'dır.⁴⁰⁷ Hak din/İslam dini, ilk Peygamber Hz. Âdem ile başlamış, son Peygamber Hz. Muhammed (as) ile de son bulmuştur. Dolayısıyla Allah'ın, farklı toplum ve ırklara peygamber aracılığıyla gönderdiği dinin esası birdir. Her birine “İslam”, müntesiplerine de “Müslüman” denir.⁴⁰⁸ Bu bilgilere göre denebilir ki “İslamiyet, bütün peygamberlerin getirdiği bir inanç sistemidir.” Bu inanç sisteminde bütün peygamberlerin vazifesi aynıdır. Bu vazife, tevhide davettir.⁴⁰⁹ Çünkü tevhid, hak yoluna girmenin başlangıcı ve Allah'a inanmanın da ilk basamağıdır. Gerek İslamiyet'in gerekse Yahudilik ve Hristiyanlığın (Daha sonra mensupları tarafından bu adlandırmalar yapılmıştır.) tek hedefi, tevhidi benimsetmektir. Bu bilgiler ışığında bütün milletlerin özünde, Allah'ı birlemek olan tevhid inancı yatmaktadır denilebilir. Kendilerine peygamber gönderilen her milletin, aynı dine mensup olduğunu, rablerinin bir tek olduğunu vurgulayarak ifade eden ayetlerin başında da “*Ankebût, 46.ayeti*” gelir. Ayrıca ayet, hak dinden uzaklaşan insanların, güzel söz ve yumuşak üslupla, İslam dinine davet edilmesini de öğütlemektedir.

” وَلَا تُجَادِلُوا أَهْلَ الْكِتَابِ إِلَّا بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ إِلَّا الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْهُمْ وَقُولُوا آمَنَّا بِالَّذِي أُنزِلَ إِلَيْنَا وَأُنزِلَ إِلَيْكُمْ وَإِلَهُنَاوَالِهَكُمْ وَاحِدٌ وَنَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ ”

“İçlerinden haksızlığa sapanlar dışında Ehl-i Kitap'la mücadelenizi sadece en güzel yolla sürdürün ve deyin ki: "Bize indirilene de size indirilene de inandık. Bizim tanrımız da sizin tanrınız da birdir. Biz O'na teslim olmuşuzdur.”⁴¹⁰

“Bize indirilene de size indirilene de inandık.” pasajında, tüm semavi/hak dinlerin aynı kaynaktan geldiği ve aynı amaca hizmet ettikleri hatırlatılmaktadır. Bu tek kaynak da hiç kuşkusuz Allah'tır. Dinlerin aynı kaynaktan geldiğini yani Al-

⁴⁰⁵ el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 7/417.

⁴⁰⁶ Âl-i İmrân, 3/85.

⁴⁰⁷ Âl-i İmrân, 3/19; Mâide, 5/3.

⁴⁰⁸ Bakara, 2/136; Hac, 22/78.

⁴⁰⁹ Enbiyâ, 21/25.

⁴¹⁰ Ankebût, 29/46.

lah'tan geldiğini, “Bizim ilahımız da sizin ilahınız da birdir. (vahittir)” cümlesinden de anlamak mümkündür. Çünkü bu cümlede, Allah'ın tek ilah olduğu bilgisi hatırlanmaktadır. Tevhid/vahdaniyet, tek şeriat ve tek dinin varlığını lazım kılar. Zira bir ilahın, farklı inanç anlamına gelen, farklı şeriat veya din göndermesi de uygun değildir.

Ayette, Hristiyan ve Yahudilerin başka ilah/ilahlar edinmelerine de değinilmiştir. Hz. İsa'nın ilahlaştırılmasına ya da din adamların rab edinmelerine karşı çıkılarak ilahın tek olması gerekliliği bildirilmiş, bu tek ilahın da Allah olduğu ayette vurgulanmıştır.⁴¹¹ Ayrıca ayet, tahrife uğramış olan Hristiyanlık ve Yahudilik dinlerinin özünün de tıpkı son din olan İslamiyet'le aynı olduğunu, aynı kaynaktan geldiğini ve aynı amaca hizmet ettiğini bildirmektedir.

Ayetten de anlaşıldığı üzere dinlerin özü ve kaynağı aynıdır. Özünde tüm peygamberler ve getirdikleri şeriatları aynı temele dayanır.⁴¹² Bu temel de İslam ve tevhiddir. Ayet lafzen olmasa da anlamca bunu ortaya koyar. Zira indirilen tüm kutsal metinlerin, Allah katından olduğunun bilgisi verilmiştir. Dinin kutsal metinleri/kitapları aynı kaynaktan geldiğine göre hak dinlerin kaynakları da aynı olmalıdır. Kitabı ve şeriatı Allah'tan gelen her milletin, rabbi de hiç şüphesiz Allah olmalıdır. O halde bütün milletlerin tek rabbi/mabudu vardır. O tek mabud da Allah'tır. Bu sonucun ispatı; aklen, vicdanen, zahiren ve zımnem yapılmıştır.

Ayette, Allah'ın bir olduğunu ifade eden vahid kelimesi: “Ortağı olmayan bir tek,”⁴¹³ “kendisinden başka mabud bulunmayan, benzeri olmayan tek mabud,”⁴¹⁴“uluhiyetinde ortağı olmayan tek rab,”⁴¹⁵ “uluhiyetinde, rübubiyet’inde, isim ve sıfatlarında ortağı olmayan”⁴¹⁶ anlamlarına gelmektedir. İhlâs sûresinde de dinin temeli olan tevhid, bu anlamlar ekseninde Allah'ın birliğini ortaya koymayı hedef edinmiştir.

el-Mâtürîdî, ayetteki “vahid” ve “Müslimun” kelimelerine, sözlük anlamları olan: “Allah birdir, ortağı yoktur, evlat ve eşten münezzehtir.” manalarını verir. Ayrıca el-Mâtürîdî, vahid ve Müslimun kelimelerinin aynı anlama geldiğini belirtir. el-

⁴¹¹ Beyzâvî, *Envârü 't-Tenzîl ve Esrârü 't-Te'vil*, 4/196; Vehbe ez-Zühaylî, *et-Tefsîrû 'l-Münir*, 21/6.

⁴¹² Hadîd, 57/25.

⁴¹³ İbni Âşûr, *et-Tahrîr ve 't-Tenvîr*, 21/8.

⁴¹⁴ et-Taberî, *Câmiü 'l-Beyan*, 18/421; Vehbe ez-Zühaylî, *et-Tefsîrû 'l-Münir*, 21/7.

⁴¹⁵ Muhammed Ali es-Sabuni, *Safvetü 't-Tefasîr*, Dârü Saadet, y.y., t.y., 2/464.

⁴¹⁶ Bir Grup Alim, *et-Tefsîrû 'l-Müyesser*, Mektebetü Diyarbekir, Diyarbakır 2010, s.402.

Mâtürîdî ayette geçen vahid kelimesini, “*Bize indirilene de size indirilene de inandık.*” cümlesiyle aynı anlama geldiğini belirtir.⁴¹⁷ Yani el-Mâtürîdî’ye göre bu cümle vahid kelimesinin açıklaması mesabesindedir.

1.13.Melek İnancı Bağlamında Tevhid

Allah, her şeyin rabbidir.⁴¹⁸ O, Meleklerin ilah olduğunu iddia edenlerin rabbi olduğu gibi meleklerin de rabbidir.⁴¹⁹Bütün mahlukatın, yer, gök ve ikisi arasında bulunanların da rabbidir.⁴²⁰Doğu ve batının rabbi olduğu gibi,⁴²¹ bütün burçların da rabbidir.⁴²²Bu gerçekler; ayetlerle ifade edilmiş, yeminle desteklenmiş ve doğruluğu pekiştirilmiştir.

Meleklerle iman, imanın temel şartlarından biridir. Allah’a imandan sonra, iman esaslarının ikincisi olarak Kur’ân’da yer almıştır.⁴²³ Bununla beraber, insanlar tarafından zamanla bozulan kimi inanç sistemlerinde, Meleklerle kutsiyet atfedilmiştir. Onların -haşa- Allah'ın kızları olduğu iddia edilmiştir.⁴²⁴Kur’ân’da, meleklerin Allah'ın kızları olmadığı, onların Allah'ın kulları olduğu ve birtakım görevlerinin bulunduğu ifade edilmiştir. Bu değerli ve günahsız⁴²⁵ meleklerin adına yemin edilerek Allah'ın birliğine vurgu yapan ayetler mevcuttur. Bu ayetlerden biri de “*Sâffât, 4.ayeti*” dir. Ayetin, metin ve mealine geçmeden önce belirtmek gerekir ki bu ayet, kendisinden önce geçen ayetlerden anlamsal olarak ayrı düşünülmesi mümkün olmayan bir ayettir. Çünkü Arapçada, yemin ve cevabı birbirinden ayrı düşünülemez. Bu ayet de yeminin cevabı olduğundan önceki bir, iki ve üçüncü ayetlerle beraber ele alınacak hatta bir sonraki ayet de anlamsal olarak konuya dahil edilerek izahata çalışılacaktır.

" وَالصَّافَّاتِ صَفًّا (1) فَالزَّاجِرَاتِ زَجْرًا (2) فَالتَّالِيَاتِ ذِكْرًا (3) إِنَّ إِلَهَكُمْ لَوَاحِدٌ (4) "

⁴¹⁷ el-Mâtürîdî, *Te 'vilâtü 'l-Kur 'ân*, 8/233,234.

⁴¹⁸En'âm, 6/164.

⁴¹⁹ Zuhruf, 43/19.

⁴²⁰Şuarâ, 26/28.

⁴²¹ Rahmân, 55/17.

⁴²² Furkân, 25/62.

⁴²³ Bakara, 2/177,285; Nisâ, 4/136.

⁴²⁴En'âm, 6/100; Nahl, 16/57; İsrâ, 17/40.

⁴²⁵Hayatî Hökelekli vd., *İslam'a Giriş-Gençliğin İslam Bilgisi-*, DİB Yayınları, Ankara 2006, s.257; Fikret Karaman vd., *Dini Kavramlar Sözlüğü*, DİB Yayınları, Ankara 2006, s.421.

“Sıra sıra dizilmiş olanlara, (yanlışıları) engellemeye çalışanlara ve anmak için okuyanlara andolsun ki kuşkusuz tanrınız bir tekdir.”⁴²⁶

Ayetlerde, kimi özellikleri verilen Melekler üzerine yemin edilerek Allah’ın birliğine vurgu yapılmıştır. Arapların benimsedikleri putperestlik ve bütün çok tanrıcılık inançları reddedilmiştir. “Arap putperestlerinde, putların emrinde melekler bulunduğu şeklinde bir inancın yer almadığı, Meleklerin kendi buyruğu altında görev yaptığı, tek gerçek Tanrı’nın Allah olduğu belirtilmiştir. Metafizik âlemin en değerli yaratıkları olan melekler üzerine yemin edilmekle, sûrenin temel amacı olan ve 4. ayette vurgu yapılan Allah’ın birliği inancına dikkat çekilmiştir.”⁴²⁷

Burada ilah hakkında şu yorum yapılmaktadır: “İlah kavramı iki anlamı bünyesinde taşır. İlki, başkalarınca (hak olmadıkları halde/layık olmadıkları halde) kendisine kulluk edilen, ikincisi ise bizzat kendisinin kulluk edilmeye layık olması yani ibadet edilmeye müstahak olan zattır. Bu ayette ilahlık, ikinci anlamda kullanılmıştır. Çünkü birinci anlamda tapınılan ilahlar oldukça fazladır.”⁴²⁸ Melekler, peygamberler, yıldızlar, güneş, putlar, vb. Zaten ayet de ilahın tek olduğunu dile getirmekle layık olanın, müstahak olanın birliğinden bahseder.

Allah, uluhiyet ve vahdaniyetini değer verdiği kulları/melekler üzerine yemin ederek belirttikten sonra, uluhiyet ve vahdaniyetinin mahiyetini de 5.ayette: “O, göklerin, yerin ve bunlar arasındakilerin rabbi, güneşin doğuş yerlerinin rabbidir” şeklinde izah eder.⁴²⁹ Bu ayetler; Allah’ın bütün bunların rabbi olduğuna, O’ndan başkasına ilahlık nitelikleri yükleyip kulluk etmenin anlamsızlığına dikkat çekmektedir.

Ayette, vahdaniyetin varlığını ifade eden, “vahid” kelimesi kullanılmıştır. Yeminin cevabında yer alan vahid kelimesi ile vurgulanmak istenen Allah’ın birliği ilkesidir.⁴³⁰ Ayette vahid kavramının ifade ettiği Allah’ın bir oluşunun manası ise şudur: “Allah’ın zatında, sıfatlarında ve fiiliyatlarında bir olması, hiçbir şeyde ortağının olmayışı”⁴³¹ ayrıca “ibadet edilmesi gereken, ortağı olmayan tek mabud, itaat

⁴²⁶ Sâffât, 37/1-4.

⁴²⁷ İbni Âşûr, *et-Tahrir ve't-Tenvîr*, 23/82.

⁴²⁸ el-Mevdûdî, *Tefhimu-l Kur'ân*, c.5, s.10.

⁴²⁹ el-Mâverdi, *en-Nüket ve'l- 'Uyûn*, 5/37.

⁴³⁰ el-Beyzâvî, *Envârü't-Tenzil ve Esrârü't-Te'vîl*, 5/5; Ahmed b. Muhammed es-Sâvî, *Hâşiyetü's-Sâvî 'alâ Tefsîri'l-Celaleyn*, Dârü Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2013, 3/310,311; İbni Âşûr, *et-Tahrir ve't-Tenvîr*, 23/85; es-Sabuni, *Safvetü't-Tefasir*, 3/28,29.

⁴³¹ Alusi, *Ruhu'l-Meani*, c.23, s.204.

ve ibadetin tek sahibi,”⁴³² “bütün beşerin tek rabbi, yaratan, rızık veren, kendisinden başka ilah olmayan,”⁴³³ “sayıdan münezze olan bir tek,”⁴³⁴ “ibadet ve itaati gerekli kılan, ortağı ve ikincisi olmayan,”⁴³⁵ “bütün mahlukatın tek rabbi.”⁴³⁶

el-Mâtürîdî, bu ayetler pasajını şöyle özetler: “Allah, kafirlerin kalbinde ve zihninde, Meleklerin şanını ve konumunu yüceltmektedir. İnsanların faydasına sunmak için yarattığı gökler ve yerin yaratıcısı olduğunu, bunlarda ve aralarında bulunanların rabbi olduğunu buyurarak ve yine birbirine çok uzak olmasına rağmen doğu ve batıdaki faydaları kendisinde birleştirdiğini haber etmekle, yukarıda vasıfları geçen meleklerin adına yemin ederek vahdaniyetini, birliğini dile getirmektedir.” “*Andolsun ki kuşkusuz ilahınız bir tektir.*” şeklinde yemin ederek meleklerin adına yapılan yeminin anlamının ve amacının bu olduğu görüşünü dile getirir.⁴³⁷

1.14. Tebliğ Ekseninde Tevhid

“Taşımak, ulaştırmak ve bildirmek gibi anlamlara gelen tebliğ, literatürde: Peygamberlerde bulunması gereken vacip bir sıfat olup peygamberlerin, vahiy yoluyla Allah’tan gelen ilahi hüküm/mesajların hiçbirini gizlemeden, eksiltmeden ve herhangi bir ilavede bulunmadan aynı şekliyle insanlara bildirmesine” denir.⁴³⁸

Peygamberler, Allah’ın insanlara ulaştırmak istediklerini iletmede aracıdırlar. Allah’ın peygamberler aracılığıyla insanlara iletmek istediği en önemli konu ise Allah’ın birliği ilkesidir. Uyarıcı olan peygamberler, tevhidi yaymak ve insanları tevhide davet etmek için, putperestliğe/çok tanrıcılığa ve şirke savaş açmışlardır. Zira Allah elçilerine, tebliğ emri/görevi vermiştir.⁴³⁹ Tebliğ ve davet görevlerini yerine getiren peygamberler pek çok zorluklarla karşılaşmışlardır. Bu zorluklardan biri de atalarından ve öncekilerden gördükleriyle hareket eden toplumların, tebliğ ve davete karşı peygamberlere muhalefet etmeleri ve tevhidi kabul etmemeleridir. Bu muhalefet,

⁴³²Bir Grup Alim, *et-Tefsîrû 'l-Müeyesser*, s.446; es-Sabuni, *Safvetü 't-Tefasîr*, 3/28,29.

⁴³³el-Cezâirî, *Eyserû 't-Tefasîr*, 4/397.

⁴³⁴İbni Âşûr, *et-Tahrîr ve 't-Tenvîr*, 23/86.

⁴³⁵et-Taberî, *Câmiü 'l-Beyan*, 19/495; Vehbe ez-Zühaylî, *et-Tefsîrû 'l-Münîr*, 23/63.

⁴³⁶el-Mâtürîdî, *Te 'vilâtü 'l-Kur'ân*, 8/545.

⁴³⁷el-Mâtürîdî, *Te 'vilâtü 'l-Kur'ân*, 8/544-546.

⁴³⁸Fikret Karaman vd., *Dini Kavramlar Sözlüğü*, s.639.

⁴³⁹Mâide, 5/67.

tevhidi şaşılacak, hayret edilecek bir durum olarak telakki etmiştir. Bu husus da ayetlerle sabittir. Bu durumu dile getiren “*Sâd, 5.ayetidir.*”⁴⁴⁰

Rivayete göre hileyle ve türlü girişimlerle Peygamber’i (sav) davetinden döndürmeyi başaramayan müşrikler, “Hz. Ömer’in İslamiyet’i kabul etmesini hazmedemediklerinden, içlerinde Ebû Cehil gibi müşriklerin/putperestlerin büyüklerinin de olduğu bir grupla, Ebû Talip’e giderek Muhammed’i (as) ona şikâyet etmiş, üzerinden himayesini çekmesini istemişlerdi. Hz. Peygamber’i meclise çağıran Ebû Talip ona, yapılan şikâyeti aktardı. Hz. Muhammed onları dinledikten sonra: “*Söyleyin bana, ben size istediğinizi verirsem siz de bana bir kelime verir misiniz ki bu kelimeyle Araplara sahip olursunuz, Arap olmayanlar da (acemler) size boyun eğerler.*” dedi. Onlar da: “*Evet hem de on fazlasını*” dediler. O (sav) da: “*La ilahe illallah deyin,*” dedi. Yaptığı etkili konuşmada onları, kendilerine parlak bir gelecek sağlayacak olan bir inanca -Allah’ın birliği inancı- davet ettiğini belirtti. Onlarda öfkelenip “*İlahları bir tek ilaha mı indiriyor, bu gerçekten şaşılacak bir şeydir.*” diyerek meclisi terk ettiler. Bunun üzerine Sâd,1-7. ayetleri nazil oldu”⁴⁴¹

Sâd,5.ayeti; müşriklerin, Peygamber’in (as) tebliğine ve tevhid davetine karşı çıkmalarını, Allah’ın birliğini şaşılacak bir durum olarak görmelerini konu edinir.

"أَجْعَلِ الْآلِهَةَ إِلَهًا وَاحِدًا إِنَّ هَذَا لَشَيْءٌ عَجَابٌ"

“Tanrıları tek tanrıya mı indiriyor? Bu gerçekten şaşılacak bir şey!”⁴⁴²

Hz. Muhammed (as), çok tanrıcılık/putperestlik inancına sahip olan Mekke halkını, kelime-i tevhid getirmeye davet etmiştir. Onlarca putu ilah kabul eden bu toplum; Peygamber’in (as) tevhid davetine şaşırıp, “*tek ilah bütün mahlukata nasıl yetişecek*” diyerek tek ilah inancına karşı çıkmışlardır. Sâd, 65.ayeti, Peygamber’e muhalefet eden müşriklere, bir cevap niteliğindedir.⁴⁴³ Bu ayet, Allah’ın bir olduğunu ifade ederek onların, akılsızca sarf ettikleri ve mantığa sığmayan sözlerine cevap konumundadır.

"قُلْ إِنَّمَا أَنَا مُنذِرٌ وَمَا مِنِّي إِلَّا اللَّهُ الْوَاحِدُ الْقَهَّارُ"

⁴⁴⁰Ayette, Allah’ın birliğine sıfat olan bir kelime kullanılmadığı halde Allah’ın birliğini zımnen ifade eden cümleler mevcuttur. Denildiği üzere ayetin zahirinden Allah’a sıfat olan bir “vahid” veya ehadiyyet kelimesi kullanılmış değildir. Ancak ayetin anlamsal olarak Allah’ın birliğine değindiği gözlemlenmiştir.

⁴⁴¹et-Tirmizî, 3232.

⁴⁴² Sâd, 38/5.

⁴⁴³İbni Âşûr, *et-Tahrir ve't-Tenvîr*, 23/295.

“De ki: "Ben sadece bir uyarıcıyım. Karşı konulmaz güç sahibi tek Allah'tan başka tanrı yoktur.”⁴⁴⁴

Bir önceki ayette (Sâd, 5), peygamberlerin görevlerinden olan tebliğden ve müşriklerin, kendilerinden biri olan birinin, peygamberlik vazifesiyle onları tevhide çağırmasına hayret ettiklerinden bahsedildi. Sâd, 65.ayetiyle hakikate akıl erdiremeyen, tevhide hayret ederek *“Tanrıları tek tanrıya mı indiriyor? Bu gerçekten şaşılacak bir şey!”* diyen müşriklere: *“Bu gerçeğin kendisidir.”* şeklinde cevap verilmesini emrediyor.

Sâd 65.ayeti; Sâd 5.ayetinde, Peygamber'in (sav) müşriklere karşı ortaya koymak istediği tevhidi pekiştirmektedir. *“Tevhidin, kabul edilebilir bir durum olmadığını ifade eden müşriklere verilmesi istenen bir cevaptır. Zira onlar, Allah'tan başka ilahlara (putlara) tapıyorlardı. Hz. Muhammed onların bu inançlarının yanlış olduğunu ifade edip, geçersiz kılınca; biz bir ilah topluluğuna inanırken nasıl olur da Muhammed (as) ilahları bire indirir, onca ilah ihtiyaçlarımızı karşılarken bir tek ilah ihtiyaçlarımızı nasıl karşılayacak? şeklinde karşılık verdiler.”⁴⁴⁵* Allah'ın kudretinin ifade edilmesi (Kahhar), *“tek tanrı bütün yaratıkların ihtiyaçlarına nasıl yetişir, bu olacak şey değildir”* sözlerine karşı bir reddiyedir. Kendi putlarının acizliği Allah'ta yoktur. Allah her noksandan münezzehtir. Gücünün sınırı yoktur. Bu sebeple O, putlarda mevcut olan acizlikten uzaktır. Bütün yarattıklarının ihtiyaçlarını tek başına karşılamaya muktedirdir şeklinde cevap verilmiştir. Böylece ayet, onların şaşkınlık ve inkârlarının yersiz ve boş olduğunu bildirmektedir.

“Karşı konulmaz güç sahibi tek Allah'tan başka tanrı yoktur!” sözleri, müşriklerin sözlerine karşı verilmiş bir cevaptır. Bu ayetle onlara, siz ne kadar karşı çıkarsanız çıkın, bu değişmez bir gerçektir denilmektedir. Bu cevap, gerçeği beyan etmekle beraber, Allah'ın vahdaniyetine dair delilleri de sunmaktadır. Müşrikler, Allah'a inanmakla beraber, çok tanrıcılığı benimsiyorlardı. Ayet, tevhidi vurgulayarak müşriklerin yanlış akide üzerinde olduklarını beyan etmektedir. Ayet, Allah'ın *“Kahhar”* sıfatını zikretmekle de Allah'ın -haşa- putlar gibi aciz ve yardıma muhtaç olmadığını bildirir. Allah (cc) mezkûrayette ilahlık niteliklerinden biri olan *“Kahhar”*

⁴⁴⁴Sâd, 38/65.

⁴⁴⁵el-Vâhidî, *et-Tefsîrû'l-Basit*, 19/152. *“Muhammed (sav) ilahları bire indirdi”* ifadesinden ibadet edilen putların sayılarını bire indirdi anlamında değildir. Aksine onların inandıkları tüm ilahları geçersiz kılıp bir Allah'ın varlığını ve vahdaniyetini ifade etmiştir.

ile ve bir sonraki ayette⁴⁴⁶ de (رَبُّ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا) yer, gök ve aralarındaki her şeyin rabbi, (الْعَزِيزُ) daima galip ve (الْغَفَّارُ) çok bağışlayıcı sıfatlarıyla da vahdaniyetini delillendirmiştir. Onların sahip olduğu inançları boşa çıkarmıştır. Ayrıca Sad, 65'te geçen “vahid” sıfatı, müşriklerin inkârlarına reddiye olan “وَمَا مِنْ إِلَهٍ إِلَّا اللَّهُ” cümlesini pekiştirmek içindir.⁴⁴⁷

Bu sıfatlar; Vahid, Kahhar, yaratan (Aziz ve Gaffar) Allah'ın vahdaniyetine delil teşkil ediyor mu? Nasıl anlamak gerek? Bu soruların cevaplarını kimi tefsir eserlerinde bulmak mümkündür. Kimi tefsirlerde şu değerlendirme yapılır: “Bu sıfatlar vahdaniyeti ifade ve ikrar eder. “Vahid” yani bir olma sıfatı, açıklamaya gerek olmadan birliği ve tevhidi ispat edişi oldukça açıktır. Kahhar yani *karşı konulmaz güç sahibi* olma sıfatı, şayet Allah'tan başka ilah olmuş olsaydı ona gücü yetmezdi. Bilakis sayıca çok düşünülen/kabul edilen ilahlar birbirlerine karşı güç bakımından üstün olamadıklarından güç yetirilen olmuş olurdu, bu da ilahlık vasfına uymazdı. Allah, bu noksandan münezzehtir. O halde Kahhar olan Allah'ın tek ilah olduğu ispat edilmiş oluyor. Yaratıcı vasfına gelince şayet Allah dışında, iddia ettikleri gibi ilahlar olmuş olsaydı dünyada düzen namına bir şey kalmazdı. Enbiyâ, 22.ayeti buna işaret eder: “Yer ve gökte Allahtan başka ilahlar olmuş olsaydı bu ikisinde düzen bozulurdu.”⁴⁴⁸ Sonuç olarak bu niteliklerin her biri Allah'ın birliğini işaret eder/ispat eder.

Her iki ayette geçen “vahid” kelimesinin ifade ettiği anlamlar şu şekildedir: “Parçalar sadedince çokluğu kabul etmeyen, bir bütün olan, bölümleri olmayan, zatında ortaklığı ve çokluğu kabul etmeyen”⁴⁴⁹, “ortağı, eşi/rakibi olmayan”⁴⁵⁰, “ortağı olmayan tek mabud”⁴⁵¹, “zatında, sıfatında, rübubiyet ve ubudiyette tek olan”⁴⁵², “ibadet edilmeye layık, eşten hâli olan, mülkünde ortağı olmayan.”⁴⁵³

el-Mâtürîdî'nin yaklaşımı da zikri geçen yaklaşımlar gibidir. Ayrıca ayet hakkında şu değerlendirmeleri yapar: “Peygamber (as), tevhide davet ederken insanlardan beklediği bir yararının ya da menfaatinin olmadığını, tebliğ ve davet görevini

⁴⁴⁶Şad, 38/66.

⁴⁴⁷İbni Âşûr, *et-Tahrir ve't-Tenvîr*, 23/295.

⁴⁴⁸Alusi, *Ruhu'l-Meani*, c.23, s.333.

⁴⁴⁹Beyzâvî, *Envârü't-Tenzil ve Esrârü't-Te'vil*, 5/33.

⁴⁵⁰Mukâtil b. Süleyman, *et-Tefsirü'l-Kebir*, 3/652; er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 26/406; ez-Zemahşerî, *el-Keşşaf*, 4/104; Vehbe ez-Zühaylî, *et-Tefsirü'l-Münir*, 23/226.

⁴⁵¹Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, 15/225.

⁴⁵²el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 8/643; el-Cezâirî, *Eyserü't-Tefasîr*, 4/460.

⁴⁵³et-Taberî, *Câmiü'l-Beyan*, 20/140; el-Hâzin, *Lübabu't-Te'vil*, 4/46.

ancak Allah'tan emir alarak yerine getirdiğini ifade eder. Müşriklerin bu davet karşısında takındıkları tutuma ve hayretlerine bir cevap olarak Allah ancak birdir, ibadet ancak kendisine yapılı ve her şey onun gücü karşısında ezilmeye mahkumdur gerçeğini dile getiriyor. Ve el-Mâtürîdî, ayetler ışığında şu akli muhakemeyi yapar ve ayetin müşriklere yöneltmek istediği şeyin ne olduğunu ifade eder: “Siz Allah'ın her şeyi yarattığını kabul ettiğiniz halde, ilah ve rab olmadığınızı bildiğiniz, yaratmadan yoksun olan aciz putlara neden tapmakta ısrar ediyorsunuz? Gerçekte ilahınız, ibadet ve itaatinden uzak durduğunuz ayetlerde zikri/nitelikleri geçen Allah'tır.” Vahid; kulluk edilmeye layık olan, kendisinden başka ilah olmayandır. Yegâne ilah ancak rablığında ve uluhiyetinde tek olan Allah'tır.”⁴⁵⁴

Ayetlerde geçen tevhid davası, İhlâs sûresinde, “Allah birdir” ve “kimse O'na denk değildir” şeklinde anlatılmıştır. el-Mâtürîdî de ayetlerin ortaya koyduğu ilkeleri, tevhidi inkârda ısrar eden ve hoş görmeyen topluma karşı savunarak ortaya koymayı amaçlamıştır. Ayetler arasındaki bağ ise ehad-vahid kavramları üzerinden kurulmuştur.

1.15. Tebennî ve Tevhid

Tebennî: “Arapçada evlat edinme anlamında kullanılan tebennî kelimesi, oğul anlamında ibn kelimesinden türemiştir. Dar anlamda oğul edinmek demek olan tebennî geniş anlamda da kız olsun erkek olsun evlat edinen her iki sınıf içinde kullanılır hale gelmiştir.”⁴⁵⁵

Yahudiler, Hristiyanlar ve müşrikler -haşa- Allah'a evlatlar isnat ediyorlar. Yahudiler, Üzeyir'in Allah'ın oğlu olduğunu; Hristiyanlar da Hz. İsa'nın, Allah'ın evladı olduğunu iddia etmekte. ⁴⁵⁶Müşrikler ise Allah'a -haşa- kızlar nispet ederek meleklerin ve tapmış oldukları bazı putların, Allah'ın kızları olduğunu iddia ederek erkek evlatların da kendilerine yakıştığını söylemekte. ⁴⁵⁷

Nahl sûresinde de ifade edildiği gibi müşrikler; kendilerine yakıştırmadıkları kız çocuklarını (hatta kız evlada sahip olmayı yüz karası olarak gördükleri halde) Allah'a yakıştırmakla hata etmekle beraber, erkek çocukları -kendilerince üstünlük

⁴⁵⁴el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 8/643,644.

⁴⁵⁵Mehmet Âkif Aydın, "EVLÂT EDİNME", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/evlat-edinme> (30.04.2024).

⁴⁵⁶ Tevbe, 9/30.

⁴⁵⁷Bakara, 2/116; Nahl, 16/57; Zuhuf, 43/19; Necm, 53/19-22.

olarak gördüklerinden- ise kendilerine layık görmekteler. Ancak Allah (cc), tüm bu yakışsız isnatlardan yücedir. Kur'ân'î deyim, “Allah onların yakıştırmakta oldukları şeylerden münezzehtir.”⁴⁵⁸ diyerek Allah'ı bu batıl ve yakışsız yaklaşımlardan tenzih eder.

Yahudiler, Hristiyanlar ve müşriklerin, Allah'a evlat isnat etmelerine bir red-diye mesabesinde olan ve onların bu çirkin ve cahilce iddialarına/yalanlarına varsayımda bulunarak ve ardından tenzih metodu (سُبْحَانَهُ) kullanılarak reddeden ve bunun aksi olan Allah'ın birliğini yani tevhid ilkesini ifade ve ispat eden ayet “Zümer, 4.ayetidir.”

”لَوْ أَرَادَ اللَّهُ أَنْ يَتَّخِذَ وَلَدًا لَأَصْطَفَىٰ مِمَّا يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ سُبْحَانَهُ هُوَ اللَّهُ الْوَاحِدُ الْقَهَّارُ”

“Eğer Allah (iddia ettikleri gibi) bir evlât sahibi olmak isteseydi elbette yarattıklarından dilediğini seçerdi. Ama O'nun böyle bir durumla ilgisi yoktur; O bir tek Allah'tır, mutlak otorite sahibidir.”⁴⁵⁹

Ayetteki “لَوْ أَرَادَ اللَّهُ أَنْ يَتَّخِذَ وَلَدًا لَأَصْطَفَىٰ مِمَّا يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ” bu pasaj; Yahudi, Hristiyan ve müşriklerin iddia ettikleri gibi bir ihtimalin olması durumunda, Allah'ın bu tercih hakkını kullara bırakmak yerine, kendi seçiminde bulunacağını ifade eder. el-Mâtürîdî'nin de ifade ettiği gibi bu kısım, zahiren evlat edinmenin mümkün olabildiğini gösteriyor; olumsuzlama söz konusu edilmiyor ancak bu durumun olanak dışı ve mümteni olduğunun delili bir sonraki cümlede belirtilmektedir.⁴⁶⁰”

Ayet ilk olarak, yaratılmış olan insanoğlunun, yaratana isnat ettiği gerçek olmaktan çok uzak bir isnada atıfta bulunur. Ardından bu isnatlarının mümkün olmadığını ve uluhiyet vasfına aykırı olduğunu ortaya koymaktadır. İnsanoğlunun bu büyük sapmalarına da değinerek sizi yaratan tanrıya mesnetsiz isnatlarda bulunmak size mi kaldı -haşa- böyle bir ihtimal olmuş olsaydı Allah bunu belirlemeyi size bırakmazdı. Aksine yaratmış olduklarının içinde dilediğini kendi seçerdi, cevabını vermektedir. Yani “eğer Allah isteseydi” cümlesi, sizin iddia ettiğiniz gibi, “Allah çocuk edinmek isteseydi sizin söylediğinizi değil, kendi istediğini seçerdi” anlamına gelmektedir. Ayet bu varsayımı yaptıktan sonra, bu durumun Allah'a yakışmadığını, onun ancak bir olduğunu (vahid), eş ve evlattan münezzeht olduğunu ve onlardan müstağni oldu-

⁴⁵⁸ Sâffât, 37/159.

⁴⁵⁹ Zümer, 39/4.

⁴⁶⁰ el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 8/656.

ğunu bildirmektedir. Bütün yarattıklarına hükümran olduğunu, her kesin/şeyin onun hükümranlığı altında olup O'na boyun eğmek durumunda olduklarını bildirmektedir.

Allah, ayette geçen “سُبْحَانَهُ” kelimesi ile, kendini batıl isnatlardan ve noksan sıfatlardan tenzih etmektedir. Bu iddialar, gerçek ya da gerekli olsaydı Allah kendini bu gerekli niteliklerden tenzih etmezdi. Kur’ân, bu iddiaların gereksiz olduğunu, kabul edilebilir olmadığını şöyle ifade eder: “Öyle ki bundan dolayı neredeyse gökler çatlayacak, yer ortasından yarılacak, dağlar yıkılıp çökecek! Çünkü rahmana çocuk yakıştırıyorlar.”⁴⁶¹ Bütün bu beyanatlarda, Allah’ın çocuk edinmesinin imkânsız olduğu belirtilmiştir. Akıllarda ve gönüllerde böyle bir düşünce varsa bu düşünce, büyük bir cinayetin işaretiolarak görülmüştür.

Ayette geçen “vahid” kelimesi, daha önce üzerinde durulduğu ayetlerde geçen “vahid” kelimesiyle ve bilhassa “İhlâs” sûresindeki “ehad” kelimesiyle aynı anlamı ifade etmektedir. Vahid: “Evlât sahibi olmaktan münezzeh, bir tek, kimseye muhtaç olmayan, herkesin kendisine ihtiyaç duyduğu ferd (ferdü’s-Samed), her şeyin kendisine kul olduğu,”⁴⁶² “sonradan yaratılmışların sıfatından uzak olan, bütün mahlukatın tek ilahı olan, mülkünde, saltanat ve hükmünde ortağı olmayan,”⁴⁶³ “uluhiyette tek olan,”⁴⁶⁴ “vacibu’l-vücut, zatında ve uluhiyetinde tek olan,”⁴⁶⁵ “eşi/zevcesi ve evladı olmayan”⁴⁶⁶ anlamlarına gelmektedir. İhlâs sûresinde, Allah’ın doğmadığı, doğurmadığı, kimseye muhtaç olmadığı ve denginin bulunmadığı dile getirilir. Bu ayetteki vahid kelimesiyle, İhlâs sûresindeki ehad kelimesi aynı konuya dikkat çekmiştir.

Ayette yer alan “vahid” kelimesi: Allah’ın bir olduğunu, bu vehimlerin hiçbir şekilde doğruluk payına sahip olmadığını, Allah’ın acizlikten uzak olduğunu, kimseye ihtiyacının olmadığını ifade ederek tevhidi ortaya koymuştur. Vahid kelimesi tek başına, gerçeklikten uzak olan bu iftiraları reddetmek için yeterli anlamı ortaya koymaktadır. Ayrıca Te’vîlât’ta, Allahu Teala’nın, hakkında ortaya atılan bu iddiaları reddettiğini ve bunların olasılıklarının hiçbir şekilde mümkün olmadığını söylediğine

⁴⁶¹Meryem, 19/90,91.

⁴⁶²İbni Kesir, *Tefsirü'l-Kur’âni'l-Azim*, 7/85.

⁴⁶³et-Taberî, *Câmiü'l-Beyan*, 20/159; el-Cezâirî, *Eyserü't-Tefasîr*, 4/466.

⁴⁶⁴İbni Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, 23/327.

⁴⁶⁵er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 26/422; el-Mâtürîdî, *Te’vîlâtü'l-Kur’ân*, 8/657; el-Beyzâvî, *Envârü't-Tenzil ve Esrârü't-Te’vîl*, 5/37.

⁴⁶⁶ez-Zemahşerî, *el-Keşşaf*, 4/112.

dair yorumlar yapılmaktadır. Bunların yanında vahid kelimesinin, Allah'ın zatında ve sıfatlarında bir olduğunu ifade ettiği dile getirilmektedir.⁴⁶⁷

2. Allah'ın Birliği: وَحْدَهُ/Vahdehu

Bu başlık altında işlenecek ayetler, detaya girmeden (daha önce işlenen ayetlerde genel olarak bahsedildiğinden) ve yalnız el-Mâtürîdî'den iktibaslar yapılarak ele alınacaktır. “وَحْدَهُ” ifadesi, kelime kökeni ve ifade ettiği anlam bakımından ehad ve vahid'den farksızdır. Tekrar duruma düşmemek adına, anlam ve köken analizi yapılmayacaktır.

İslam, son din olma hasebiyle en mükemmel vetamama ermiş bir dindir.⁴⁶⁸ Ayrıca İslam, Allah katında tek dindir.⁴⁶⁹ Bu tür niteliklere sahip olan bir din, insana verilen en önemli nimetlerden olan akli ve mantığı devre dışı bırakan davranışlara elbette ki sıcak bakmayacaktır. Hele ki bu davranışlar, İslam dininin -hatta tüm hak dinlerin- temeli olan “tevhidi” zarara uğratmaya çalışmışsa. İnsanoğluna verilen akla gem vuran, bir bakıma akli devre dışı bırakan davranışlardan biri de hiç kuşkusuz taklittir. Körü körüne taklit, Kur'ân-ı Kerîm'de yerilmiş ve kınanmıştır. Bunların yanı sıra taklidin terkedilmesinin gerekliliği ifade edilmiş; insanlar, akıl etme ve düşünmeye teşvik edilmiştir.⁴⁷⁰ Taklit, Kur'ân'da ifade edilen Allah'ın birliğine, peygamberlere ve hak dine iman gibi imanın ve İslam'ın unsurlarını inkâr etmeye yol açmıştır. Bu durumun sebebi olarak da atalara körü körüne uyma, onları taklit etme olarak gösterilmiştir.

"قَالُوا أَجِئْتَنَا لِنَعْبُدَ اللَّهَ وَحْدَهُ وَنَذَرَ مَا كَانَ يَعْبُدُ آبَاؤُنَا فَأْتِنَا بِمَا تَعِدُنَا إِنْ كُنْتَ مِنَ الصَّادِقِينَ "

“Dediler ki: "Sen bize tek Allah'a kulluk etmemiz ve atalarımızın tapmakta olduklarını bırakmamız için mi geldin? Eğer doğrulardan isen, bizi tehdit ettiğini (azabı) getir bize!”⁴⁷¹

Ayette de belirtildiği üzere onların, atalarını körü körüne taklit etmeleri, tevhidi ve peygamberliği reddetme durumuna getirmiştir. “Şüphesiz peygamber onları, sadece her şeyi yaratan tek Allah'a kulluk etmeye ve atalarının yanlış akidelerini terk

⁴⁶⁷ el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 8/656,657.

⁴⁶⁸ Mâide,5/3.

⁴⁶⁹ Âl-i İmrân,3/19, 85.

⁴⁷⁰ Bakara,2/170, Mâide,5/104, A'râf,7/28, 70. vd.

⁴⁷¹ A'râf, 7/70.

etmeye davet etmekteydi. Zira Müşrikler, Allah'tan başka şeylere (putlara) taparlardı. Taklit unsuru onları, canlı bir varlığın peygamber olmasına karşı durmaya yol açarken cansız taşlardan ve kütüklerden yapılmış olan putları -haşa- ilah kabul etmeye sürüklemiştir. Ataların yolunu taklit eden müşriklerin tutumunda, bir tenakuz/uyuşmazlık vardır. Zira beşer olmayı peygamberlik görevine yakıştırmazlarken ilahlık makamına cansız varlıkları yakıştırmaları, bir tenakuz göstergesidir. Çünkü cansız varlıklar olan putların, hiçbir şey üzerinde güçleri ve kudretleri bulunmamaktadır. Onlar bu gerçekten yüz çevirerek taklit peşine düşmüşler, sonuç olarak da ibadeti başkalarına layık görmüşlerdir. Oysaki ibadet, tazimin doruk noktasıdır. Tazimin doruk noktası da ancak, kendisinden sonsuz nimetlerin sadır olduğu zata yaraşır. Allah'ı her şeyin yaratıcısı kabul etmeleri⁴⁷² onların Allah'a ibadet etmelerinin, hiçbir puta tapmamalarının gerekliliğini ortaya koyar. Allah ayette, üstü kapalı bir şekilde bu durumlarını kınamış ve akılsızlıklarına atıfta bulunmuştur.⁴⁷³

Ayette geçen “*vahdehu*” ifadesinin, el-Mâtürîdî'nin yaklaşımlarından yola çıkarak, Allah'ın birliğini ve ibadet edilecek tek mabud oluşunu ifade ettiğini söylemek mümkündür.

" وَجَعَلْنَا عَلَى قُلُوبِهِمْ أَكِنَّةً أَنْ يَفْقَهُوهُ وَفِي آذَانِهِمْ وَقْرًا وَإِذَا ذُكِرْتِ رَبَّكَ فِي الْقُرْآنِ وَحْدَهُ وَلَّوْا عَلَى أَدْبَارِهِمْ نُفُورًا "

*“Ayrıca onu anlamamaları için kalplerinin üzerine örtüler, kulaklarına da bir tıkaç koyarız. Sen rabbinin Kur'an'daki ismini tek başına andığında canları sıkılmış olarak arkalarını dönüp giderler.”*⁴⁷⁴

Ayette, Peygamber'in (sav), Allah'ın bir olduğundan bahsettiği vakit tevhidî inkâr eden müşriklerin tutumlarından bahseder. Bu tavırlarının sebebi olarak ise tevhidî kendi konumlarına bir tehdit olarak görmeleri ve tapmış oldukları putların adlarının, Allah'ın adıyla beraber anılmadığından kaynaklandığını söylemek mümkündür.⁴⁷⁵

⁴⁷²Zuhruf, 43/87.

⁴⁷³el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 4/475,476.

⁴⁷⁴İsra, 17/46.

⁴⁷⁵el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 7/55,56.

Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, ayette geçen “*vahdehu*” kelimesini şöyle tanımlar: “Allah’ın rablığına/rübubiyetine delalet eden, ilahlıkta, rablıkta yani uluhiyet ve rübubiyette ortaklarının olmadığını belirten bir kelimedir.”⁴⁷⁶

Allah’ın birliğini “*وَحْدَهُ*/vahdehu” kavramıyla ifade eden/dile getiren ayetlerden ikisi “*Zümer, 45.ayeti* ve “*Ğafir (Mü’min), 12. ayetidir.*”

el-Mâtürîdî’nin görüşüne göre, iki ayet de anlam bakımından aynı durumu konu edinmektedir.⁴⁷⁷ Zira iki ayet de tevhidi benimsemeyen toplumlarda, insanların, Allah’ın adı geçtiğinde, duydukları hoşnutsuzluktan ve hissettikleri nefretten bahsederken, Allah dışında, yani tevhide aykırı bir durum söz konusu olduğunda ise bu duruma sevinip aykırı durumu desteklediklerinden bahseder. Buradan da iki ayetin olay örgüsü aynıdır, sonucuna varılabilir.

" وَإِذَا ذُكِرَ اللَّهُ وَحْدَهُ اشْمَأَزَّتْ قُلُوبُ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ وَإِذَا ذُكِرَ الَّذِينَ مِنْ دُونِهِ إِذَا هُمْ يَسْتَبْشِرُونَ "

*“Ne zaman tek başına Allah’ın ismi zikredilse ahirete inanmayanların kalplerindeki nefret yüzlerine vurur; ama Allah’ın dışındakiler (putlar) anıldığında hemen sevinçten yüzlerinin parladığını görürsün.”*⁴⁷⁸

" ذَلِكَ بِأَنَّهُ إِذَا دُعِيَ اللَّهُ وَحْدَهُ كَفَرْتُمْ وَإِنْ يُشْرَكَ بِهِ تُؤْمِنُوا فَالْحُكْمُ لِلَّهِ الْعَلِيِّ الْكَبِيرِ "

*“Bu duruma düşmeniz sebebi şudur: Allah’ın ismi tek başına anıldığı zaman inkâra sapardınız, ama O’na ortak koşduğunda buna inanırdınız. Artık hüküm, yüce ve ulu olan Allah’a aittir.”*⁴⁷⁹

Ayetlerde, Allah’ın bir olduğu, ondan başka mabudun olmadığı ve müşriklerin, Allah’a ve ahirete olan kin ve nefretlerinin sebepleri üzerinde durulur. Nefretin sebebi olarak da tevhide aykırı olan inanç ve tutumları gösterilir. Putları, Allah’a ortak koşmaları da konu edinir. Ayet onların bu sapkın tutumlarından bahsederek “*وَحْدَهُ*” kelimesinin de aracılığıyla, Allah’ın uluhiyet ve rübubiyetinin gerçekliğini dile getirir. Özetle denilebilir ki bu iki ayette tevhidi aktaran, “*وَحْدَهُ*/vahdehu” kelimesidir. Zira tevhid bu kelime ile sağlanmıştır. el-Mâtürîdî de “*وَحْدَهُ*” kelimesinin uluhi-

⁴⁷⁶ el-Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 7/56.

⁴⁷⁷ el-Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 9/10.

⁴⁷⁸ Zümer, 39/45.

⁴⁷⁹ Ğafir, 40/12.

yet ve rübubiyet teklifini ifade ettiğini; ayrıca bu ayetin, Sâd, 5.ayetle aynı şeyler üzerinde durduğunu savunur.⁴⁸⁰

Allah'ın birliğini “*وَاحِدَهُ*/vahdehu” kelimesi özelinde işleyen ayetlerden biri de “*Ğafir (Mü'min),84.ayetidir.*” Ayette, dünya hayatının aldaticılığına kapılıp peygamberlerin tebliğinin ilk halkası ve temeli olan tevhidi inkâr eden müşriklerden bahsedilmektedir. Ahirette müşriklerin, Allah'ın azabını gördükleri vakit, dünya hayatında Allah'a denk görüp, şirk koştukları batıl tanrılarını inkâra kalkıp asıl hakikatin *tevhid* olduğunu ikrar ve itiraf ettiklerinin haberi verilmektedir.

" فَلَمَّا رَأَوْا بَأْسَنَا قَالُوا آمَنَّا بِاللَّهِ وَحَدَهُ وَكَفَرْنَا بِمَا كُنَّا بِهِ مُشْرِكِينَ "

*“Dehşetli cezamızı gördüklerinde, "Allah'ın birliğine inandık, O'na ortak koştığımız şeyleri de şimdi reddetmekteyiz" derler.”*⁴⁸¹

Ayette, Allah'ın birliği yani tevhid, zorluk anında müşrikler tarafından itiraf edileceğinin bilgisi verilmektedir. Ahirette, dünyadayken uzak durdukları/inkâr ettikleri tevhid nedeniyle, azapla karşılaşacakları belirtilmektedir. Bu azap karşısında ya da dünyada taptıkları sahte tanrıların faydasız olduklarını gördüklerinde asıl hakikat olan tevhidi ikrar ve itiraf edecekleri dile getirilmektedir. Bu itiraflarını da Allah'ın bir ve tek olduğunu ifade eden “*وَاحِدَهُ*/vahdehu” kelimesiyle dile getirdikleri belirtilmiştir. el-Mâtürîdî de ayette geçen vahdehu kelimesini: “Allah'ın ortaksız, şeriksiz bir ve yegâne tek olduğuna delalet ettiğini; ayrıca müşriklerin Allah'a iman edeceklerinin ifadesi olduğunu” savunur.⁴⁸²

Dinin en önemli konusu olan Allah'ın birliği hususunda, tevhidin davetçileri olan peygamberlerin örnek alınması gerektiğini beyan eden ayetler vardır. “*وَاحِدَهُ*” kelimesi kullanılarak tevhidin örnek alınmasını buyuran ayet “*Mümtehine, 4.ayetidir.*” Ayette, tevhidin öncü isimlerinden Hz. İbrahim ve ona tabi olanların örnek alınması gerektiği ifade edilmektedir. Ayrıca burada örnek alınma tavsiyesi, körü körüne taklit etmekten farklı olduğunu söylemek gerekir. Zira Hz. İbrahim'i taklit etmek (örnek almak), Allah'ın varlığını ve birliğini kabul etmek anlamındadır.

⁴⁸⁰el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 8/689.

⁴⁸¹Ğafir, 40/84.

⁴⁸²el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 9/56.

" قَدْ كَانَتْ لَكُمْ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ فِي إِبْرَاهِيمَ وَالَّذِينَ مَعَهُ إِذْ قَالُوا لِقَوْمِهِمْ إِنَّا بُرَءُؤُا مِنْكُمْ وَمِمَّا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ كَفَرْنَا بِكُمْ وَبَدَا بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ الْعَدَاوَةُ وَالْبَغْضَاءُ أَبَدًا حَتَّى تُؤْمِنُوا بِاللَّهِ وَحَدَهُ إِلَّا قَوْلَ إِبْرَاهِيمَ لِأَبِيهِ لَأَسْتَغْفِرَنَّ لَكَ وَمَا أَمْلِكُ لَكَ مِنَ اللَّهِ مِنْ شَيْءٍ رَبَّنَا عَلَيْكَ تَوَكَّلْنَا وَإِلَيْكَ أَنْتَبْنَا وَإِلَيْكَ الْمَصِيرُ "

*"İbrâhim'de ve ona uyanlarda size güzel bir örneklik vardır; onlar kavimlerine şöyle demişlerdi: Bilin ki bizim sizinle ve Allah'ı bırakıp da taptıklarınızla bir ilişiyimiz yoktur. Sizi (ve değerlerinizi) reddediyoruz. Sizinle bizim aramızda, siz bir tek Allah'a iman edinceye kadar sürüp gidecek bir düşmanlık ve nefret açıkça ortaya çıkmıştır. Ancak İbrâhim'in, babasına "Hiç şüphelen olmasın bağışlanman için dua edeceğim, ama Allah'tan sana geleceklere karşı yapabileceğim bir şey de yoktur" demesi başka. Rabbimiz! Sadece sana dayanıp güvendik, sana yöneldik; dönüş de ancak sanadır."*⁴⁸³

Genel olarak denilebilir ki: "Kur'ân, önceki ümmetlerin, ümmeti Muhammed için ibret olduğundan bahseder. Bu ayette ise geçmiş ümmetlerden iman etmiş olanların, ümmeti Muhammed için bir hatırlatma olduğundan ve küfre karşı takındıkları tutumun örnekliğinden bahsedilir. Ayrıca ayette, mü'minlere şu uyarıda yapılmaktadır: Onların düştüğü küfür/şirk bataklığına düşmeyin, aksi takdirde onların başına gelen zorluk ve sıkıntılar sizlerin de başına gelecektir. Ayette, İbrahim (as)'ın örnek alınarak taklidin terk edilmesi gerektiği de ifade edilmektedir."⁴⁸⁴

el-Mâtürîdî, ayette: "*Bilin ki bizim sizinle ve Allah'ı bırakıp da taptıklarınızla bir ilişiyimiz yoktur. Sizi (ve değerlerinizi) reddediyoruz.*" Cümlesiyle tevhidin yani vahdehu kelimesinin anlamı verilmiştir, demektedir. Vahdehu kelimesinin, Allah dışında ibadet edilen rab ve ilahları kabul etmeme, kendisinden başka mabud bulunmayan anlamlarına geldiğini dile getirir.⁴⁸⁵ Bu yaklaşımdan yola çıkarak vahdehu kelimesinin, Allah birdir, dengi yoktur anlamlarında kullanıldığını söylemek mümkündür.

Allah'ın birliğini ifade eden tevhid ve türevlerinin geçtiği ayetler, tek tek derlenip işlenmeye çalışıldı. Bakara, 133.ayetten Mümtehine, 4.ayetne kadar (İhlâs sûresi en son sûre olmasına rağmen araştırmanın konusunu teşkil etmesinden dolayı, İhlâs sûresinin tefsiri başlığı altında kendisine en başta yer verildi) geçen vahid, ehad

⁴⁸³ Mümtehine, 60/4.

⁴⁸⁴el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 9/610,611.

⁴⁸⁵el-Mâtürîdî, (çev. Bekir Topaloğlu), *Te'vilâtü'l-Kur'ân Terc.*, 15/113.

ve vahdehu ifadelerinin her biri, İhlâs sûresinde geçen *ehad* kavramıyla aynı anlama gelmektedir. Gerek sözlük gerekse terim olarak aynı noktaya temas etmekte. Ayetlerde geçen tevhidi ifade eden kelime/kelimeler, Allah'ın birliğini ifade etme metodu/konusu farklı olmakla beraber, sonuç olarak aynı gerçeği dile getirir/ispat eder.

3. Kur'ân'da Tevhidi Bildiren Bazı Kavramlar

Kur'ân-ı Kerîm'de Allah'ın birliğini, “vahid” ve türevleri dışında da ifade eden kavram/kelime ve cümleler mevcuttur. Bunlardan öne çıkan “لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ”⁴⁸⁶ ve “لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ”⁴⁸⁷ ifadeleridir. Tevhidi anlamsal olarak ortaya koyan kavramlardan biri de “أَفَعَيَّرَ اللَّهُ”⁴⁸⁸ kelimesiyle başlayan cümlelerdir. *Allah'tan başkasını... mı çağıracaksınız ya da Allah'tan başkasının hükmünü mü murad ediyorsun* vb. kelime grupları da Allah'ın bir oluşunu, istifham-ı inkâr-i metoduyla ortaya koyar. Allah'ın birliğini anlatan kelime gruplarından biri de “إِلَّا اللَّهُ” ifadesini barındıran tüm kelimelerdir. Bunun da en bariz olanı “لَوْ كَانَ فِيهَا إِلَهٌ إِلَّا اللَّهُ” ayetidir.⁴⁸⁹ Tevhidi ifade eden sözcüklerden bir başkası da “سُبْحَانَ اللَّهِ”⁴⁹⁰, “سُبْحَانَكَ”⁴⁹¹, “سُبْحَانَهُ”⁴⁹² kelimeleridir. Bu sözcükler, Allah'ı, şanına yakışmayan bütün ifade ve niteliklerden (Eş sahibi olması, evlat edinmesi veya evlat sahibi olması, ortağının/larının olması vb. şeylerden) tenzih eder. Ayrıca Allah'ın her bir isim ve sıfatı da Allah'ın bir olduğunu, tevhidin hak olduğunu, onun sahip olduğu rablık ve ilahlık sıfatlarına başkasının sahip olmadığını ve olamayacağını kat'i bir şekilde ortaya koyar. O halde denebilir ki “*Esma'ul Hüsnâ'nın*” her biri, tevhidi ve vahdeti ifade eder.

4. Mâtürîdî'nin Tevhid Kavramına Tefsirî Yorumu

Ebu Mansur el-Mâtürîdî, Allah'ın akıl ve düşünme yetisi verdiği tüm insanlara umumi bir tevhid anlayışını ve inancını verdiğini belirttikten sonra tevhidi şöyle açıklar: “Tevhid, İslam dininin cevheri ve mihenk taşıdır. Tevhid; Allah'ı zatında, sıfatlarında ve fiiliyatlarında tenzih üzerine kuruludur.”⁴⁹³ el-Mâtürîdî, tevhid için şu tanımlamayı yapar: “Kulun ibadeti yalnızca Allah'a has kılmak suretiyle bütün şeref

⁴⁸⁶Bakara,2/255; Âl-i İmrân,3/2, 6, 18; Nisâ,4/87; En'am,6/102, 106; A'râf,7/158; Tevbe, 9/31, 129; Hüd,11/14; Ra'd,13/30; Tâhâ,20/8, 98; Mü'minun,23/116; Neml,27/26; Kasas,28/70, 88; Fâtır,35/3. Zümer,39/6; Gâfir (Mü'min), 40/3, 62, 65; Duhân,44/8; Haşr,59/22, 23; Tegâbün,64/13; Müzemmil,73/9.

⁴⁸⁷Sâffât,37/35; Muhammed,47/19.

⁴⁸⁸En'âm, 6/114; Zümer, 39/64, vd.

⁴⁸⁹Enbiyâ,21/22.

⁴⁹⁰Yûsuf,12/108; Enbiyâ,21/22; Mü'minun,23/91; Neml,27/8, vd.

⁴⁹¹Bakara,2/32; Âl-i İmrân,3/191; Mâide,5/116, vd.

⁴⁹²Bakara, 2/116; Nisâ,4/171; En'âm,6/100; Tevbe, 9/31, vd.

⁴⁹³el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 1/135.

ve yüceliği Allah'a bağlamasıdır.”⁴⁹⁴ Ayrıca el-Mâtürîdî, İbni Abbas'ın şu görüşünü nakleder: “*Kur'ân'daki bütün ibadetler tevhiddir.*” Sonra şöyle devam eder: “Tevhid: Hiç kimseyi ortak kılmadan itaat üzere ibadetin her çeşidini -sözel, fiziksel ve içsel- yalnızca Allah'a has kılarak yapmaktır. Ayrıca tevhid: İbadeti yalnız Allah'a yaparak, dini de yalnız Allah'a isnat ederek yaşamaktır.”⁴⁹⁵ yaklaşımında bulunur. el-Mâtürîdî, Kur'ân'da, tevhidin, “حَقّ/hak” kelimesiyle ifade edildiğini de belirtmektedir.⁴⁹⁶ Ayrıca tevhidin “وَزُكِّيَكُمْ” tezkiye yani insanların nefsini temize çıkarmak anlamında kullanıldığını da ifade eder.⁴⁹⁷ el-Mâtürîdî, Kur'ân'da geçen “İslam ve din” kavramlarının da tevhid anlamında kullanıldığını ve İslam'ın tevhid kelimesinin müradifi olduğunu savunur.⁴⁹⁸ “*Aramızda müşterek olan kelime*”⁴⁹⁹ anlamındaki “كَلِمَةٍ سِوَاءِ” ifadesinin de tevhid olduğu görüşündedir.⁵⁰⁰ Tevhidin şükür kalıbıyla kullanıldığını yani şükürün aslında tevhid olduğunu da söylemektedir.⁵⁰¹ Kur'ân'da yer alan “*dosdoğru yol*” anlamındaki “صِرَاطُ رَبِّكَ مُسْتَقِيمًا” ifadesinin de tevhidi bir deyim olduğunu dile getirir.⁵⁰²

el-Mâtürîdî, “iyiyi emretmek” anlamının ifadesi olan “يَأْمُرُهُمْ بِالْمَعْرُوفِ” ve “*rabbinize istiğfarda bulunun*” anlamındaki “اسْتَغْفِرُوا رَبَّكُمْ” yani istiğfar kelimesinin de tevhid anlamında olduğunu bildirir.⁵⁰³ Yukarıda (s.113) “سُبْحَانَكَ” kelimesinin de tevhid anlamında olduğu belirtilmişti. el-Mâtürîdî de bu görüşü benimser.⁵⁰⁴ “*Emrolunduğun gibi dosdoğru ol!*”⁵⁰⁵ ayetini tefsir ederken “اسْتَقِمَّ” kelimesinin tevhid olduğunu söylemektedir.⁵⁰⁶ “*Güzel/temiz söz*” anlamındaki “كَلِمَةً طَيِّبَةً” tamlamasının da tevhidin başka bir ifadesi olduğunu dile getirir.⁵⁰⁷

el-Mâtürîdî, Kur'ân'da geçen “حَسَنَةً” ifadesinin de tevhid anlamına geldiğini söyler.⁵⁰⁸ Te'vilâtü'l-Kur'ân'da, yapılan hatadan pişmanlık duyma manasındaki tövbe ve emretmek anlamındaki “أَمْرٌ” ifadesinin de aslında tevhid anlamına geldiği belirti-

⁴⁹⁴el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 1/357.

⁴⁹⁵el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 1/363,399; 2/443; 4/468,555; 8/216; 6/469; 10/220.

⁴⁹⁶el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 1/550; 4/438; 6/51.

⁴⁹⁷el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 1/594.

⁴⁹⁸el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 2/33; 9/111,112; 10/260.

⁴⁹⁹Âl-i İmrân, 3/64.

⁵⁰⁰ el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 2/399.

⁵⁰¹ el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 4/111.

⁵⁰² el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 4/255.

⁵⁰³el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 5/59, 68, 422,427,491, 493; 6/142; 8/65.

⁵⁰⁴el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 6/14.

⁵⁰⁵Hûd, 11/112.

⁵⁰⁶el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 6/191,192; 9/60.

⁵⁰⁷el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 6/391; 7/403; 8/473.

⁵⁰⁸el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 8/143, 204.

lir.⁵⁰⁹ el-Mâtürîdî, hidayet ve nimet kelimelerinin de tevhid anlamında kullanıldığını belirtir.⁵¹⁰ Ayrıca “zikir”⁵¹¹, “Esmâ’ul-Hüsna”⁵¹² ve “tesbih” kelimelerinin de tevhid anlamında kullanıldığını söyler.

el-Mâtürîdî, aslında tevhidin, “kişinin kendini Allah’a kul olmaya adanarak hiç kimseyi Allah’a ortak koşmaması anlamına geldiğini ifade eder.”⁵¹³ Tüm bu yaklaşımlara istinaden, Allah hem zatı gereği birdir hem de kendisine ait olan sıfatlar bakımından birdir. Kimse ne zatına ne de onun sıfatlarına ortak olamaz. Çünkü Allah tektir, sıfatları da yalnız ona münhasırdır. Kendi yaratmış olduğu tüm canlıların sahip olduğu sıfatlardan münezzehtir; yani çokluğu gerektiren değişimler, yok oluş, sayı, hacim ve sınırlılık durumlarından beridir. Allah; kıdem (ezeli olma), tekvin (yaratma) gibi niteliklere sahiptir, çıkarımı yapmak mümkündür.

el-Mâtürîdî’nin kaleme aldığı ve günümüze ulaşan *Te’vilât* ve *Kitâbü’t-Tevhid* eserleri incelendiğinde, *tevhid* inancının dinde asıl olduğu anlaşılır. Zaten eserlerinden kelam ilmine dair kaleme almış olduğu “*Kitâbü’t-Tevhid’in*” isimlendirmesi, el-Mâtürîdî’nin bu konuya vermiş olduğu önemi açıkça göstermektedir.

Ebu Mansur el-Mâtürîdî, Allah’ın tevhidine/birliğine üç şeyin delalet ettiğini söyler. Bu deliller: İşitsel (semi’), akıl ve evrenin yaratılışıdır. Konunun detayına inmeden özetlemek gerekirse bu deliller şöyledir: “Semi’ delilinden nakli ve tarihsel verileri (zaten isminden de anlaşıldığı gibi işitsel veriler), akıl delilinden dünya ve evrenin nizamını ve kusursuz işleyişini, alemin yaratılışı delilinden hudus delilini (Allah dışındaki her şeyin sonradan var olma) anlamak mümkündür. Denilebilir ki bu delillerden nakli deliller, Allah’ın birliğini ortaya koymaktadır. Ayrıca tarihsel verileri de şöyle temellendirmektedir: Allah’tan başka, ilahlığına delil gösteren hiçbir varlığa, tarihin hiçbir evresinde rastlanmamıştır.⁵¹⁴ Akli delilini de temânu delili ve nizam deliliyle açıklamaya çalışır. el-Mâtürîdî, temânu delilini, Enbiyâ, 22. ayeti bağlamında işler ve kısaca şu görüşü dile getirir: “Âlem ve âlemde bulunan canlı-cansız her şey sonradan yaratılmış mümkün varlıklardır, bunların var olabilmesi içinde bir var ediciye (yaratıcıya) ihtiyaç duyarlar. Alemin yaratılışı delilini de hudus deliliyle

⁵⁰⁹el-Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 8/274; 343.

⁵¹⁰el-Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 9/39, 113.

⁵¹¹el-Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 9/166; 10/28.

⁵¹²el-Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 9/512,603.

⁵¹³el-Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 3/170.

⁵¹⁴el-Mâtürîdî, (çev. Bekir Topaloğlu), *Te’vilatul Kur’ân terc.*, 7/429-431.

beyan eder. Hudus delilini, alemin sonradan yaratılmış olması ve onu yoktan var eden bir yaratıcının varlığının zorunlu olması fikrine dayandırır. el-Mâtürîdî bu delille, Allah'ın birliğini ispatlamaya çalışır.”⁵¹⁵

⁵¹⁵el-Mâtürîdî, (çev. Bekir Topaloğlu), *Te'vîlâtü'l-Kur'ân terc.*, 3/323.

SONUÇ

Kur'ân'da, Allah'ın birliğini ifade eden farklı kavramlar mevcuttur. Ancak bu kavramlar arasında *ehad-vahid* kavramları öne çıkmaktadır. Çünkü Allah'ın birliği anlamındaki *tevhid* terimiyle aynı kökten gelmektedir. Allah'ın birliğini ifade eden *tevhid* kavramı, Kur'ân'da mastar olan *tevhid* şeklinde geçmediği gibi *va-ha-de* şeklinde fiil kalıbında da geçmemektedir.

Tevhid bu kalıplarla Kur'ân'da yer almamakla birlikte, daha çok *ehad-vahid* kelimeleriyle ifade edilmektedir. Tevhid; İslam, rab, din, ibadet, ihsan vb. kavramlarla daha çok ilintilidir. Tefsir bilginlerin *tevhid* için kullandıkları *hak, ihsan, hidayet* gibi ifadeler, tevhidin alanı içerisine girmektedir.

el-Mâtürîdî de tevhidin *ehad* ve *vahid* kavramlarıyla sınırlı olmadığını belirterek Kur'ân'da geçen kimi ifadelerin, *tevhidi terimler* olduğunu savunur: *Şükür, sırat-ı müstakim, istiğfar, kelime-i tayyibe, ibadet* vb. kavramlar. Bu kavramlardan *ibadeti* ele alırken *tevhide* ayrıca önem vermektedir. Zira *ibadet* ile *tevhidi*, ibadetin aslında *tevhid* olduğunu, *ibadet* kelimesi üzerinde *tevhide* yaptığı şu tanımla göstermektedir: “Tevhid: Kişinin kendini, Allah'a kul olmaya adanması ve hiç kimseyi Allah'a ortak koşmamasıdır.” Ayrıca *vahiy* kelimesinin bir *tevhidi* bildiri olduğunu da söylemektedir.

el-Mâtürîdî de Kur'ân'da *tevhidi* ele alırken, genel olarak tefsir bilginlerinden farklı olarak, ayetleri önce akıl süzgecinden geçirir. *Tevhide* muhalif kesimlerin itikadi tutumlarını, ayetler ışığında, akli muhakemelerde bulunarak çürütür. *Tevhidin* muarızlarına, *tevhidin* aklen mümkün olduğunu mantık sahasına indirgeyerek ispata çalışır.

İnsanların dünya ve ahiret mutluluğu için gönderilen peygamberlerin asli görevlerinin *tevhid* olduğu ve bu mutluluğun da ancak *tevhidi* kabul etmekle mümkün olduğu söylenmektedir. el-Mâtürîdî de bütün peygamberlerin ilk vazifelerinin *tevhid* olduğunu söylemekle, mutluluğa ermenin aslında *tevhidden* geçtiğini dile getirmektedir.

Allah'ın birliğinin delillerine de değinen el-Mâtürîdî, bu metodu kullanarak başta Mu'tezile olmak üzere Ehl-i Sünnet dairesinden çıkan diğer fırkalara da reddiyeler yapmıştır.

Son olarak belirtmek gerekirse el-Mâtürîdî'nin bir *tevhid* savunucusu olduğu ve ömrünü buna adadığı söylenebilir. Zira eserlerine vermiş olduğu isimlerden de bu sonuca varmak mümkündür.

KAYNAKÇA

- Ahmed b. Hanbel. *el-Müsned*. Müessesetu'r-Risale, 2001.
- Ahmed Fâris Efendi. *el-Casus-u âlâ Kamus*. İstanbul: Matbaatu'l-Cevaib, 1882.
- Ahmed Muhtar Abdülhamid Ömer. *Mu'cemü'l-Lugati'l-Arabiyyeti'l-Me'asir*. 1. Bs., 3 Cilt. Alemü'l-Kutub, 2008.
- Akel, Abdurrahman b. Abdülaziz. *Gâyetü'l-Mürid Şerhu Kitâbü't-Tevhid*. Matbaatu Mealimi'l-Hüda, 2017.
- AK, Ahmet. *Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik ile İlgili Türkçe Akademik Çalışmaların Değerlendirmesi*, Journal of Islamic Research 2018;29(2).
- AKGÜL, Muhittin. "Ebû Mansûr el-Mâtürîdî ve Te'vîlâtü'l-Kur'ân"., *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4. 4 (2001).
- AKTAN, Hamza. "Kefâet". *TDV İslam Ansiklopedisi*. Erişim: 20 Mart 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kefaet>.
- ALTINTAŞ, Ahmet. *Mâtürîdî Alimlere Göre İman ve Tevhid*. Yüksek Lisans, Sütçü İmam Üniversitesi, 2019.
- ALTINTAŞ, Ramazan. "İslam Düşüncesinde Tevhid ve Tefrika". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 1 (1996).
- ALTUNTAŞ, Halil vd.Hz. *Peygamber Tevhid ve Vahdet*. Ankara: DİB Yayınları, 2016.
- Âlûsî, Şihabuddin Ebû Sena Muhammed b. Abdullah. *Rûhu'l-Me'âni fî Tefsîri'l- Kur'âni'l-Azîm ve's-Seb'il-Mesânî*. 30 Cilt. Beyrut: Müessesetu'r-risale, 2010.
- APAYDIN, Yunus vd.,*İlmihal*. Ankara: TDV Yayınları, 2006.
- AYDIN, Mehmet Akif. "EVLÂT EDİNME". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim: 30 Nisan 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/evlat-edinme>.
- Beyhâki, Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin. *Delâilü'n-Nübüvve*. 7 Cilt. Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y.

Beyhâki, Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin. *el-Esma ve's-Sıfat lil-Beyhâki*. Cidde: Mektebetü's-Sevadi, 1993.

Beyhâki, Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin. *Şuabü'l-Îmân*. 13 Cilt. Hindistan: el-Mektebetü'r-Rüşd, 2003.

Beyzâvî, Nâsırüddîn Ebû Saîd Abdullah b. Ömer b. Muhammed eş-Şirazi. *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*. 5 Cilt. Beyrut: Daru İhyaü't-Turasi elArabî, 1997.

BİLGİN, Ömer Faruk. *el-Mâtürîdî'nin Te'vîlâtü'l-Kur'ân'ının Dirâyet Tefsiri Açısından Tahlili*. Doktora, Uludağ Üniversitesi, 2012.

Bir Grup Alim. *et-Tefsirü'l-Müeyesser*. Diyarbakır: Mektebetü Diyarbekir, 2010.

BİRİŞİK, Abdulhamit. “Tefsir”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. TDV İslam Ansiklopedisi. Erişim: 26 Şubat 2024., <https://islamansiklopedisi.org.tr/tefsir#1>.

BOZDEMİR, Hatice Rahime. *Tevhid İnancı Bakımından Kur'ân-ı Kerîm ile Kitab-ı Mukaddes'in (Tevrat ve İncil) Mukayesesi*. Yüksek Lisans, Eskişehir Osman Gazi Üniversitesi, 2022.

Buhari, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail. *Sahihi Buhari*. 6 Cilt. Dımaşk: Dârü İbn-i Kesir, 1993.

Buhari, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail. *et-Tarihü'l-Evset*. Halep: Darü'l-Vaî, 1977.

CERRAHOĞLU, İsmail. *Tefsir Tarihi*. 2 Cilt. Ankara: Fecr Yayınevi, 1996.

Cezâirî, Cabir b. Musa b. Abdülkadir b. Cabir Ebû Bekir. *Eyserü't-Tefasîr*. Medine: Mektebetü'l-Ulum ve'l Hikem, 2003.

Cibrîn, Abdullah b. Abdulaziz. *Şerh-u Teshil'l-Akideti'l-İslâmiyye*. 6. Bs., 1 Cilt. Dârü's- Sem'i, 2004.

ÇALIŞKAN, İsmail. “Tefsirde Mâtürîdî'yi Keşfetmek: İmam Mâtürîdî ve Te'vîlâtü'l-Kur'ân'ın Tefsir İlmindeki Yeri”. *İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 7/2 (2010): 69.

ÇELİK, Ahmet. “Kur’ân’da Tevhîde Delalet eden Semantik Alanlar”. *Ekev Akademi Dergisi* 3/2 (2001).

Ebû Abdurrahman el-Halil b. Ahmed. *Kitâbü'l- ‘Ayn*. 8 Cilt. Mektebetü'l-Hilal, t.y.

Ebû Muhammed İzzüddîn Abdülaziz b. Abdisselâm. *Tefsîru İz b. Abdisselâm*. Beyrut: Dârü İbn-i Hazm, 1996.

Ebü'l-Kasım İsmail b. Abbâd (Sâhib b. Abbâd). *el-Muhît fi'l-Luga*. 10 Cilt. Beyrut: Alemü'l-Kutub, 1994.

Ebüs-suûd el-İmadî Muhammed b. Muhammed b. Mustafa. *İrşâdü'l- ‘Akli's-Selim İla Mezâya'l-Kitâbü'l-Kerîm*. 9 Cilt. Beyrut: Daru İhyaü't-Turasi elArabî, t.y.

el-Ezherî, Muhammed b. Ahmed, *Tehzîbü'l-Luga*, 1.Bs, 15 Cilt, Dârü İhyaü't-Türasi'l-Arabi, Beyrut 2001.

Fîrûzâbâdî, Muhammed b. Yakup. *el-Kâmûsü'l-Muhît*. Beyrut: Müessesetu'r-Risale, 2005.

GÜÇ, Ahmet. “KURBAN”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim: 20 Nisan 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kurban#1>.

GÜNEY, Ahmet Faruk. *İbn-i Sina'dan Elmalılı'ya İhlâs sûresi Felsefi Tefsir Geleneği -Bir Varlık İdrakinin Zemini Olarak İhlâs Sûresi*. Doktora, Marmara Üniversitesi, 2008.

GÜNDÜZ, Şinasi vd., *Yaşayan Dünya Dinleri*. Ankara: DİB Yayınları, 2007.

GÜRKAN, Salime Leyla. “TESLÎS”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. t.y. <https://islamansiklopedisi.org.tr/teslis#2-islam-anlayisinda>.

Hanbelî, Ebü'l Ferec Abdurrahman b. Ahmed b. Recep. *Tefsîru Suretil-İhlâs*. 1. Bs. el-Faruku'l-Hadiseh, 2003.

Hâzimî, Ahmed b. Ömer. *Şerhu Elfiyyeti İbn-i Malik lil-Hâzimî*. t.y.

Hâzin, Ebü'l-Hasen Alâüddîn Ali b. Muhammed b. İbrâhim. *Lübâbü't-Te'vîl fi Me'âni't-Tenzîl*. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l- Kütübi'l-İlmiyye, 1994.

Hemedânî, Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ b. Muhammed er-Râzî el-Kazvînî. *Mu'cemü Mekâyîsi'l-Luga*. 6 Cilt. Dârü'l-Fikir, 1979.

Heyet, *el-Mu'cemü'l-Vasît*, 2 Cilt, Mu'cemü'l-Lugati'l-Arabiyye, Kahire 1972.

HÖKELEKLİ, Hayati vd., *İslam'a Giriş-Gençliğin İslam Bilgisi*. Ankara: DİB Yayınları, 2006.

Hüreykî, Hamid b. İbrahim. *et-Tevhid ve Eseruhu fi Hayati'l-Müslimin*. Riyad: Dârü'l-Vatan, 1993.

İbni Âşûr, Muhammed et-Tahir b. Muhammed b. Muhammed et-Tahir. *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*. Tunus: Dârü't-Tunusiyye, 1984.

İsfahanî, Ebü'l-Hasen Nûruddîn Ali b. el-Hüseyn el-Bakûlî. *İ'râbü'l-Kur'ân lil Bakûlî*. 3 Cilt. Kahire: Dârü'l-Kitabü'l-Mısırî, 1999.

KARAALP, Cahit. *Kur'ân'da Tevhîd: "Vahid" ve "Ehad" Kavramlarının Semantik Analizi*, Düşün yayıncılık, İstanbul 2021.

KARAMAN, Fikret. *Dini Kavramlar Sözlüğü*. Ankara: DİB Yayınları, 2006.

KARATAŞ, Ali. *Mâtürîdî'nin Te'vilâtü'l-Kur'ân'ında Kur'ân'ı Kur'ân'la Tefsir*. Doktora, Ankara Üniversitesi, 2010.

Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*. Kahire: Dârü Kütübi'l-Mısriyye, 1964.

KUTUP, Seyyid. *Fi Zilal'il Kur'ân*, Dünya Yayıncılık, İstanbul 1989.

KUTLU, Sönmez. "Bilinmeyen Yönleriyle Türk Din Bilgini: İmam Mâtürîdî". *Dini Araştırmalar Dergisi* 5/15 (t.y.).

KÜÇÜK, Fatih. *İmam Maturidi'nin Kitâbü't-Tevhid Adlı Eserindeki İtikadi Ayetlerin Yorumu*. Yüksek Lisans, Cumhuriyet Üniversitesi, 2011.

Mâtürîdî, Muhammed b. Muhammed b. Mahmud Ebû Mansûr. *Kitâbü't-Tevhid*. İskenderiye: Dârü'l Cami'âtü'l Mısriyye, 2010.

Mâtürîdî, Muhammed b. Muhammed b. Mahmud Ebû Mansûr. *Te'vilâtü'l-Kur'ân*. 10 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005.

Mâtürîdî, Muhammed b. Muhammed b. Mahmud Ebû Mansûr. (Çev. Bekir TOPALOĞLU). *Kitâbü't-Tevhid-Açıklamalı Tercüme*- İsam Yayınları, İstanbul 2014.

Mâtürîdî, Muhammed b. Muhammed b. Mahmud Ebû Mansûr. (Çev. Bekir TOPALOĞLU). *Te'vilâtü'l-Kur'an Tercümesi*. 17 Cilt. İstanbul: Ensar Yayınları, 2015.

Maverdî, Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Muhammed b. Habib. *en-Nüketü ve'l-Uyun*. 6 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l İlmiyye, 2010.

Mevdûdî, Ebû'l A'lâ, *Tefhimu-l Kur'an*, İnsan Yayınları, İstanbul 2005.

Muhammed b. Abdullah b. Ali Bacesir. *el-Kavâidü fi Tevhidi'l-İbadet*. 1. Bs., 2 Cilt. Riyad: Dârü'l-Emacid, 2017.

Muhiddin b. Ahmed Mustafa Derviş. *İ'râbü'l-Kur'an ve Beyânühü*. 10 Cilt. Dımaşk: Dârü'l Yemâme, 1994.

Mukâtil b. Süleyman. *et-Tefsirü'l-Kebir*. Beyrut: Dârü İhya'i-Türas, 2002.

Müslim, Ebû'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *el-Câmi'u's-Sahih*, Matbaatu İsa el-Babî, Kahire 1955.

Nesefî, Ebû Hafs Necmüddîn Ömer b. Muhammed b. Ahmed. *et-Teysîr fi't-Tefsir*. İstanbul: Tahkik-u Turasi, 2019.

Nesefî, Ebû'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd. *Medâri-kü't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vil*. Beyrut: Dârü Kelimi't-Tayyib, 1998.

OKULU, Kamile. *Osmanlı Müfessirlerinden Mustafa Müslihiddinve İhlas Suresi Tefsiri Adlı Eserinin İncelenmesi*. Yüksek Lisans, İstanbul Üniversitesi, 2015.

ÖNAL, Recep. "Mâtürîdî'nin Hayatı, Eserleri ve Kelam İlmindeki Yeri". *Akademik İncelemeler Dergisi* 8/3 (2013): 329.

ÖZDEŞ, Talip. *İmam Maturidi'nin Te'vilâtü Ehli Sünne Adlı Eserinin Tefsir Metodolojisi Açısından Tahlil ve Tanıtımı*. Doktora, Erciyes Üniversitesi, 1997.

ÖZEN, Şükrü. "Mâtürîdî". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim: 28 Şubat 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/maturidi#1>.

ÖZLER, Mevlüt. "tevhid". *TDV İslam Ansiklopedisi*. Erişim: 23 Mart 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/tevhid#1>.

ÖZSOY, Nuriye. *Der İslam Dergisinde Yayımlanan 112. el-İhlâs Sûresiyle İlgili Makaleler Örnekliğinde Oryantalistik Kur'ân Çalışmalarının Değerlendirilmesi*. Yüksek Lisans, Ankara Üniversitesi, 2010.

Râzî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer b. Hüseyin et-Teymî. *Mefâtihu'l-Gayb*. 32 Cilt. Beyrut: Daru İhya-u Turasi el-Arabî, 1999.

Sabuni, Muhammed Ali. *Safvetü't-Tefasir*. Dârü Saadet, t.y.

Sâ'dî, Ebû Abdullah Abdurrahman b. Nasır. *Tefsîru Esmâ'illâhi'l-Hüsnâ*. Medine: el-Cami'âtü'l-İslâmiyye, 2000.

Sâvî, Ahmed b. Muhammed. *Hâşiyetü's-Sâvî 'alâ Tefsîri'l-Celaleyn*. Beyrut: Dârü Kütübi'l-İlmiyye, 2013.

Semerkandî, Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrahim Ebû'l-Leys. *Bahrü'l-Ulûm*. 3 Cilt. t.y.

Sıkkîlî, Ebü'l-Kâsım Ali b. Câfer b. Ali b. Muhammed. *Kitabü'l-Ef'âl*. 3 Cilt. Alemü'l-Kutub, 1983.

SİNANOĞLU, Mustafa. “Seneviyye”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim: 18 Nisan 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/seneviyye>.

Suhari, Ebü'l-Münzir Seleme b. Müslim Avtebi. *Kitabü'l-İbane fi'l-Lugati'l-Arabiyye*. 4 Cilt. Umman: Vizaretü't-Türasi'l-Kavmi ve's-Sekafe, 1999.

Süyûtî, Abdurrahman b. Ebu Bekir Celalettin. *el-İtkan fi Ulumi'l-Kur'ân*. 4 Cilt. Mısır: el-Hey'etü'l-Mısriyye, 1974.

Süyûtî, Abdurrahman b. Ebu Bekir Celalettin. *ed-Dürrü'l-Mensur*, Darü'l-Fikr, Beyrut t.y.

Şa'râvî, Muhammed Mütevellî, *Tefsîru Şa'râvî (el-Havâtur)*, y.y., 1997.

ŞİMŞEK, Osman. “Tevhidi Düşünce” İlmi Yöntem Anlayışına Göre ‘Medeniyet – Eğitim- Tasavvuf’ İlişkisinin İctimai Düzen (Sistem) Kurucu Vasfi” 8/23 (t.y.).

Tabatabai, Muhammed Hüseyin. *el-Mizan Fi-Tefsiri Kur'ân*. (Terc. Vahdettin İNCE) İstanbul: Kevser Yayıncılık, 2017.

Taberânî, Ebü'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed b. Eyyüb. *Mu'cemü'l-Kebir*. 25 Cilt. Kahire: Mektebetü İbn-i Teymiye, 1994.

Taberî, Ebû Câfer Muhammed b. Cerîr. *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*. 24 Cilt. t.y.

Tanci, Muhammed b. Tavit. “*Ebû Mansûr el-Mâtürîdî*”. Ankara üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi IV/1-2 (1955): 1-9.

TAŞÇI, Emine. *Osmanlı düşüncesinde İbn-i Sina Şarihlerinden Hadimi ve İhlâs sûresi Haşiyesi*. Yüksek Lisans, Ankara Üniversitesi, 2011.

Temimî, Muhammed. *Kitâbü't-Tevhîd*. t.y.

Tirmizi, Muhammed b. İsa. *Sünen'i-Tirmizi*. Beyrut: Darü'l-Garbî'l-İslamî, 1996.

TOPALOĞLU, Bekir. “*Kitâbü't-Tevhîd*”. TDV İslam Ansiklopedisi. TDV İslam Ansiklopedisi. Erişim: 27 Şubat 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kitabut-tevhid--Mâtürîdî>.

TOPALOĞLU, Bekir. “*Mâtürîdî*”. TDV İslam Ansiklopedisi. TDV İslam Ansiklopedisi. Erişim: 26 Şubat 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/maturidi#3-tefsir-ilmindeki-yeri>.

TOPALOĞLU, Bekir. “*Samed*”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. Erişim: 17 Mart 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/samed>.

Ukberî, Ebü'l Bekâ Muhibüddîn Abdullah b. el-Hüseyn b. Abdillâh. *et-Tibyân fî İ'rabi'l Kur'ân*. 2 Cilt. t.y.

Useymîn, Muhammed b. Salih. *Mecmû'u Fetâvâ ve Resâ'ili'l-'Useymin*. 26 Cilt. Dârü'l-Vatan, 1992.

Uzeyzî, Ebû Bekir Muhammed b. Uzeyr es-Sicistânî. *Garîbü'l-Kur'ân*. Suriye: Daru Kuteybe, 1995.

Vâhidî, Ebü'l-Hasen Ali b. Ahmed b. Muhammed en-Nîsâbûrî. *el-Basît fi Tefsîri'l-Kur'ân*. Arabistan: 'Îmâdetü'l-Bahsi'l-İlmî, 2009.

Vehbe ez-Zühaylî. *et-Tefsîrû'l-Münir*. Suriye: Dârü'l-Fikir, 1991.

YAZIR, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'ân Dili*. 6 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2023.

Zeccac, Ebû İshak İbrahim b. es-Serî b. Sehl. *Me'âni'l-Kur'ân ve İ'râbüh*. 1. Bs., 5 Cilt. Beyrut: Alemü'l-Kutub, 1988.

Zeccac, Ebû İshak İbrahim b. es-Serî b. Sehl. *Tefsîru Esmâ'illâhi'l-Hüsnâ*. Daru Sekâfeti'l-Arabîyye, t.y.

Zemahşerî, Mahmud b. Ömer b. Ahmed. *el-Keşşaf 'an Hakâ'iki Gavâmizi't-Tenzil ve 'uyûni'l-Ekâvil fî vücûhi't-Te'vil*. 4 Cilt. t.y.